

Кларaxon МАВЛОНОВА

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА
БАДИЙ МАТНИНГ ТИЛ
ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ
АСОСИДА ЎРГАНИШ
МЕТОДИКАСИ

УДК: 372.181.5 (075)

КБК: 67.401

М 19

Мавлонова, К.

Она тили дарсларида бадий матнинг тил хусусиятларини интеграциялаш асосида ўрганиш методикаси [Текст] : монография / К. Мавлонова. – Тошкент : Mashhur-press, 2016. – 208 б.

ББК: 67.401

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:

Р.Х.Ниёзметова – педагогика фанлари доктори, профессор

ТАҚРИЗЧИЛАР:

Р. Сафарова – педагогика фанлари доктори, профессор

М. Мирқосимова – педагогика фанлари доктори, профессор

С. Муҳамедова – филология фанлари доктори, профессор

Мавлонова Кларахон Махмутовнанинг ушбу монографиясида умумтаълим мактабларининг она тили дарсларида бадий матилар асосида ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш методикаси ёритилган.

Монография она тили ва адабиёт ўқитувчилари, педагогика олий ўқув юртлари, педагогика билим юртлари талабалари ва тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

УДК: 372.181.5 (075)

ББК: 67.401

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети Илмий кенгашининг 2016 йил 7 июлдаги 14-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-4687-1-9

© К. Мавлонова, 2016

© «Mashhur-Press», 2016

КИРИШ

Ватанимиз келажаги ақлан, жисмонан ва маънан етук, салоҳиятли, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, бунёдкор мутахассис кадрлар тайёрлаш, жумладан, уларнинг илмий, касбий салоҳияти қатори, маданиятини юксалтириш, нутқ маданиятини баркамол авлод даражасига етказиб шакллантириш муваффақиятига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Ёшларни маданий ҳаёт тарзига, турмушдаги ижтимоий муносабатларга, ижодий меҳнат фаолиятига тайёрлаш учун она тили дарсларида нутқ маданияти, жумладан, мулоқот одоби устида олиб бориладиган ишлар самарадорлигини кучайтириш даркор. Зеро, ширинсўз, хушмуомала, ўз фикрларини тўғри, аниқ, ихчам, таъсирчан қилиб ифодалай биладиган кишигина мулоқотдан кўзланган мақсадга эриша олади. Кейинги даврда ўқув фанининг мазмуни ва методлари шу мақсадларни рўёбга чиқариш сари ислоҳ қилиб келинмоқда, чунончи, машқ материаллари таълимий ва тарбиявий аҳамияти катта бадиий матнлар ҳисобига бойитилмоқда.

Беқиёс тарбияловчи куч-қудратга эга бўлган бадиий асарлар инсон руҳини поклашга, ўқувчи учун маънавий бойликлар эшигини кенг очиб қўйишга, унинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга қодир. Таъкидлаш жоизки, ёшларимизнинг нутқ маданияти, жумладан, муомала одобини юксалтириш муваффақияти кўп жиҳатдан мактабда она тили ва адабиёт ўқитишнинг сифатиغا, бадиий матнлар орқали бадиий асарнинг тил хусусиятларини ўрганиш самарадорлигига боғлиқдир. Бугунги кунда умумтаълим мактаблари учун она тилидан яратилган ва амалда қўлланаётган дарсликлардаги машқ материалларида адабий материалларнинг (бадиий асарлардан олин-

ган кичик парчалар, шеърий мисралар) сифатига эътибор ортганлиги, миқдори кўпайтирилгани улардаги ижобий ўзгаришлардан бири сифатида эътироф этилиши жоиз. Ушбу ўзгаришлар шарофати билан она тили ўқитиш методикасида илк бор 5–9-синфларда ўқувчиларга сўзлар, морфологик шакллар, синтактик бирликларни маҳорат билан ишлатишни изчил, айна чоғда мунтазам ўргатиш учун қулай имкониятлар юзага келди, бугунги кунда заруриятга айланди. Аммо бу имкониятни юзага чиқаришни устаган ўқитувчи дарҳол бир қатор муаммоларга дуч келади: у 5-синфдан бошлаб бадиий матннинг тил хусусиятларини ўргатишни нимадан бошлаш, қай мазмунда 9-синфга қадар давом эттириш, мавзуга мос бадиий матнни қай тарзда ажратиш ва танлаш; қай тарзда иш олиб бориш, адабиёт дарслари билан қай мазмунда ва йўсунда интеграциялаш керак деган ва бошқа шу каби саволлар кўндаланг бўлаверади.

Маълумки, она тили дарсларини адабиёт билан боғлаб ўрганиш бадиий матнни образлиликни вужудга келтирувчи бадиий тасвир воситалари, шеърий санъатлар нуқтаи назаридан таҳлил қилишга ундайди. Бунинг учун эса ушбу воситалар юзасидан адабиёт дарсларида эгалланган билим, кўникма ва малакаларга таяниш зарур бўлади. Лекин адабиёт дарсларида бадиий тасвир воситалари ва шеърий санъатлар асосан 6–8-синфларда назарий ўрганилади. Бу эса 5-синфда кўчма маънодаги сўзларни адабий тушунча бўлмиш кўчимнинг бир тури – рамз билан боғлаш имконини бермайди. Шунинг ўзидан ҳам билиш мумкинки, икки ўқув фанининг таълим мазмунида интеграциялаш етарли даражада ўйлаб чиқилмаган. Ушбу муаммони чуқур ўрганиб чиқиш даркор.

Айрим ёндош, туташ тушунчаларнинг (масалан, сўзнинг кўчма маъноси – она тилида, кўчим – адабиётда) ўрганилишидаги такрорларни бартараф этиш имконини беради. Бу каби интеграция билан боғлиқ муаммоларнинг ҳал қилиниши шу жиҳатдан долзарб ва аҳамиятли саналади.

Адабиёт дарсларида бадиий асарнинг тил хусусиятлари ўрганилар экан, бу дарсларда она тили дарсларида ўтилган мавзулар доирасида фонетик, лексик, морфологик воситалар, синтактик қурилмалар сирасидаги асар тили ширадорлигини таъминлаган тил ҳодисаларига ўқувчилар эътиборини кўпроқ қаратиш зарурияти сезилади. Чунки асар юзасидан берилган савол ва топшириқларнинг бир ёки иккитасидагина бирор тил ҳодисасини аниқлаш ва изохлаш сўралади, холос.

Бадиий қиймат яратишда бадиий тасвир воситалари, шеърини санъатлардан ташқари, бадиий матнда маъно-мазмунни кучайтирувчи, бўрттириб ифодаловчи тил ҳодисалари ҳам катта роль ўйнайди. Бу борада 5-синфда ўтиладиган «Лексикология» бўлими мавзуларининг хизмати катта. Улар сўз ишлатиш маҳорати устида изчил иш олиб бориш имконини беради. Аммо бир қатор морфологик шакллар, синтактик бирликларнинг ҳам аҳамияти оз эмас. Лекин «Она тили» дарсликларида булар имконият даражасидан кам ажратилган. Тилшуносликнинг сўнги ютуқлари инобатга олинадиган бўлса, ўтилаётган мавзулар доирасида маънони кучайтирувчи тил ҳодисалари кўламини кенгайтириш имконияти мавжуд. Фақат ана шу имкониятларни ўрганиб чиқиш, аниқлаш зарур.

Ушбу материаллар она тили дарсларини асосий мақсад сари – ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш, хусусан, уларга сўз ва сўз шаклларини, синтактик қурилмаларни турли нутқ шароитларида ўринли, керак бўлганда, таъсирчан тарзда қўллаган ҳолда ўз фикрларини баён қилиш маҳоратини ўргатиш сари йўналтириш имконини беради. Ана шу имкониятлардан унумли фойдаланиш она тили ўқитувчилари олдида турган асосий вазифа ва айни пайтда долзарб муаммо ҳисобланади. Бадиий матн орқали экспрессив тил ҳодисаларининг бадиий қиймат яратишдаги роли англанади ва ушбу материаллар амалий ўзлаштирилади. Ушбу жараён она тили-

дан ўрганиладиган мавзуларда маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларини ажратиб, таъкидлаб бориш тарзида рўёбга чиқарилади. 5–9-синфлар «Ona tili» дарсликларида ўрганиладиган таълим мазмуни доирасида маънони кучайтирувчи фонетик, лексик, морфологик, синтактик ва услубий воситалар, синтактик фигуралар етарлича ажратилмаган. Демак, бу масалалар интегратив тадқиқотларни тақозо этади.

Адабиёт дарсларида ўрганилаётган асарнинг умумий таҳлили чоғида унинг тил хусусиятлари, бадиий қиймат, тимсол яратиш воситаларига ҳам ўқувчилар эътибори жалб этилади. Она тили дарсларида эса ёшларнинг диққати бадиий тасвир воситалари, эмоционал-экспрессив тил ҳодисаларига, асар қаҳрамонининг руҳий ҳолатини очувчи сўзларга изчил равишда оз-оздан, лекин мунтазам суратда қаратилиб борилиши мумкин. Бунинг натижасида эса ўз навбатида адабиёт дарсларидаги таҳлиллар ҳам чуқурлашади. Она тилидан ўрганиладиган эмоционал-экспрессив тил ҳодисалари (фонетика, морфология, синтаксис, услубият) эса бадиий қиймат яратишда қўлланган сўз шакллари, синтактик қурилмалар ва фигуралар икки ўқув фанини ўзаро боғлаш асоси бўлиб хизмат қилади. Интеграция – лотинча сўз бўлиб, *бирлаштириш, қўшиш* маъноларини англатади.

Муаммо шундаки, бадиий матнларнинг қайси тил хусусиятлари ўрганилиши кераклиги, «Ona tili» дарсликлари асосида ўтилаётган эмоционал-экспрессив тил ҳодисалари қайсилар эканлиги, қайси тушунчаларни қай тарзда интеграциялаш мумкинлиги ажратиб чиқилмаган; машқ ва топшириқ шартларини бадиий матн мисолида нималар ҳисобига бойитиш жоизлиги; «Adabiyot» дарсликларида БТВ, ШС турлари юзасидан берилган назарий маълумотлар, савол ва топшириқларга таянган ҳолда интеграциялаш имкониятларидан фойдаланиш чегаралари аниқлашни талаб этади.

Кўрсатиб ўтилган иш турлари ўқитувчидан қўшимча тайёргарликни талаб қилади. Бу тайёргарлик бадиий матнни сўз ишлатиш маҳорати нуқтаи назаридан лисоний таҳлил билан боғлиқ таълим мазмуни ва методларини ажратиш, ўтилаётган мавзу билан боғлай билишда намоён бўлади. Бундай тайёргарлик борасида айрим илғор ўқитувчиларнинг иш тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштириш бугунги кун талабидир.

Ҳан шундаки, бадиий матннинг тил хусусиятлари кўпинча мавзу бўйича ўрганилаётган тил ҳодисаларидан қисман ёки тўлиқ фарқланади. Бундай ҳолатлар она тили дарсларида ички интеграциялашни амалга ошириш зарурлигидан далолат беради. Шунингдек, ҳажман кичик матнда қайси бадиий тасвир воситалари борлиги, образлилик қайси сўз ёрдамида яратилгани, қайси эмоционал-экспрессив воситалар ишлатилгани яққол ажралиб турмайди. Уларни дастлаб муайян тамойилларга амал қилган ҳолда белгилаб чиқиш, режалаштириш лозим.

Юқорида баён этилганлардан аён бўладики, она тили ўқитувчилари учун мўлжаллаб бадиий матннинг тил хусусиятларини дарсда ўтилаётган мавзу билан бевосита ёки бавосита боғлаб ўрганиш борасида бугунги кун имкониятини ҳисобга олган, ушбу имкониятни рўёбга чиқаришга ёрдам берадиган махсус тавсиялар ишлаб чиқиш долзарб ҳисобланади.

Она тили дарсликларида бадиий матнларнинг кўплиги тил хусусиятлари устида режали суратда изчил иш олиб бориш имконини беради. Бу ишлар, «Она тили» ўқув фани дастурида белгиланганидек, бадиий-ижодий, тасвирий иншолар ёзиш, тасвирда тилнинг ифода воситаларидан фойдаланиш учун ҳам етарли таълим мазмунини вужудга келтиради.

Ажратилган йўналишлардаги ишлар мавжуд таълим мазмунини такомиллаштириш, уни бадиий матнлар билан мувофиқлаштириш, тегишли методик йўл-йўриқларни

ишлаб чиқиш асосида ўқувчилар нутқ маданиятини ривожлантиришнинг реал вазиятини вужудга келтириш, уларни эстетик, маънавий-ахлоқий тарбиялаш имкониятларини самарали тарзда кенгайтиради. Ушбу юмушлар бу борадаги илмий тадқиқотларга педагогик технологиялар даражасида ёндашишни тақозо этади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети»ни ташкил этиш тўғрисида»ги Фармонида университетни ташкил этишдан қуйидаги мақсад алоҳида таъкидланган: «Ҳозирги тез ўзгараётган глобаллашув даврида ўзбек тили ва адабиётининг ўзига хос бетакрор хусусиятлари, тарихий тараққиёти, унинг бугунги ҳолати ва истиқболи билан боғлиқ масалаларни чуқур ўрганиш, бу борада олиб бориладиган илмий тадқиқот ишлари самарадорлигини кучайтириш, таълим-тарбия тизимининг барча бўғинларида ўзбек тили ва адабиёти фанини ўқитишнинг ҳамда ушбу соҳа бўйича юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг сифатини тубдан ошириш...». Мазкур Фармон танланган мавзу бўйича олиб борадиган изланишларимизда шу мақсадни кўзда тутиш кераклигини белгилаб берди.

I БОБ

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА БАДИИЙ МАТННИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ АСОСИДА ЎРГАНИШНИНГ БУГУНГИ ҲОЛАТИ (АМАЛИЙ АСОСЛАР)

1.1. Нутқни ўстиришда она тили ва адабиёт дарсларини ички ҳамда ташқи интеграциялаш берадиган имкониятлар (ўқув мажмуалари таҳлили)

5–9-синфлар она тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш ушбу ўқув фанини ўқитишнинг асосий мақсадларидан саналар экан, таълим мазмуни ҳам, метод ва усуллари ҳам ана шу мақсадларга хизмат қила оладиган этиб белгиланади. Оғзаки ва ёзма нутқ ўстириш ишлари кўпроқ нутқнинг лисоний жиҳатдан тўғрилигини таъминлашга қаратилса, нутқ маданиятини ривожлантириш унинг мазмундорлиги ва таъсирчанлигига эришишда ўз ифодасини топади.

Ўқувчи услубий нейтрал сўзлар, сўз шакллари, синтактик бирликларни қўллаб фикр баён қилса, ўз фикрларини ривоя, тасвир, муҳокама тарзида ёзма шакллантирса, бундай нутқ таъсирчанлик сифатига эга бўлмайди. Таъсирчанлик бўёқдор сўзлар, ширали жумлалар тузиш орқали яратилади. Бундаги услуб бадиийга қараб боради. Бугунги кундаги «Ona tili» дарсликларида бадиий асарлардан олинган терма гаплар, парчаларга кенгроқ ўрин ажратилаётганлигининг сабаби ҳам нутқнинг коммуникативлигини таъминлаш заруриятлари билан белгиланмоқда, десак хато бўлмайди. Машқларда бундай материаллардан фойдаланиш ўқувчиларнинг туйғусига ҳам, тарбиясига ҳам, нутқига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Зеро, дарсликдаги бадиий асарлардан олинган терма гаплар,

ҳажман кичик матилар ўқувчиларни табиат тасвири, асар қаҳрамонлари ҳаётида акс этган лавҳаларни бадий идрок этиш, улардан эстетик завқ олиш, тарбиявий хулоса чиқариш имконини беради. Кичик бир лавҳа ҳам ёшларнинг туйғусига кучли таъсир ўтказиш, шу орқали тафаккурини ривожлантириш учун хизмат қила олади.

Бадий матн она тили дарсларида ўрганиладиган тил ҳодисаларининг экспрессив жиҳатларини англаш учун йўл очади, ёшларни сўз, сўз шакллари, синтактик бирликларни уларга ёрқинлик бахш этган ҳолда ишлатиш маҳорати билан изчил, тадрижий такомилда таништириш имконини беради. БТВ ва ШС турларига эътиборни қаратиш ўз-ўзидан она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялашга ундайди. Адабиёт дарслари ўқувчиларда гўзалликни кўра ва сеза билиш ҳиссини, гўзалликдан завқ ола билиш кўникмасини ҳосил қилишга ёрдам берса, она тили дарслари бу ишларни давом эттириш ва чуқурлаштириш имкониятлари билан алоҳидалик касб этади. 5–9-синфларда ўрганиладиган эмоционал-экспрессив воситалар бадий таҳлил мундарижасини беҳад кенгайтира олади, шу жиҳати билан ушбу материаллар адабиёт дарслари мазмунини узлуксизлик, мунтазамлик, изчиллик асосида бойитиши турган гап. Бунинг натижасида, яъни икки ўқув фанининг ўзаро боғланиши туфайли таълим-тарбия самарадорлиги янада ортади, ёшлар нутқининг ширадорлиги, таъсирчанлигини ошириш учун кенг имкониятлар вужудга келади. БТВ ва ШС турлари нарса-буюм, ҳодисаларни қисқа, аммо ёрқин тавсифлашда муҳим роль ўйнайди. Асардаги ишончлилик ва мотивларга асосланган мантиқ ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитади. Ўқувчи бадий сўз гўзаллигини, нафосатини, қудратини, эмоционал-экспрессив сўз шакллари, лексик воситаларнинг аҳамиятини қадам-бақадам англаб, ўзи учун янги қирралар кашф этиб боради. Лекин адабиёт дарсларининг ўзи асарни ўқиш ва таҳлил қилиш

чоғида сўзларнинг маъно жилоларини аниқлашга етар-ли имкон бермайди, тимсол яратишда фойдаланилган айрим сўзларнинг ғоявий вазифаси йўл-йўлакай айтиб ўтилади, холос.

Хуллас, нутқ маданиятини ривожлантириш учун, бир томондан, она тили дарсларида ўрганиладиган тил ҳодисаларининг эмоционал-экспрессив жиҳатларига, бадиий матнларда ёзувчи маҳорат билан ишлатган БТВ ва ШС турларига ўқувчилар эътиборини қаратиб туриш зарур, иккинчи томондан, адабиёт дарсларида асарларнинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш жараёнида она тилидан олинаётган билимларга ҳам кенгроқ мурожаат этиш даркор. Ҳ.Неъматов, А.Ғуломовлар ўринли таъкидлаганларидек, «Ўрта мактабда она тили саводхонликни такомиллаштириши ва тилдан маҳорат билан фойдаланиш санъатини шакллантириши лозим» [57,6]. Ушбу мақсадга адабиёт ўқув фанисиз эришиш мушкул. А.Твардовскийнинг қуйидаги фикри эътиборга лойиқ: «Она тилисиз адабиёт гўзаллигини, адабиётсиз она тилини тўлиқ эгаллаш мумкин эмас» [84,296]. Бадиий асарнинг яратилишида ёзувчи она тилининг бой имкониятларидан қай тарзда фойдаланганини ўрганмаган ўқувчи ундан кутилган даражада таъсирлана олмаслиги, завқланмаслиги табиий. Ваҳоланки, бадиий адабиётни теран ва чуқур англашига «инсон руҳиятининг жуда кенг соҳасига, дунёқарашига, нутқига, жамиятдаги, жамоадаги, оиладаги хулқатвориغا, эстетик-бадиий камолотига – моҳиятан бутун шахсини шакллантиришга таъсир кўрсатади» [55,3]. Дарҳақиқат, одамнинг сўзларига қараб мафқурасини, маданиятлилик даражасини белгилаш мумкин.

Адабиётшунос олим Иззат Султон буни адабий анъана ва новаторлик билан изоҳлайди. «Ҳар бир миллий адабиётда, – деб ёзган эди у, – асрлар мобайнида йиғилиб келган эстетик тажриба – ҳаётнинг қандай томонларини тасвир этиш ҳамда қандай усуллар ва воситалар билан

тасвир этиш соҳасидаги ижобий ютуқлар адабиётшуносликда *адабий анъана* деб аталади. Адабиётда ҳаётни тасвирлаш борасида янги тарихий шароитда очилган йўллар, тасдиқ топган янги усул ва воситалар эса адабий новаторлик (янгилик) деб номланади» [36,126-127].

Демак, она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялашда бадиий матнлар муҳим ўрин тутди. Ушбу матнларнинг тил хусусиятлари адабиёт дарсларида ўрганиладиган БТВ ва ШСларни ўзида акс эттиради. Асардаги бадиий қиймат баъзан лексик бирликлар, морфологик шакллар, синтактик қурилмалар ва синтактик фигуралар ёрдамида юзага келтирилади. Матнда бадиий тасвир воситасидан фойдаланиб бадиий қиймат яратилганлиги, маънони кучайтирувчи (эмоционал-экспрессив) тил ҳодисалари жалб этилганлиги, қахрамон руҳиятини очиб берувчи сўзлар борлиги интеграцияни амалга ошириш имкониятлари саналади. Шу боисдан монографиямизнинг аввалида (I бобнинг мазкур 1.1-фаслида) она тили дарсларида ўқув фанлариаро боғланишни рўёбга чиқаришда «*Ona tili*» дарсликларида машқ материали сифатида берилган бадиий матнларни, мавзулар доирасида танишиладиган эмоционал-экспрессив тил ҳодисаларини, адабиёт дарсларида ўтиладиган назарий маълумотларни, асарлар юзасидан берилган савол ва жавобларни таҳлил қилишдан бошлашни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Бадиий асар деганда насрий ва назмий (шеърый) асар тушунилади. Лекин «*Ona tili*» дарсликларида халқ оғзаки ижоди намуналари (мақоллар, топишмоқлар, ривоятлар, ҳикоятлар, достонлардан парчалар) ҳам ҳавола қилинади. Халқ оғзаки ижоди намуналарининг аҳамияти катта эканлигини эътироф этган ҳолда, ёзувчининг сўз ишлатиш маҳорати бадиий асарларида яққолроқ намоён бўлишини назарда тутиб, сўз ишлатиш маҳорати ва элементар ижод сабоқларига эътиборни қаратмоқчимиз.

Биз 5–9-синфлар «*Ona tili*» дарсликларида машқлар таркибида берилган, бадиий тасвир воситаси яққол аж-

ралиб турган айрим терма гаплар (масалан, «Сизнинг ҳар бир сўзингиз биз учун тилладан афзал»; 5-синф, 502-машқ) устидаги ишларни имкониятга қараб ташкил этиш лозим деган фикрдамиз. Лекин бу ишлар бадиий асардан олинган нарчалардан кейин уюштирилгани маъқул.

Адабиёт дарсларида бадиий асар тахлилида асар мазмунидан кўра кўпроқ ғоясига, таг маъносига эътибор бериллади. Она тили дарсларида кичик бир бадиий матн устида бу даражада иш олиб борилмайди. Лекин баъзи пайтларда бир гап орқали ҳам қандайдир ғоя илгари сурилиши мумкин. Шунинг учун келтирилган гап билан ёзувчи нима демоқчи бўлганлигини сўраш фойдадан холи эмас.

Адабий ўқиш дарсларида образлар устидаги ишлар устуворлик касб этади. Образлар сўзлар воситасида вужудга келтирилади. Ана шундай сўзлар бир гап мисолида ҳам кузатилиши мумкин.

Она тили дарсликларида киритилган бадиий матн орқали ёзувчининг маҳоратини умумий тарзда эмас, балки бадиий тасвир воситасини, шеърий санъат турини ёки бирор тил ҳодисасини (морфологик шакл, синтактик бирлик ва синтактик фигураларни) ишлатиш маҳорати жиҳатидан ўрганиш муҳимдир. Адабиёт дарсларида бадиий асар тили устидаги ишларга етарли вақт ажратиш имконияти кам. Ваҳоланки, бу ишларнинг аҳамияти бениҳоя катта. Методист олима М.Мирқосимованинг шеърийят билан боғлаб айтган фикри эътиборга молик: «Шеърий санъатлар бадиийликнинг муҳим ва таъсирчан воситалари, усуллари ҳисобланади. Улар сўзнинг маъно сиғимини оширишга, қирраларини ялтиратишга, ифодани жўшқинлаштиришга хизмат қилади» [54,106]. Бошқача айтганда, асар тилининг жозибаси китобхоннинг одоб-ахлоқиғагина эмас, балки бадиий идрок орқали тозарадиган руҳиятига, ўқиш жараёнида уйғонадиган ҳис-туйғуларига ҳам кучли таъсир қилади.

Маълумки, «Она тили» дарсликларида бадиий асарлардан олинган айрим гаплар ҳам кўплаб келтирилади.

ди. А.М.Рагимованинг фикрича, агар бир гап доирасидан ташқари чиқилмаса, (у ҳолда) услубий таҳлил фойдасиз бўлиб қолади ва матннинг хусусиятларини аниқлашни таъминламайди [74,7]. Бу гап услубий хусусиятларни ўрганиш, услубий таҳлил ўтказишга нисбатан тўғри айтилган. Ўқувчи гапдаги баъзи бадиий тасвир воситаларини ёки эмоционал-экспрессив тил ҳодисаларини пайқай олишини, эстетик идрокнинг ишга тушиши учун шунинг ўзи етарли эканлигини инобатга олмаганда, бир жумлада ишлатилган айрим бадиий қиймат яратишда фойдаланилган услубий хосланган тил бирликларини аниқлашда матннинг ўрни беқиёс. Услубий таҳлил ёрдамида тил бирлигини аниқлашдан ташқари, унинг айрича қўлланганини изоҳлай билиш учун ҳам бадиий матн қулайроқ.

Адабиёт дарсларида бадиий асарнинг тил хусусиятларини ўрганиш масалаларига бағишланган методик ишларда асосан бадиий тасвир воситалари, яъни ёзувчининг тилимиз бойлигидан фойдаланиш услуби ҳақида сўз юритилган. Масалан, қаҳрамоннинг портретини яратишда унинг ижобий ёки салбий қаҳрамон эканлигига қараб сўз ишлатиш хусусида гапирилган. «Лексикология» билан боғлиқ тушунчалар, «Морфология», «Синтаксис» ва бошқа бўлимларга кирган тил ҳодисаларининг маълум бир қисми асар тилини гўзаллаштиришда катта ўрин тутди. Ўқувчилар ёзувчининг тил бойлигидан фойдаланиш услуби билан танишиш орқали сўзни қаҳрамоннинг характер хусусиятлари, руҳий ҳолатига кўра ишлатиш юзасидан яхшигина сабоқ оларлар, лекин баённи чиройли, ёқимли қилишда эмоционал-экспрессив морфологик шакллар ва синтактик бирликлар ҳамда фигураларнинг, қаҳрамон руҳиятини очувчи сўзларнинг хизмати ҳақидаги маълумотлардан бебаҳра қоладилар.

Ўқувчининг образли фикрлаши бадиий асарлар мутолааси жараёнида бойиб, шу асосда нутқ ўстириш орқали сайқалланиб боради. Шунинг учун ҳам она тили дарсла-

рида адабий материаллардан иллюстратив материал сифатида фойдаланилиши бежиз эмас. Ўқувчилар бадий асардан олинган кичик парчани ўқиб, сўз ва грамматик воситалардан образ яратиш усулларига, ғояга томон борадилар, сўзлар ва сўз шакллари, ифода воситалари орқали муаллиф фикрини тўғри англашга эришадилар, бадий сўз гўзаллигини қадам-бақадам кашф этиб борадилар. Бу ишлар ўқувчиларни малакали китобхонга айлантиради ва бу, ўз навбатида, бадий сўзнинг улар қалбига яратувчилик таъсири учун шарт-шароит яратади.

Кейинги йилларда бадий матндан ўқувчиларни сўз ишлатиш маҳорати билан таништириш орқали нутқий таъсирнинг шу тури билан қуроллантириш чора-тадбирларини амалга ошириш имконияти юзага келди. Бундай чора-тадбирлар натижасидагина ўқувчилар БТВ ва ШС турлари, эмоционал-экспрессив тил ҳодисалари ҳақида тушунчага эга бўлишдан ташқари, тингловчида бирор руҳий ҳолат пайдо этишдан иборат нутқий таъсир кўрсатишнинг лисоний шаклларидан хабардор бўла боришлари керак. Акс ҳолда, бу борада бирор таълимий натижага эришиш қийин.

Ўқувчининг сўз бойлигини оширишда асар қаҳрамони ёки ёзувчида туғилган руҳий ҳолатларнинг нутқ шароитига мос акс этиши ҳамда вазиятга кўра ўзгариб бориши қандай тасвирланганлигини кузатиб, ибрат олиш катта аҳамиятга эга. Ифода этилмоқчи бўлган фикр, тасвирланаётган предмет ёки руҳий ҳолатни энг аниқ ва энг ёрқин ифода эта оладиган сўз ва ибораларни топа билиш ёзувчининг маҳоратига боғлиқ бўлиб, ёшлар учун яхшигина сабоқ бера олади. «Сўз ишлатиш маҳорати билан танишиш ўқувчиларни она тилининг имкониятлари ҳақидаги билимлар билан бойитади, адабий тилдаги хилма-хил услубларнинг қўлланиш қонун-қоидаларидан воқиф этади. Она тилининг гўзаллигини англаш, унинг ҳар қандай фикрни, ҳар қандай туйғуни ифодалашдаги битмас-ту-

гаймас имкониятларини билишга ёрдам беради. Кўриш ва англашгина эмас, балки тил бойлигидан ўз нутқида фаол фойдаланишга ҳам қўмаклашади» [20].

Она тили фанидан яратилган Давлат таълим стандартида ўқув фанини ўқитишдан кўзланадиган мақсад қуйидагича ифодаланган: «...она тили фани олдида ижтимоий жиҳатдан мукамал шаклланган, мустақил фикрлай оладиган, нутқ ва мулоқот маданияти ривожланган, саводхон шахсни камол топтириш мақсади қўйилади» [71,3]. Шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда, дея таъкидланади ДТСда, она тили таълимининг мазмуни «...ўқувчиларни ўз-ўзини, моддий борлиқни тилнинг ифода воситалари ёрдамида англашга ҳамда ўз фикри ва ҳис-туйғуларини она тилининг кенг имкониятлари доирасида баён эта олишни таъминлаш вазибаларини ҳал этишга йўналтирилади» [71,3]. «Кенг имкониятлар» деганда тилнинг бойлиги, жумладан, эмоционал-экспрессив воситалари ҳам назарда тутилади, албатта. Шундай бўлгач, нутқнинг таъсирчанлиги, ифодалилиги учун содда гапларнинггина эмас, қўшма гап турларининг ҳам экспрессивлигини таъминловчи омиллар таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Узлуксиз она тили таълимижараёнида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини Давлат таълим стандартида [28] белгиланган миқдорий ва сифат кўрсаткичлари даражасига етказиб ўстириш ўқитувчилар олдида қўйилган асосий талаблардан саналади. Бу ердаги сифат кўрсаткичини икки хил тушуниш лозим: 1) нутқнинг тўғрилигини таъминлаш; 2) унинг ҳар томонлама бой бўлишига эришиш. Нутқнинг тўғрилиги адабий тил меъёрлари акс этган грамматик материалларни ўрганиш жараёнида шаклланиб боради. Нутқнинг бойлиги эса янгидан-янги сўзлар, сўз шакллари ва синтактик қурилмалар қатори тилнинг эмоционал-экспрессив воситаларини ўзлаштириш жараёнида ҳосил бўлади. Бу ишда амалдаги «Опа тили» дарсликларида машқ материаллари сифатида келтирилган

бадий матнларнинг аҳамияти ва хизмати ўзига хос. Она тили дарсларида бошқа ўқув фанлари билан турли даражада интеграция амалга оширилади. Бирида маъқул келган ҳолатлардан андаза олинади, иккинчисида ўзаро таъсир орқали бир-бирининг таълим мазмунини унификация қилиш, бойитиш рўёбга чиқарилади. Бирига сўз маҳоратидан фойдаланиш борасида таянилади, иккинчисига шу ниятда суянилади, унинг таълим мазмуни билан бир қадар ҳисоблашилади ҳамда ўзаро таъсир тавсифидаги алоқага киришилади. Бири билан (масалан, рус тили, чет тиллар, қисман тарих) **бир томонлама**, иккинчиси, аниқроғи, сўз санъати саналмиш адабиёт ўқув фани билангина **икки томонлама** интеграциялаш содир этилади. Кўпроқ рус тили, камроқ чет тиллар, тарих, ўқув фанларидан она тили таълими мазмуни учун ижобий тажрибалар ибрат қилиб олинади, лекин ўзи ушбу фанлар таълим мазмунини ўзгартиришга доир жиддий тавсиялар бера олмайди. Бир томонлама интеграция деганда ана шу ҳолатлар назарда тутилади.

Она тили дарсларида ўтиладиган лексик ва грамматик воситалар билан шу воситаларнинг бадий қиймат яратишдаги ўрни ва аҳамияти ўқув фанидаги **ички интеграциялаш** асосида ўрганилиши мумкин.

Она тили дарсларида машқ материали сифатида келтирилган бадий матннинг тил хусусиятлари она тилидан ўтиладиган мавзуларда ўрганиладиган эмоционал-экспрессив лексика, морфологик шакллар, синтактик фигуралар ва бирликларни акс эттиради, бадий қиймат шу воситалар ёрдамида вужудга келтирилган ҳолатлар адабиёт дарсларида асар тили устидаги ишларда ҳам тилга олинади. Шу нуқтаи назардан қараганда, она тилидан ишлаб чиқиладиган тавсиялар адабиёт дарслари учун ҳам алоқадор бўлиши табиий. Шунга кўра ҳам она тили ва адабиёт дарслари ўзаро **икки томонлама** интеграцияланади, дейиш мумкин.

Юқорида машқ материали сифатида келтирилган бадий матннинг тил хусусиятлари она тилидан ўтиладиган мавзулар билан боғланишда ўрганилиши кераклигини таъкидлаб ўтган эдик. Бу ҳам интеграциялашнинг бир кўриниши ҳисобланади. Биз буни *ички интеграциялаш* деб атадик. У ҳолда бошқа ўқув фанлари билан боғланишни *ташқи интеграция* деб аташ мумкин. Она тилини адабиёт фани билан интеграциялашни *икки томонлама ташқи интеграциялаш* деб юритиш хато бўлмайди.

А.В.Текучевнинг таъкидлашича, «Бадий асар тили ҳам поэтик фазилятлари жиҳатидан (бадий тасвир усуллари – эпитетлар, метафоралар, ритм, қофия ва бошқаларнинг асардаги ҳар бир лавҳа мазмунига қанчалик мос келишлигига кўра), ҳам грамматик ва лексик таркибига кўра ўрганиб чиқилиши керак. Бунда ўқиладиган ҳар бир адабий асарда ушбу синф дастурига кўра ўрганиладиган ҳамма ҳодисалар бирданига ажратилиши умуман шарт эмас; турли асарлар орқали яққолроқ тақдим этилган грамматик ҳодисалар ўрганилмоғи ва такрорланмоғи даркор. Янги асарни ўрганиш чоғида илгари ўрганилган муҳим ҳодисаларни такрорлаш иши амалга оширилгани маъқул» [86,78]. Муаллифнинг ушбу фикридан келиб чиқилмайдиган бўлса, бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш иши, бир томондан, бадий тасвир воситалари (адабиёт) билан, иккинчи томондан, «Она тили» дастурига кирган мавзулар билан интеграцияланиши лозим бўлади.

Айрим методик адабиётларда [44] ўқув фанларини қуйидаги икки йўналишда интеграциялаш тавсия этилган:

- 1) бир неча ўқув фанини бирлаштириш;
- 2) икки ўқув фанидаги ёндош мавзуларни узвийлаштириш.

Аён бўладигани, «Она тили» дарсликларига бадий матннинг тил хусусиятлари асосида фанлараро интеграциялашдан ташқари, бир ўқув фанининг ўз доирасида (она тили дарслигида ўрганиладиган мавзулар асосида) интеграциялаш ҳам назарда тутилади. Айниқса, ижод

сир-асрорларини ўрганиш, ижодий топшириқларни бажариш зарурияти ҳам шуни тақозо этади.

Икки ўқув фанини интеграциялаш адабиёт дарсларида асар тили устида қай даражада иш олиб борилса, она тили дарсларида ҳам бадиий матннинг тил хусусиятлари устидаги ишларни мазмун жиҳатдан шу даражада ташкил этиш керак деган маънони англамайди. Она тили дарсида бадиий матннинг тил хусусиятлари устида жуда қисқа иш ўтказилади: кўпи билан 5–7 дақиқа вақт ажратилади, бир-иккита БТВ ёки ШС тури эмоционал-экспрессив тил ҳодисаси асосида парчанинг бадиий қиймати, маҳорат билан ишлатилган сўзлар ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, биз она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялашни адабиёт дарсларида бадиий тасвир воситалари юзасидан олинган билимлардан она тили дарсларида фойдаланиш, она тилидан ўрганиладиган айрим мавзулардан келиб чиқиб адабий тушунчаларни ўрганиш даврини шунга мослаштириш, яъни таълим мазмунини туташтириш деган маънода тушунишни маъқул кўрамыз. Шунга кўра она тили дарсларида бадиий матн устида олиб бориладиган ишларни бошланғич синфларнинг ўқиш дарсларида танишиладиган бадиий тасвир воситалари, 5-синфдан эътиборан адабиёт дарсларида кўрила бошланадиган адабий тайёргарлик билан интеграциялаш зарурияти туғилади.

Она тили дарсларида интеграцияни қуйидагича тасаввур қиламиз:

- она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялаш;
- адабиёт дарсларини она тили дарслари билан интеграциялаш;
- она тили дарсларида ички интеграция;
- она тили дарсларини рус тили ва адабиёти дарслари билан интеграциялаш.

Бир томондан, она тили дарсларида ўрганилаётган

маъно-мазмунни кучайтирувчи тил ҳодисаларининг бадий қиймат яратишдаги аҳамиятини ўз ўрнида таъкидлаб бориш (ички интеграция), иккинчи томондан, адабиёт дарсларида ўрганилаётган бадий асарда бадий қиймат қайси тил ҳодисалари ёрдамида ҳосил қилинганини кўрсатиб бориш (ташқи интеграция) она тили ва адабиёт дарсларини икки томонлама самарали интеграциялаш имконини беради.

Она тили дарсларида ички интеграция деганда ўтилаётган тил ҳодисалари орасидан эмоционал-экспрессивларини ажратиш, уларнинг бадий қиймат яратишдаги аҳамиятини таъкидлабгина қолмай, бадий матнлар орқали амалда кўрсатиш, ёзилажак иншоларда ушбу воситалардан фойдаланишга, яъни сўз ва сўз шаклларини, синтактик қурилмаларни ишлатиш маҳоратини сингдириш тушунилади. Ташқи интеграция деганда адабиёт дарсларида она тилидан ўрганилган тил ҳодисаларига мурожаат этиш орқали асарда бадий қиймат қай тарзда ифода этилганини кўрсатиш, шу асосда ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантириш аниқланади. Натижада она тили ва адабиёт дарсларида икки томонлама интеграциялаш учун пойдевор яратилади. Бу хилдаги интеграциялаш она тили ва адабиётни ўқитишга доир таълим мазмунини такомиллаштириш, методик ишларни уйғунлаштириш шаклларида амалга оширилади. Бу эса мавжуд такрорларни бартараф этиш имконини беради, таълимий тадбирларда кучлар бирлаштирилади.

Хуллас, тил ўқитиш методикаси илмида янги йўналиш юзага келди: бадий матнлар асосида ўқувчиларни эстетик тарбиялаш, она тили ва адабиёт дарсларида олинган билимларга интеграциялаш асосида таяниб сўз ишлатиш маҳорати билан таништириш, шу орқали уларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш, бунда ижодий топшириқларга устувор аҳамият бериш зарурияти туғилди.

Ўзбек методист олимлари (К. Қосимова, А. Ғуломов, М. Омилхонова, Й. Абдуллаев, Т. Зиёдова, Т. Юсупова ва бош-

қалар) томонидан яратилган тадқиқот ишлари, монография ва методик қўлланмаларда, методика китобларида, амалдаги 5–9-синфлар «Она тили» дарсликлари юзасидан ўқитувчилар учун мўлжаллаб ёзилган методик қўлланмаларда бадий матндан фойдаланиб, ўқувчиларни сўз ишлатиш маҳорати билан таништира бориш йўллари умумий тарзда баён этилди.

Истиқлол даврида она тили дарсларида маънодош, шаклдош, зид маъноли сўзлар, сўзларнинг кўчма маънолари, уядош сўзлар устида ишлаш, шу сўзлар асосида ўқувчиларнинг сўз бойлигини ошириш муаммолари Т.Зиёдованинг тадқиқот ишида, методик қўлланмасида ёритилди. Маънодош сўзлар асосида ўқувчиларнинг нутқини ўстириш масалалари Н.Йўлдошеванинг тадқиқот ишида [42] кўтарилди. К.Қосимованинг тадқиқот иши [110] матний маънодошларга бағишланди. Т.Юсупованинг тадқиқот иши [97] ва методик қўлланмасида [98] гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида нутқ ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантиришда сўз шакллари ва грамматик воситаларга эътибор қаратилди. А.Эргашеванинг методик қўлланмасида [95] ўқувчиларни мазмундор ва таъсирчан гап тузишга ўргатиш, бунда тилнинг эмоционал-экспрессив воситаларидан фойдаланиш мазмуни ва усуллари диққат марказига қўйилди. Лекин бу ишлар она тилидан яратилган дарсликлардаги бадий матнларнинг тил хусусиятларини ўрганиш асосида ёшларнинг нутқ маданиятини ўстириш, бунда она тили билан адабиётдан ўрганиладиган айрим билим, кўникма ва малакаларни интеграциялаш муаммоларини махсус тарзда ҳал этиш заруриятини камайтирмади.

Она тили дарсларида бадий матнлар устида ишлашда асосий иш турларига қўшимча равишда тил хусусиятларини, жумладан, бадий услубни ўрганиш ҳақида йўл-йўриқларга зарурият сезилади. Бу хусусда, шунингдек, ўқувчиларга сўз ишлатиш маҳоратини сингдириш, ўқув

фанлариаро алоқани йўлга қўйиш масалалари юзасидан бир қатор методик қўлланмаларда баъзи тавсиялар бериб ўтилди, бу ҳақда айрим мақолалар эълон қилинди.

Чунончи, Ё. Гуломов, И. Расулов, Ҳ. Рустамов, Б. Мирза-аҳмедовларнинг «Ўзбек тили ўқитиш методикаси» китобида таъкидланишича, «Бадиий асарлар бой луғати ва тасвирий воситалари, ихчам грамматик формаси, равон ва жозибали гап қурилиши билан ажралиб туради. Демак, бадиий асар, даставвал, ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ошириш учун хизмат қилади» [118,78]. «Ўқувчилар она тили машғулотида тил фактларини кузатиб ва грамматик разбор бўйича зарур малакаларни эгаллай бориб, мураккаброқ топшириқларни, жумладан, бадиий асар тилини ўрганиш сингари машқларни бажара бошлайдилар» [118,78]. Бу ердаги «бадиий асар тилини ўрганиш сингари машқлар сирасига киради» деган фикр алоҳида аҳамиятга эга.

Методист олим А.В. Текучевнинг таъкидлашича, ўқувчи бадиий асарни унинг тил хусусиятларини аниқлаш ва изоҳлаш мазмунида таҳлил қила олиши зарур. Муаллиф бундай дейди: «Бу хусусда эски мактабнинг хатоси шу эдики, ўқувчи учун энг қийин бўлган ишларни амалга ошириб – унга грамматик таҳлил ўтказиш кўникмаларини сингдиргач, шу билан грамматикани ўрганишни тўхтатиб қўяр эди. Мактаб ўқувчилар олган грамматик билимлардан фойдаланган ҳолда ёзувчи тилини таҳлил қилишга ўтиш ўрнига тайёрлов босқичини амалга ошириб бўлган заҳотиёқ грамматикани ўрганишни узиб қўяр эди» [85,77-78]. Ўзбек мактабларининг она тили дарсларида ҳам ана шундай ҳолат кузатилади.

Рус тили ўқитиш методикаси соҳасида Т.Р. Ладженская, М.Р. Львов, Г.П. Соколова, Р.И. Альбеткова, Г.А. Антипов ва бошқа методист олимларнинг методик ишларида она тили дарсларида бадиий асарлардан фойдаланишнинг айрим масалалари ёритилган. Ушбу тавсиялар ўзбек мактабларининг она тили дарсларида бадиий матнлар усти-

да олиб бориладиган юмушларга умумий йўналиш бера олади, лекин уларни ўзбек мактабларининг она тили дарсларига тўғридан-тўғри татбиқ этиш қийин.

Бадий матнларнинг тил хусусиятлари устида олиб бориладиган ишларнинг ўрни ва усуллари юзасидан айрим йўл-йўриқлар хориж методист олимлари томонидан (А.В.Текучев, Т.Р.Ладиженская, Р.И.Альбеткова, Г.П.Соколова, Г.А.Антипов ва бошқалар) она тили дарсларида бадий асарлардан олинган парчалар устида қай тарзда иш олиб бориш, улар асосида ўқувчилар нутқини қайси усуллар ёрдамида ўстириш кераклиги ҳақида рус тилини ўқитиш методикасида риторика, сўз ишлатиш маҳорати («Русская словесность») дарслари муносабати билан методик ва ўқув қўлланмалари яратилган. Бу борада бугунги кунда Р.И.Альбеткова, Н.А.Ипполитова, Г.П.Соколовалар яратган ўқув қўлланмалари ва машғулотлар ишланмаларининг аҳамияти катта.

Методист олима О.Ёқубжоновна [31] ўқув фанлариаро алоқа масалаларини талқин қилиб, она тилини чет тили, рус тили, адабиёт, тарих, тасвирий санъат, табиий ва аниқ фанлар билан боғлаб ўрганиш юзасидан умумий тарзда методик тавсиялар баён қилган.

Шу кунга қадар мактаб она тили таълими илмида уни бошқа ўқув фанлариаро интеграциялаш масалалари махсус тадқиқ этилмади. Лекин ушбу иш касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар мисолида амалга оширилмоқда. К.Досанов академик лицей ва касб-хунар коллежларининг она тили дарсларида ўқув фанлариаро алоқа масалаларига доир бир нечта илмий мақола эълон қилган [30]. Уларда ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш учун она тили ва бошқа ўқув фанларининг ўзаро алоқалари имкониятларидан фойдаланиш ғояси илгари сурилди ва ушбу йўналишда айрим йўл-йўриқлар ишлаб чиқилди.

Бу ишларда бевосита бадий матннинг тил хусусиятларини она тилидан ўтиладиган мавзулар, адабиёт

дарсларида ўрганиладиган бадий тасвир воситалари ҳақидаги маълумот ва тушунчалардан интеграцияга асосланган ҳолда фойдаланиш масалалари махсус тарзда ёритилмаган. Бунинг устига диссертацияда тадқиқот объекти ва предмети академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари билан чегараланилган.

Р.Ғ.Сафарованинг «Давлат таълим стандартлари – ўқув фанлари мазмунини интеграциялашнинг педагогик омили сифатида» мавзусидаги мақоласи ушбу жараёндаги муҳим омиллардан бирининг илмий-методик тавсифига бағишланган [78].

Ўзбек тили доимий анжумани йиғинларида эълон қилинган тезисларда она тилининг бойлиги ҳақида таъкидлар кўп; тили ибрат бўла оладиган матнлар ҳамда ўқувчиларнинг эътиборини бадий тасвир воситаларига қаратадиган айрим иш турлари тавсия этилган; грамматик хатолари ва нутқий нуқсонлари бўлган, уларни тузатиш ўқувчиларда бевосита эстетик дид шакллантирадиган, нутқининг меъёрийлигини ҳосил қиладиган баъзи санокли ишлар акс этган.

Ўзбек тили доимий анжуманининг VIII йиғини «Ўзбек тили таълими жараёнида фанлараро боғланиш масалалари»га бағишланганлигини таъкидлаш ўринлидир [102].

6-синф «Ona tili» дарслиги материалларини ўтиш юзасидан тайёрланган ўқитувчи китобида сўзнинг ўз ва кўчма маънолари юзасидан берилладиган билимлар сирасида қуйидаги таъкидни ўқиш мумкин: «Шу ўринда ўқитувчи ўқувчиларнинг жавобларини умумлаштириб, метафора, метонимия, синекдоха ва функциядошлик усуллари билан сўз маъносининг кўчиши ҳақида тушунча беради» [88,22]. Муаллифлар адабиёт дарсларида ўрганилиши кутилган бадий тасвир воситаларини назарда тутган бўлишлари табиий. Аён бўлишича, она тили ўқитиш методикасига доир кўрсатмаларда адабий-назарий тушунчаларга мурожаат этилган ўринлар мавжуд. Ушбу билим-

ларни матн таҳлили асосида мустаҳкамлаш талаб этилади. Лекин юқоридаги усуллар ҳақида мушоҳада юритиш учун ўқитувчи уларнинг ўқувчилар томонидан адабиёт дарсларида қанчалик ўзлаштирилгани ҳақида ҳам тасаввурга эга бўлиши лозим.

Манжуд методик адабиётларда она тили дарсларида бадий матн устида қайси мазмун доирасида иш олиб бориш, қайси метод ва усуллардан фойдаланиш керак, бунда адабиёт дарсларида асарнинг тил хусусиятларини ўрганиш юмушлари, она тили дарсларида эмоционал-экспрессив воситаларни ўтишдаги таълимий тадбирлар билан қай тарзда интеграциялаш зарур деган саволлар очиқ қолган.

Манбаларда интеграциялаш тушунчаси ҳам, ўзаро алоқа тушунчаси ҳам параллел равишда қўлланади.

Айрим методик адабиётларда адабиёт дарсларини она тилидан ўтилган материаллар билан интеграциялаш масалалари бир қадар ёритилган.

А.Зуннунов ва А.Алиевларнинг «Адабиётни бошқа гуманитар фанларга боғлаб ўрганиш» номли методик қўлланмасида предметлараро алоқанинг назарий асослари баён қилинган, ўқув фанларини, хусусан, адабиётни тарих, география, жамиятшунослик, тасвирий санъат ва мусиқа билан боғлаб ўрганиш юзасидан аниқ методик тавсиялар берилган [35].

Муаллифлар томонидан адабиёт дарсларида бадий асар тилини таҳлил қилиш орқали ўқувчилар онгига тилнинг функционал жиҳатларини сингдириш, шу мақсадда «ёзувчи фойдаланган бадий воситалар, уларнинг ифодалилиги ва нима мақсадда қўллангани ёзувчи яратган образ ва асарда илгари сурган ғояни очиш йўли билан аниқлаш» устидаги ишлар ёритилади. 1980 йилларда амал қилган дастур ва дарсликларга таянган ҳолда қайси асарни ўрганишда қайси тил бирликларига асосланиш лозимлиги уларнинг аниқ тавсияларидан биридир.

Р.Жўраев, А.Зуннуновнинг «Ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalashtirish omillari» номли методик қўлланмасида [34,3-4] адабиёт дарсларида бадий асар таҳлилида она тилидан олинган билимлардан фойдаланиш масаласи устун қўйилади.

Ушбу қўлланмада асосан таълим-тарбия жараёнида ижтимоий фанларни ўзаро уйғунлаштириш йўриқлари баён қилинади.

Б.С.Абдуллаеванинг «Фанлараро алоқадорликнинг методологик-дидактик асослари (ижтимоий-гуманитар йўналишдаги академик лицейларда математика ўқитиш мисолида)» мавзусидаги докторлик диссертациясида ўқув фанларининг ўзаро алоқадорлиги ёритилади. Муаллиф бу алоқадорлик усул жиҳатдан бир томонлама, икки томонлама, кўп томонлама бўлишини алоҳида таъкидлаган [5,76-77].

Адабиёт дарсларини она тили дарслари билан интеграциялаш, бадий асарларнинг тил хусусиятларини ўрганиш масалалари ёритилган методик адабиётларда бадий тасвир воситалари ҳақида гапирилганда аксарият ҳолларда «Лексикология» бўлими материалларига асосланилади. Лекин она тили дарсларида «Фонетика», «Морфология», «Синтаксис» сатҳлари билан боғлиқ равишда эмоционал-экспрессив тил ҳодисаларига кенг тўхталиш мумкин. Бундай тил воситалари ниҳоятда кам, юзаки таҳлилга тортилган.

5-синф «Adabiyot» дарслигига доир тайёрланган методик қўлланмада айрим табиат тасвири билан боғлиқ тушунчалар чуқурлаштирилган. Масалан, Усмон Носир ҳақидаги қисмда шундай изоҳ берилади: «Юрганмисиз бирга ой билан» деб бошланувчи шеърда ифода этилган сокин оҳангни яратиш учун шоир тун манзарасида фақат шу мақсадга хизмат қилувчи, лирик қахрамон руҳиятини ўқувчига сездиришга бўйсундирилган деталарни бўрттириб кўрсатади. Шеърдаги тасвирий гармо-

ния манзара унсурларининг бир-бирига узвий мослиги назарга ҳосил бўлади. Тиниқ, гўё соф бодадек ҳаво шоир юрагини маст қилади, дилига ҳаёт қўшиғини солади. Оромга, гўзаллик ва нафисликка ташна ижодкор қалб худди бағрига шабнам кўнган майсадек эркаланади, тансиқ таомни тўкиб юбормаслик учун тин олади» [13,69-70].

6-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасига ёзилган методик қўлланмада [9] «сўз санъати бўлмиш адабиёт» (4-бет) асарининг тил хусусиятлари устида ишлаш босқичи ҳақида бундай дейилади: «Машғулот сўнгида эса ўқитувчи асарнинг тили, бадий хусусиятлари ҳақида маълумот бериши лозим. Чунки Ғафур Ғулом қиссада қаҳрамонларнинг кечинмаларини ифодалашда сўз ўйинларидан, иборалардан, бадий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланади. Масалан, «ит қувлаган соқовдай», «мечкай касалга учраган болалардай инжиқ», «ҳайт-ҳуйт», «ҳаш-паш», «пуч ёнғоққа арзимайдиган», «чайнагани оғзида қолмоқ» каби мисоллар қиссанинг деярли ҳар саҳифасида учрайди. Асар матни ўқиладиганда ўқувчилар диққатини асар тилидаги ушбу жиҳатларга қаратиш уларнинг сўз бойлигини оширишда муҳим ўрин тутаети» (28-бет).

8- ва 9-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуаларига ёзилган методик қўлланмаларда [10; 8] дарслик-мажмуалардаги савол ва топшириқлар юзасидан айрим тушунтиришлар ва изоҳлар, тавсиялар келтирилган. Масалан, гуруҳда ишлаш учун 6-топшириқ: «Ғафур Ғулом топиб ишлатган сўзларнинг ҳиди димоғингизни қитиқлайди» жумласини муаллиф нима учун қўллаган? Муносабат билдиринг» [10,10], «Кунтуғмиш» достонини ўрганиш дарслари баёнида: «Достон матнида ўзбекча сўзлардан ташқари форсий, арабий сўзлар ва жумлаларнинг кўплаб қўлланиши ҳам асардаги тасвирнинг ранг-баранглигини таъминлаган» [10,14]. «Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису» ғазали бошдан-охир *ирсоли масал* санъати асосида яратилган.

Қўлланмада нотаниш атама-тушунчалар юзасидан

қуйидаги каби тавсиялар берилган: «Ўқитувчи ўқувчи 8-синфгача эшитмаган, ишлатмаган, дарсда ўтилмаган биронта янги атама-тушунчани ҳам шарҳламасдан кетмаслиги керак» [10,27]. Лекин, бизнингча, уларни шарҳлашнинг ўзи етарли эмас, вақти-вақти билан эслатиб туриш ҳам зарур.

Айрим методик қўлланма ва илмий мақолаларда адабиёт дарсларида она тилидан ўтилганларни такрорлаш йўллари ёритилган.

Б.Фозиловнинг тадқиқот ишида юқори синфлар (IX–X) адабиёт дарсларида адабиёт ва она тили ўқув фанларини ўзаро алоқада ўрганиш, хусусан, қўйи синфларда она тилидан ўтилган барча материалларни эслатиш, мустаҳкамлаш ва такрорлаб бориш йўллари ёритилган [94].

З.Қобилова, Г.Алиева ҳаммуаллифлигидаги «Adabiyot darslarida fanlararo integratsiya» номли мақолада адабиёт дарсларини она тили дарслари билан интеграциялаш хусусида сўз юритилади. Мақолада Абдулла Ориповнинг «Сен баҳорни соғинмадингми?» шеъри устидаги ишлар ёритилган. Тавсия этилишича, шеър ифодали ўқилгач, табиат тасвири ҳақида сўз юритилади (табиат фани билан интеграцияланади), баҳор ҳақида гапирилади. Шундан сўнг «Гўзаллик чўққиси» ўйини ўтказилади. Шеър мисралари асосида «Мазмун» тўсиғини энгиш мақсадида 5 та савол берилиб, жавоб олинади. Масалан: 1-савол: «Уйғонувчи боғларни кўрдим, Топай дедим қирдан изингни» мисраларидаги боғларнинг уйғониши билан ошиқни ўртаган соғинч ўртасида қандай боғланиш борлиги ҳақида фикр айтишга уриниб кўринг» [108,21].

Шундан кейин «Фонетика» тўсиғи, «Лексика» тўсиғи, «Морфология» тўсиғи, «Бадиият» тўсиғи каби тўсиқлардан ўтилади.

Ҳар бир тўсиқ маълум бир тил сатҳига бағишланади. Чунончи, бўғинлар санаттирилади, маънодош ва зид маъноли сўзлар топтирилади, 17 та сўз таҳлил қилдирилади, маънонинг китобхон қалбига етиб боришини таъминла-

ган воситалар аниқлатилади (лекин охиргисига мисол берилмайди).

Бу каби тавсиялар адабиёт дарсларини она тили дарслари билан интеграциялашдан кўра кўпроқ она тилидан такрорлаш дарсларини эслатади.

Адабиёт дарсларида ёзувчи услубини, асарларининг тил хусусиятларини ўрганиш масалалари методик адабиётлардаги алоҳида йўналиш саналади. Бу хусусда методист олим А.Алиев, Ж.Эсоновларнинг тадқиқот ишлари, методик қўлланмалари эътиборга молик. А.Алиевнинг изоҳлашича, «услуб асарнинг қурилишида, тилида, ҳатто алоҳида олинган сўзда, бадиий-тасвирий воситаларда намоён бўлиб, ёзувчи талантининг ўзига хос жиҳатларини белгилайди» [19,3].

Методист олимларнинг юқорида келтирилган фикрларида она тили дарсларида бадиий матнлардан фойдаланишнинг аҳамияти нимада эканлигини таъкидлаш, зарурлигига доир асослар келтириш, бадиий услубда матн ярата оладиган ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш кераклигини аниқлаш, сўз ишлатиш маҳоратидан сабоқ бериш лозимлиги таъкидланади. Шунга қарамай, бугунги кунда бадиий матннинг тил хусусиятларини она тилидан ўтиладиган мавзулар, адабиёт дарсларида танишиладиган адабий-назарий тушунчалар билан интеграциялаш асосида таҳлил қилиш масалаларида ўқитувчилар ҳамон методик ёрдамга зарурият сезадилар.

Адабиёт дарсларида асарнинг тил хусусиятларини ўрганиш бир қадар она тилидан олинмаган билимларга мурожаат тарзида кечади. Мавжуд методик манбаларда, асосан, асарда ёзувчи (шоир)нинг сўз ишлатиш услуби ҳақида, қаҳрамоннинг портретини яратишда унинг ижобий ёки салбий қаҳрамон эканлигига қараб сўз ишлатиш маҳорати хусусида, услубининг ўзига хослиги тўғрисида гапирилади. Сўз билан боғлиқ тушунчалар она тили дарсларида «Лексикология» бўлими орқали тақдим этилади.

Хуллас, нутқни гўзаллаштирувчи, таъсирчанлигини оширувчи воситалар сифатида ажратилиб, ўз ўрнида таъкидлаб, бадий асарлар мисолида тушунтириб бориладиган фонетик ҳодисалар, морфологик шакллар, синтактик қурилмалар, услубий қоидалар бадий қиймат яратиш амалиёти билан қувватланиб бормоғи, ўқувчилар ушбу такомиллаштирилган таълим мазмунида маҳорат мактабида сабоқ олмоғи мақсадга мувофиқдир.

1.1.1. Бадий матн таҳлилини она тилидан ўтиладиган мавзулар доирасида нутқнинг экспрессивлиги билан интеграциялашнинг бугунги ҳолати (ички интеграция).

«Она тили» давлат таълим стандартида «Битирувчиларнинг тайёргарлик даражасига қўйиладиган минимал талаблар»дан бири сифатида бадий матнда сўз ишлатиш билан боғлиқ биттагина талаб ўз ифодасини топган: «...бадий асарда сўзнинг ўз маъноси билан кўчма маъносини бир-биридан фарқлай олишлари» [27,53]. Ушбу талабни бошқа тил ҳодисаларига (синоним, омоним, антоним, ибора ва ҳ.к.га) ҳам татбиқ этиш мумкин.

«Она тили» ўқув дастурида ўқувчилардан илмий-бадий иншо (бадий асар, ёзувчи ижоди, адабий жараёнлар таҳлилига бағишланган иншолар); бадий-ижодий иншолар, тасвирий иншолар ёзиш талаб этилар экан [28,61], она тили дарсларида бу ишларни бадий асарлардан олинган терма гаплар, кичик парчалар, шеърий мисралар асосида бадий услуб сир-асрорлари билан атрофлича танишмасдан туриб амалга ошириш қийин.

Бизнингча, «Она тили» ўқув дастурида бериладиган бадий матнлар асосида уларнинг тил хусусиятларини изчил ўргана бориш ҳақида умумий йўриқ бериш, **она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялаш** зарурлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Ўқитувчи ҳар бир синфда она тили дарсларини режалаштириш ва ташкил этишда ўқув фанидан яратил-

ган давлат таълим стандарти, ўқув дастури, дарслик, шу дарслик асосида тайёрланган «Ўқитувчи китоби» методик кўрсатмаларига таянади. Дарслик стандарт ва ўқув дастури талабларидан келиб чиқиб тузилади. «Ўқитувчи китоби» ундан фойдаланиш йўл-йўриқларини беради. Шундай бўлгач, биз даставвал «Она тили» дарсликлари доирасида шу дарсликларнинг маънони кучайтирувчи воситаларни ўрганиш учун берадиган имкониятлари ҳақида фикр юритамиз.

Юқорида баён этилганларга кўра 1.1-фаслнинг ушбу қисмида дарсликлар таҳлилини бир-бирига дахлдор 5 та масала юзасидан амалга оширишни лозим топдик:

1) «Она тили» дарсликларида назарий маълумотларда эмоционал-экспрессив (маъно-мазмунни кучайтирувчи) воситаларнинг ажратилиб, таъкидланиб бориши, уларни бойитиш имкониятлари;

2) маънони кучайтирувчи воситалар, бадий услуб ҳақидаги назарий маълумотларни ўтиладиган мавзу материалларида кузатиш ва изоҳлаш учун тегишли тил ҳодисалари мавжуд бўлган бадий матнларнинг бор-йўқлиги;

3) назарий маълумотларни, шу маълумотлар таркибидаги маънони кучайтирувчи лексика, морфологик шакллар, синтактик қурилмалар, синтактик фигураларни мустаҳкамлашга доир машқлар, уларнинг шартлари;

4) бадий услуб, иншо, ижодийлик ҳақидаги тушунчаларнинг назарий маълумотларда изоҳланиши;

5) «Ўқитувчи китоби»да маънони кучайтирувчи воситаларни ўргатишга доир тавсияларнинг мавжудлиги.

Куйида ушбу масалаларнинг ҳар бирини айрим-айрим кўриб чиқамиз.

I. Шу кунга қадар она тили дарсларида ўқувчиларга туздириладиган матннинг (ёздириладиган иншонинг) тил хусусиятлари қандай бўлиши кераклиги, уни такомиллаштириш чоғида қай тарзда услубини силлиқлаш, кўркамлаштириш лозимлиги, шу йўлда ички интеграцияни татбиқ этишга доир махсус изланишлар амалга оши-

рилмаган. Бу борада яқин-яқинларда матбуотда айрим мақолалар кўзга ташлана бошлади.

Ўқитувчи кўпинча дарслик қолипидан четга чиқмай иш олиб борар экан, баъзи назарий маълумотлар таркибида маънони кучайтирувчи воситалар ажратилган ҳолатларга дуч келади, лекин ушбу воситалардан ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш мақсадида фойдаланиш мумкинлиги ҳақида деярли ўйламайди. Буни унинг дарсликдаги машқлар, ушбу машқларнинг шартлари билан кифояланишидан ҳам билиш мумкин. «*Ona tili*» дарсликларида берилган назарий маълумотлардаги маъно-мазмунни кучайтирувчи воситалар қуйидаги манзарани ҳосил қилади:

5-синф «*Ona tili*» дарслигидаги [61] назарий маълумотларда маънони кучайтирувчи, таъсирчанликни оширувчи морфологик шакллар таъкидлаб ўтилмаган. Дарсликда ўқувчиларнинг нутқини бўёқдор сўзлар билан бойитиш имконияти унинг «Лексикология» бўлимида акс этган. Чунончи, маънодош, шаклдош, жуфт сўзлар ва бошқа тил ҳодисалари билан боғлиқ мавзуларни ўтиш жараёнида уларнинг бадиий қиймат яратишдаги ролига ўқувчиларнинг эътиборини қаратиш мумкин. Маънодош сўзларни топиш сўралган 33-машқ шартига қўшимча равишда матнда маънодош сўзлардан нима мақсадда фойдаланилганлигини сўраш, сабабини изоҳлатиш мумкин.

6-синф: «*Ona tili*» дарслигида [63]:

Аниқ отлар бирлик ва кўплик шаклида қўллана олади, аммо мавҳум отлар кўплик шаклида қўлланганда, кўплик маъноси эмас, балки таъкидлаш, кучайтириш маънолари ифодаланади (108-дарс, 113-бет).

Отларнинг кўплик шакли кўплик маъносидан ташқари ҳурмат, умумлаштириш, кучайтириш (*кўзим-кўзларим, лаби-лаблари*) маъноларини ҳам ифодалаши мумкин (110-дарс. 115-б.).

Отларнинг *-ча, -чоқ, -чак* каби қўшимчаларни олган шакли кичрайтириш шакли; *-гина(-кина, -қина), -жон,*

-он, -ой каби қўшимчаларни олган шакли эса эркалаш шакли ҳисобланади (111-дарс. 116-б.).

Дарсликда феълнинг бўлишсиз шакллари билан боғлиқ мавзу материаллари баён этилган. Лекин бундай феъл шаклларининг экспрессивликни оширишдаги роли таъкидланмаган. Айтмоқчимизки, бир қатор мавзуларда эмоционал-экспрессив тил ҳодисаларини ажратиш имкониятларидан тўлиқ фойдаланилмаган.

7-синф «Она тили» дарслигида [65]:

Биз, сиз, улар олмошларининг баъзан бирлик маъносида қўлланиши, *сиз, улар* олмошларининг баъзан якка шахсга ишора қилиши (24-бет), эгалик қўшимчали *ўзим, ўзинг, ўзи* сўзларининг мос кишилик олмошлари билан ишлатилиши: *менинг ўзим* каби (26-бет), *бир* сўзининг *киши, нарса, нима* каби сўзларга қўшилиб келиши (32-бет), *мен* ўрнида *камина* сўзининг қўлланиши (36-бет), исмларга қўшиладиган қўшимчалар (46-бет), баъзан *билан, учун* қўмакчиларининг бадий услубда **-ла, -чун** шаклида қўлланиши (79-бет), уюшиқ бўлақларда **на** инкор боғловчиси (100-бет), юкламалар (кучайтирув-таъкид юкламалари) (117-бет), ҳис-ҳаяжон ундовлари (124-бет), айрим модал сўзлар (131-бет).

Дарсликдаги назарий маълумотларда ушбу тил ҳодисаларининг маънони кучайтирувчилик жиҳатлари мисоллар асосида тушунтирилган. Масалан: *ўзим, ўзинг, ўзи* сўзлари баъзан эгалик қўшимчаларига мос кишилик олмошлари билан *менинг ўзим, сенинг ўзинг, сен ўзинг, унинг ўзи, у ўзи* тарзида қўлланади ва бу вақтда кўпинча кишилик олмошларига таъкид маъноси юкланади (26-бет).

Ҳис-ҳаяжон ундовлари кишиларнинг қувончи, эркалаш-эркаланиш, роҳатланиш, ҳайрон қолиш, норозилик, ғазаб-нафрат, оғриқ сингари ҳиссиётларини ифодалайди (124-бет).

8-синф «Она тили» дарслигида [109] турғун боғлама (ибора) (37-бет), ҳис-ҳаяжон гаплар (49-бет), ундов

гаплар (50-бет), муҳим тасвирий ифода саналмиш атов гаплар (72-бет), сўз-гаплар (73-бет), ўзгарган тартиб (100-бет), гапнинг ажратилган бўлаклари (118-бет), киритмаларнинг (121–122-бетлар) жумлада маънони кучайтирувчилик жиҳатига ишора қилинган.

«Атов гаплар» мавзусида берилган назарий маълумотда экспрессивлик қўйидагича тушунтирилган: «**Атов гаплар** сўзловчи кўз ўнгида бирор воқеа-ҳодисани, нарса-буюм ёки даврни жонли гавдалантиришга, унинг хотирасида ёки хаёлида улар билан алоқадор бўлган воқеа-ҳодисаларни тиклашга хизмат қилувчи муҳим тасвирий воситадир» (72-бет).

Дарсликда синтактик фигуралардан бири сифатида гапда сўз тартиби ҳақида назарий маълумот келтирилган:

Гап бўлақларининг одатдаги ва ўзгарган тартибининг нутқда ўз қўлланиш ўринлари бор. Одатдаги тартиб илмий асарлар услуби учун мос бўлса, ўзгарган тартиб оғзаки нутқ учун ва бадиий (айниқса, шеърий) нутқ услуби учун хос (100-б.).

9-синф «Она тили» дарслигида [69]:

Қўшма гап турлари, уларнинг қисмларини ўзаро боғловчи воситалар юзасидан қисқа-қисқа маълумот берилган. Лекин ушбу маълумотларда қўшма гапли қурилмаларнинг экспрессивлик хусусиятлари, экспрессив синтактик фигуралар ҳақида гапирилмаган.

Хуллас, 5–9-синф «Она тили» дарсликлари таҳлили шуни кўрсатдики, улардаги айрим назарий маълумотларда маънони кучайтириш, таъкидлаш учун хизмат қиладиган айрим морфологик шакллар ва синтактик бирликлар (эмоционал-экспрессив воситалар) айтиб ўтилган.

5–9-синфлар учун она тилидан нашр қилинган амалдаги дарсликларда эмоционал-экспрессив тил ҳодисалари етарли миқдорда, яъни бор имкониятлар доирасида ажратилганми ёки улар камми, бу саволга жавоб қайтариш учун биз тилшуносликка доир манбаларни, шунингдек, айрим методик адабиётларни ўрганиб чиқдик. Чунончи, Р.Қўнғуров,

Д.Бегматов, Ё.Тожиевларнинг талабалар учун мўлжаллаб ёзилган «Нутқ маданияти ва услубият асослари» номли қўлланмаси [115]; Р.Қўнғуровнинг «Ўзбек тилида субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари» номли китоби [116,64-145]; Э.Қиличевнинг «Ўзбек тилининг амалий стилистикаси» номли ўқув қўлланмаси [107]; Э.Қиличев, Б.Э.Қиличевларнинг «Нутқ маданияти ва услубият асослари» номли қўлланмаси; Т.Қудратовнинг «Нутқ маданияти асослари» номли қўлланмаси [112]; М.Йўлдошев, З.Исақов, Ш.Ҳайдаровларнинг «Badiiy matnning lisoniy tahlili» номли методик қўлланмаси [39]; С.Боймирзаеванинг «Бадий матнда қўшма гап» номли монографияси [25] билан танишдик.

Она тили ўқитиш методикасида илк бор тадқиқотчи А.Эргашева ўзининг «Она тили дарсларида назарий маълумотларни мустаҳкамлаш жараёнида нутқ ўстириш методикаси» номли методик қўлланмасида [95] тилшуносликдаги маълумотларга таянган ҳолда 5–7-синф «Она тили» дарсликларидаги назарий материалларда эмоционал-экспрессив морфологик шакллар рўйхатини кенгайтириш мумкин деб ҳисоблаб, ушбу ишни амалга оширишга ҳаракат қилади. Бу ишни 8- ва 9-синф «Она тили» дарсликлари материаллари асосида давом эттириш лозим кўринади.

Юқорида номи тилга олинган адабиётларда ажратилган эмоционал-экспрессив воситаларнинг маълум бир қисми мактаб она тили таълими мазмунига кирган мавзулар таркибидан жой олиши мумкин. Масалан, айрим фоно-графемалар (масалан, сўзлашув нутқида ҳамда бадий матнда унли ёки ундош товушнинг бир сўзда чўзиқ айтилиши ва бунинг ёзувдаги ифодаси) 5-синф дастури асосида ўтиладиган «Фонетика» бўлимига киритилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Демак, 5–9-синф «Она тили» дарсликларидаги назарий маълумотларда маънони кучайтирувчи воситалар сифатида таъкидланган тил ҳодисаларини оз деб ҳисоблаш ҳамда она тили таълими мазмунини дастурий

мавзулар доирасида, шу мавзулар берадиган имкониятлардан келиб чиққан ҳолда эмоционал-экспрессив (маънони кучайтирувчи) воситаларни ажратиш ҳисобига такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Шуни ҳам эслатиш жоизки, она тили ўқитувчилари дарс ўтишда дарсликларгагина эмас, 5–9-синфлар учун яратилган «Она тили» дарсликларига ёзилган «Ўқитувчи(лар) учун (методик) қўлланма»ларга ҳам асосланадилар. Таҳлилларнинг кўрсатишича, ушбу «Ўқитувчи(лар) учун (методик) қўлланма»ларда [46]; [88]; [47; 48]; [7]; [89] асосан шу дарсликлардаги назарий маълумотларга суянилган. 6-синф учун яратилган ўқитувчи китобида сўзнинг ўз ва кўчма маънолари юзасидан бериладиган билимлар доирасидан четга чиқилади: «Шу ўринда ўқитувчи ўқувчиларнинг жавобларини умумлаштириб, метафора, метонимия, синекдоха ва функциядошлик усуллари билан сўз маъносининг кўчиши ҳақида тушунча беради» [88,22]. Биринчидан, ушбу тушунчалар шунчаки айтиб ўтиш учун мўлжалланган, чунки улар мустақамланмаган, иккинчидан, уларни ўзбекча атамалар билан номлаш мақсадга мувофиқдир.

Умуман, «Она тили» дарсликларига ёзилган «Ўқитувчи китоблари»да бадиий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш, сўз ишлатиш маҳорати устида ишлаш ҳақида гап йўқ. Китобларда барча услуб турларига хос, шу жумладан, бадиий матнлар бирдай матн деб аталган.

Бугунги кунда она тили таълими олдига ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш вазифалари қўйилган экан, назарий маълумотлардан лисоний билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришнинг ўзи билан кифояланиш мумкин эмас. Бунини она тили ўқув фанидан яратилган концепция ҳам [100], давлат таълим стандарти ҳам [28], ўқув дастури ҳам [72] талаб этади. Шундай экан, таълим мазмунини таълим олдида турган асосий вазифаларга жавоб беради-

ган тарзда такомиллаштириш, аниқроғи, уни маъно-мазмунни кучайтирувчи воситаларни таъкидлаб бориладиган мавзулар билан тўлдириш даркор.

II. Дарсликларда кузатиш ва изоҳлаш учун тегишли тил ҳодисалари мавжуд бўлган бадий матнларнинг бор-йўқлиги масаласи ҳам муҳим масалалардан биридир. Бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш ишларини ташкил этиш учун унда, энг аввало, бадийликни вужудга келтиришда фойдаланилган тил воситалари мавжуд бўлиши керак. 5–9-синфлар «Ona tili» дарсликларида машқ материали сифатида келтирилган бадий матнларни ўрганиш ва таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, уларнинг аксарият қисмида эмоционал-экспрессив сўзлар, грамматик воситалар, образли ифодалар, бадий тасвир воситалари бор. Лекин баъзиларида бундай воситалар учрамайди. Масалан, 6-синф «Ona tili» дарслигидаги [63] 4-дарсда қуйидаги парча келтирилган:

— *Yonboshingizdagi ulug'vor tog'lar, jonning huzuri, g'ir-g'ir shaboda... Sut, qimiz serob, — hazillashdi Komila. — Jannatku bu hayot, o'zim cho'pon bo'lar edim, iloji bo'lsa, rost aytyarman.*

Cho'ponlar gurillab xoxoladilar.

Syrak soqol, burushgan yuzli, qotma gavdali cho'pon chol e'tiroz qildi:

— *Ehe, Komilaxon, yoshsiz, bilmaysiz, bu hunarning ham mashaqqati zo'r, og'ir mehnat. Qo'ylar misli chaqaloq, parvarishning talabgori ular. Tog'da bo'ronlar, sellar, toshqinlar, shamollar... Oho, ofat behad ko'p. Hamisha ziyraklik lozim. (Oybek)*

Парчада эмоционал-экспрессив воситалар, бадий тасвир воситалари мавжуд.

7-синф «Ona tili» дарслигидаги [65] 28-дарсда:

Bobur ham bolaligi o'tgan Andijon osmonini esladi. Mana shu Yetti Og'ayni yulduzlari o'sha yerda ham Oltin Qoziqni aylanib o'tib, g'arbiga botib ketardi. O'sha yerda ham Yetti Og'ayni

ufqqa bosh qo'ygani sari Hulkar yulduzlari osmonning baland joylariga chiqib borardi. Bobur o'smirlikida Hulkar yulduzlarini olmosdan yasalgan varrakka o'xshatardi. Dumini quvnoq silkitib uchadigan olmos varrak uning xayolini yana musaffo bolalik yillariga olib ketdi. Osmon dunyoning hamma joyida bir ekani, umrining boshlanishida Andijonda ko'rgan yulduzlari umrining oxirida Agrada ham chaqnab turgani unga so'nggi bir tasallidek tuyuldi. Bobur osmonga qarab yotganda yana yosh, sog'lom yigitga aylanib, Andijon chorbog'ining supasida yotganday bo'ldi. Bir lahzalik bu shirin his ketidan yana shafqatsiz bir qaltiroq bosib keldi-yu, yulduzli osmonni girdobiga olib, giring aylantira boshladi...

Tun yarmidan oshganda Tohirning o'kirib yig'lagani qorong'i bog'ni zir titratdi... (P. Qodirov)

Умуман, 5–8-синф «Ona tili» дарсликларида ўтилаётган мавзудан ажратилган эмоционал-экспрессив воситаларга доир машқларда бадий матнларнинг учраши билан боғлиқ 4 хил ҳолатни кузатиш мумкин:

1. Назарий маълумотни мустақкамлаш юзасидан берилган машқда тегишли тил ҳодисасига эга бўлган бадий матн мавжуд. Масалан, **6-синф «Ona tili» дарслигида:**

26-mashq. Matnni o'qing. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni topib izohlang.

U ko'l yoqasiga kelib qolganini ham sezmedi. Ro'parasida tiniq, suvday zilol ko'zguni ko'rdiki, uning go'zalligidan to'xtab qoldi... Ko'ldagi suv jimirlab turar, quyiroqda ko'kimtir tusga kirgan silliq toshlarga ohista urilardi. Elyorning vujudiga orombaxsh shabada yugurdi. U hovuchiga suv olib, yuz-qo'lini chaydi. Tomchilar go'yo durlar singari ko'lga bir zumda singib ketdi... (H. Ikromov)

Ушбу матнда ёқа, қўзғу сўзлари кўчма маънода қўлланган.

2. Назарий маълумот ўтилаётган дарсда уни мустақкамлашга бадий матн мавжуд бўлмагани учун шу дарсдан кейин ўтиладиган мавзуга доир машқдан фойдаланиш мумкин. Масалан, **6-синф «Ona tili» дарслигида:**

25-дарс (Феъл), 84-машқдаги бадий матндан 7-дарсда-

ги «Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турлари» мавзусида фойдаланиш мақсадга мувофиқ, чунки шу дарсда шаклдош сўзлар бадий жиҳатдан талқин этилган.

She'rni o'qing. Gul bilan bog'liq harakatlarga diqqat qiling. O'zingiz ham shunga o'xshash misollar toping.

Gul bag'rini nasim tildi-to'kildi,

Saboga hikoyat qildi-to'kildi.

Falak ishiga boq: bir haftada gul

Chiqdi, g'unchaladi, kuldi-to'kildi... (Umar Xayyom)

Ўқувчи шеърдан тўкилди сўзининг учта шаклдош сўз сифатида қўлланганини айтиб, маъноларини изоҳлайди.

48-дарс. Равишдошларнинг маъно турлари мавзусида жуфт ҳолда қўлланадиган равишдошлар маънони кучайтиришини инобатга олиб, дарслиқдаги 66-дарс (Феълнинг маъновий гуруҳлари)да тавсия этилган матнни ушбу дарсда жуфт қўлланган равишдошни қуюқ ҳарфлар билан ажратган ҳолда бериш мумкин.

Qobil bobo yalangbosh, yalangoyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib dag'-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi, ko'zlari jovdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi. Xotinlar o'g'rini qarg'aydi, it huradi, tovuqlar qaqqag'laydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga aql ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi. (Abdulla Qahhor)

3. Назарий маълумот ўтилаётган дарсда уни мустаҳкамлаш учун шу дарсдан аввал ўтилган мавзуга доир машқдан фойдаланиш мумкин. Масалан, **6-синф «Ona tili» дарслигида:**

88-дарс. Жуфт ва такрорий отлар имлоси. Бадий матн берилмаган. 86-дарсдаги 254-машқда ушбу тил ҳодисасига айрим мисоллар бор.

110-111-дарс. Отларнинг луғавий шакллари. Сон шакллари. Отларнинг кичрайтириш ва эркалаш шакллари. Ушбу тил ҳодисасига 102-дарс (Шахс отлари) даги 293-машқда мисол бор.

Матнни ўқинг. Шахс отларини аниқлаб, уларга изоҳ беринг.
Kampir uning boshini silab, peshonasini yuziga bosib sekin

dedi: - Qayoqlarda yurgan eding, bolaginam? Ko'zim ochiq paytlarida qayoqlarda eding, tentagim?.. (Said Ahmad)

Ушбу матндаги *болагинам, тентагим* сўзларида эркалаш маъноси ифодаланяпти.

Жуфт ва такрорий сифатлар маънони кучайтиради. 225-машқда мисол бор (*яккам-дуккам, қизиқ-қизиқ*).

Baqqol amaki o'zi pakana-yu, lekin yuzi katta, peshonasi keng, yakkam-dukkan soqolli, burni puchiq, iyagi kalta odam. Qorni ham haddan tashqari katta bo'lganligi uchun o'tirganda xuddi bir qop go'shtdek bo'lib qoladi. O'ziyam juda g'alati odam, sergapmi, kamgapmi, bilib bo'lmaydi. Bir qarasangiz, qiziq-qiziq gaplarni aytib, odamlarni kuldirib o'tirardi; bir qarasangiz, gung bo'lib boshini egib oladi. (X. To'xtaboyev)

126-дарс. Сифатларнинг орттирма даража шакли. 364-машқда ушбу тил ҳодисасига мисол бор (улар матнда куюқ ҳарфлар билан ажратиб кўрсатилди).

364-машқ. Матнни ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сифатларни кўчиринг, уларнинг даражасини изоҳланг.

Kechqurun ishdan qaytayotganimda odam bo'yi keladigan Qorboboning ko'm-ko'k ko'zlariga rango-rang lampochkalariga mahliyo bo'lib turgan bolalarni ko'raman... To'rt-besh yoshlar chamasidagi qizil qalpoq kiygan bir bolagina Qorboboning dam yonib, dam o'chib turgan ko'zlaridan ko'zini uzmasdi. Dum-dumaloq lo'ppi yuzi kichkina burni yodimda qoldi. Tim qora ko'zlari Qorboboda, ammo nazarimda, u Qorboboni ko'rmas, nimanidir o'ylardi. (O' Umarbekov)

153-дарс. Равишларнинг ясалиши. Туб ва ясама равишлар. Жуфт ва такрорий равишларнинг маънони кучайтириш учун хизмат қилишини инобатга олиб, бадий матндан фойдаланиш мумкин:

31-дарс. 108-машқ. *Qor yog'ib turibdi. Yo'lning o'n besh chaqirimchasi huvillagan dalalardan o'tadi. Qor siyrak yog'ayotgani uchun uzoq-uzoqlar ko'rinadi, lekin bora-borguncha bironta tirik jon ko'zga tashlanmaydi... (P. Qodirov)*

6-синф дарслиги асосида бир маъноли ва кўп маъноли сўзлар (6-дарс), сўзларнинг шакл ва маъно муно-

сабагига кўра турлари (7-дарс) мавзулари ўрганилади. Ушбу мавзулар юзасидан берилган бадиий матнда шу тил ҳодисасига мисол бор. Масалан: *қўл ёқаси, шабада югурди; ҳалок бўлмоқ, вафот этмоқ, ўлмоқ* ҳ.к. Ўқитувчи бу ўринда нима учун айнан шу сўз танланганига ўқувчилар эътиборини қаратиши мақсадга мувофиқдир.

121–122-дарслар. Жуфт сифатлар ва уларнинг имлоси. Такрорий сифатлар ва уларнинг имлоси. Машқ материали сифатида бадиий матн келтирилмаган. Лекин дарсликдаги маънони кучайтирувчи тил ҳодисаси илгари ўқилган бадиий матнда шу тил ҳодисасига мисол бор, яъни 115-дарсдаги 225-машқда: **яккам-дукам соқолли, қизиқ-қизиқ гаплар** каби. 153-дарс. Равишларнинг ясалиши. Туб ва ясама равишлар. Жуфт ва такрорий равишларнинг маънони кучайтириш учун хизмат қилишини инobatга олиб, 31-дарсда келтирилган бадиий матндан фойдаланиш мумкин: **узоқ-узоқлар кўринади**.

Юқоридаги дарсликнинг «Равишдошларнинг маъно турлари» мавзусида бадиий матн берилмаган, лекин маънони кучайтирувчи тил ҳодисаси бундан кейинги 66-дарсда келтирилган. **Тиззалари букилиб-букилиб кетади**. Бундай жуфт ҳолда қўлланадиган равишдошлар маънони кучайтиришга хизмат қилади.

4. Дарсликда назарий маълумотда акс этган эмоционал-экспрессив восита ўтиладиган дарсдаги машқларда ҳам, шу дарсдан аввалги ёки кейинги мавзулар юзасидан бажариладиган машқларда ҳам бадиий матн учрамайди.

Ўқитувчи юқоридаги тўртала ҳолатни ҳисобга олган ҳолда экспрессивликни таъминловчи тил ҳодисалари юзасидан иш олиб бормоғи, дарсликда бўлмаган тақдирда ёки борлари маъқул келмаганда, ўзи бадиий матн танлаш юмушини адо этмоғи даркор.

Бадиий матнда БТВ ва ШС турларининг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги ҳам дарсга қадар аниқлаб олинishi керак. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, 5–9-синф «Она тили» дарсликларидаги бадиий матнларда бадиий тасвир воси-

таларининг учраш-учрамаслигини қўйидаги 4 хил ҳолат билан изоҳлаш мумкин:

1) адабий материалда ўқувчи учун бошланғич синфлардаги ўқиш, юқори синфлардаги адабиёт дарслари орқали таниш тасвирий восита мавжуд;

2) адабий материалда адабиёт дарсларида ўрганилмаган тасвирий восита мавжуд;

3) адабий материалда адабиёт дарсларида умуман ўрганилмайдиган тасвирий восита мавжуд;

4) адабий материалда тасвирий восита мавжуд эмас.

Ўқитувчи дарсга тайёрланиш чоғида бадиий матнни қўздан кечириб, унда бадиий тасвир воситаси бор-йўқлигини аниқлаб олмоғи, борларини ўтилган ёки келгусида ўтиладиган мавзулардан ажратиб олиши, бундай матнлар топилмаган тақдирда уларни ўзи танлаши лозим.

III. «Она тили» дарсликларида [61; 63; 65; 108] бадиий матн бор машқ материаллари юзасидан асосан ўтилаётган мавзуни мустаҳкамлашга қаратилган саволлар ҳавола қилинган.

Назарий маълумотни мустаҳкамлаш мақсадида тавсия қилинган айрим **машқ шартларида** маънони кучайтирувчи воситаларни аниқлаш топшириғи мавжуд. Масалан, 6-синф дарслигида берилган терма гаплардан иборат машқларда тил ҳодисасининг маъноларига эътибор қаратилган. Чунончи, 312-машқ шартида шундай дейилади: *Аниқ ва мавҳум отларга қўшилган қўплик, эгалик ва келишик қўшимчаларига эътибор беринг. Қўплик қўшимчасининг қандай маъно қўшаётганини изоҳланг.* 319-, 347-машқ шартларида ҳам маънони изоҳлаш талаб этилади.

7-синф дарслигида назарий маълумотларни мустаҳкамлашга доир айрим машқ шартларида маънони кучайтираётган тил ҳодисасини изоҳлаш сўралади. Масалан, ўзлик олмошига доир терма гаплардан иборат машқда кўчириш, ўзлик олмоши кимнинг ёки ниманинг маъносини таъкидлаётганига эътибор бериш талаб этилган. 260-машқда гаплар таркибидаги ундов сўзларни аж-

ратиш, улар қандай ҳиссиётларни ифода этаётганини аниқлаш топширилган.

8-синф «Она тили» дарслигида [108] турғун боғлан-маларни мустаҳкамлаш учун дарсликда машқ материали сифатида терма гаплар берилган. Ҳис-ҳаяжон (ундов) гаплар юзасидан ҳам терма гаплар ҳавола қилинган.

104-машқ. Гапларни тўғри оҳанг билан ўқинг, сўнг улар ичидан ундов гапларни ажратиб кўчиринг. Уларда қандай мазмун ифодаланаётганини қавс ичида кўрсатинг.

Бундай машқлар ўқувчилар нутқини ҳис-ҳаяжон гапларнинг маъно-мазмун турлари билан бойитиш учун хизмат қилади.

«Атов гаплар» мавзусига доир назарий маълумотни мустаҳкамлаш мақсадида қуйидаги топшириқ берилган:

Музейдан олган таассуротларингиз ва қуйида берилган расм асосида «Темурийлар тарихи давлат музейида» сарлавҳали матн тузинг. Унда атов гаплардан фойдаланинг.

155-машқ. Хотирангизда қолган диққатга сазовор бирор воқеа-ҳодиса асосида атов гаплар қўлланган матн тузинг. Тахминий мавзулар: «Таътилда», «Отамнинг касби», «Мен ёш бола эдим», «Нон», «Она шаҳрим», «Бир қултум сув», «Анор».

Дарсликдаги 214-машқда шеърий асарларда гапдаги ўзгарган тартибга доир мисол келтирилган.

*Navbahor: ochildi gullar, sabza bo'ldi bog'lar,
Suhbat aylaylik, kelinglar, jo'ralar, o'rtog'lar. (Muqimiy)*

Машқ шартида байтларни ўқиб, шеърий гапларни насрий гапларга айлантириб кўриш сўралган. Бизнингча, аввал шеърий мисралардаги ўзгарган тартибни аниқлаш ва изоҳлаш, ундан кейин шеърий мисраларни насрда ифодалашни талаб этиш мақсадга мувофиқ бўларди.

Дарсликда гапнинг ажратилган бўлаклари, кирит-маларнинг экспрессивлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган, мустаҳкамлаш учун машқлар тавсия қилинган.

Дарсликда ўқувчиларни ўйлашга, мушоҳада юритишга ундайдиган машқ берилганлиги эътиборга лойиқ. Масалан, 156-машқ шартига кўра уларга гапларни ўқиб, киритмалар қандай маънони ифодалаш учун қўлланганини оғзаки тушунтириш топширилган.

9-синф «Ona tili» дарслигида [69] бадий матнлар кўп. Уларнинг машқ шартларида мавзуга доир тил бирликларини мустаҳкамлашга қаратилган топшириқлар ўз аксини топган. Чунончи, 70-, 13-, 140-, 167-, 168-, 181-, 185-, 187-, 188-машқлар назарий маълумотда кўзда тутилган билимларни мустаҳкамлашга қаратилган. Масалан:

70-машқ. Кўчиринг, қўшма гап қисмларини боғловчи воситаларни аниқланг ва улар ўртасида қандай мазмуний муносабат борлигини айтинг.

Дарсликдаги машқ шартларида асосан ўрганилаётган қўшма гап турини, қисмларини ўзаро боғловчи воситаларни аниқлаш, баъзан маъносини тушунтириш мазмунидаги топшириқлар ўз аксини топган. Бундай топшириқларни бажариш орқали ўқувчилар танишилаётган тил бирликларини англаш, тўғри идрок этиш кўникмаларига эга бўладилар. Бундай вазиятларда парчанинг тарбиявий жиҳатини назарда тутмаганда, тил ҳодисаларини ўрганишда бошқа услубдаги матнлардан фарқи қолмайди. Ваҳоланки, ўзбек тилидаги ифода воситаларининг бой (кенг) имкониятлари кўпроқ бадий матнда намоён бўлади. Ана шу имкониятлар сирасида қўшма гапларнинг экспрессивлигини таъминловчи тил бирликлари алоҳида ўрин тутади. Уларни аниқлаш, бадий матннинг ушбу тил бирликларини намоёиш этиш хусусиятларига эътибор бериш зарур, холос.

Айрим машқ шартларидагина бадий матннинг ғоясини изоҳлаш сўралган.

«Ona tili» дарсликларида уй вазифаси сифатида «Adabiyot» дарсликларидан мисоллар топишга доир топшириқлар бор. Амалиётда икки ўқув фанининг ин-

теграцияси асосан ана шу типдаги топшириқлардагина ўтифодасини топган. Масалан:

82-машқ. *Уйга топшириқ. Ўзингиз ёқтирган бадиий асардан гапнинг ифода мақсадига кўра турларининг ҳар бирига 2 тадан мисол ёзинг.*

Машқларда сўзни, сўз шаклини, ифода воситасини, бир синтактик қурилмани бошқаси билан алмаштириш, яъни маҳорат билан ишлатилган сўз, морфологик шакл, синтактик қурилма ёки фигурага эътиборни қаратувчи топшириқлар кўзга ташланмайди. 9-синф дарслигида шунчаки алмаштириш сўралган топшириқ мавжуд.

48-машқ. Содда гапларни қўшма гапларга айлантинг.

Biz ham uning ketidan bozorga kirdik. Zarafshon vodiysida yetishtiriladigan ho'l-u quruq noz-ne'matlar bari shu yerda. Ranglar-chi, tabiiy ranglar. Tog'ora-yu savatlarda katta Minor-ga o'xshatib terib qo'yilgan pomidorlar, anjirlar, xirmon qilib uyib tashlangan qovun-tarvuzlardagi oq-u qora, ko'k-u zangor - olamdagi hamma rang bir-biri bilan rang talashadi. Ulardan taralayotgan muattar hid-chi?! Quyoshning nuri, yerning sharbatini shimib pishgan zilday bosvoldini qo'lingizga olib bir hidlasangiz, bema'lol qovun polizga borib qaytganning savobini topasiz. (S. Anorboyev).

Машқ ўқувчиларни ўйлашга, мушоҳада юритишга, ижод қилишга даъват этади. Қўшма гап турларини ўрганмасдан туриб уни бажариш қийин бўлса-да, ёшлар вазифани қурблари етганча ууддалашга интиладилар.

Риторик фигуралар билан ишлашнинг психологик асосини инсондаги рационал ва эмоционал жиҳатларнинг ажралмас алоқадорлиги ташкил этади, чунки одамлар орасидаги мулоқот воситаси бўлмиш нутқ боғланишли ва аниқ бўлишдан ташқари, таъсирчан бўлиши ҳам керак, туйғулар уйғотиши лозим.

Риторик фигуралар билан ишлаганда, образли воситанинг лингвистик моҳиятини очибгина қолмасдан, уларнинг эмоционал-эстетик тўйинганлиги, эстетик мўлжалини ҳам очишни ҳисобга олиш даркор.

Миртемирнинг «Онагинам» шеъри... 2. Шеърдаги «ғашимга теккувчи – ғашлик» ифодасининг шеър жозибасини оширишдаги, киши руҳий ҳолатини ифодалашдаги ўрнини тушунтириб беринг (323-бет).

Машқ шартида адабий материалнинг фақат бир жиҳати – тарбиявий масала устида фикр юритиш талаб этилган бўлишига қарамай, ўқитувчи шеър ғояси билангина чекланмасдан, такрор ўқиш орқали, ўқувчилар эътиборини бир гал унда ишлатилган жуфт сўзларга, тиниш белгиларига, яна бир гал юртимизнинг қадимийлиги она тупроқнинг қадимийлиги билан қиёсланаётганига, яъни шеърда қўлланган ўхшатишга қаратади. Миртемир элу юртимизни қадимий демоқчи. Лекин у қадимийликни таъкидлабгина қолмай, она тупроқнинг қадимийлигига ўхшатиш усулини танлаган, натижада шеърий мисранинг таъсирчанлигига эришган.

Шундай қилиб, 5–9-синф «Она тили» дарсликларида назарий маълумотларда маънони кучайтирувчи тил ҳодисасини мустаҳкамлаш мумкин бўлган машқ шартлари ва материалларида қуйидаги ҳолатлар кузатилади:

– айрим машқ шартларидагина маънони кучайтирувчи воситаларни аниқлаш ва изоҳлаш талаб этиладиган топшириқ мавжуд; аксарият машқ шартларида бундай вазифа қўйилмаган; боз устига бу вазифалар тил ҳодисаларининг маҳорат билан ишлатилганини ўрганиш даражасига ўсиб чиқмайди;

– маънони кучайтирувчи воситаларни аниқлаш ва изоҳлаш талаб этиладиган баъзи машқ материаллари сифатида терма гаплар ҳавола қилинган;

– бадий матнлар келтирилган аксарият машқ шартларида мавзуга доир тил бирликларини мустаҳкамлашга қаратилган топшириқлар ўз аксини топган; уларнинг аксарият қисми ўқувчиларни ўйлашга, мушоҳада юритишга ундаши билан ажралиб туради;

– дарсда ўтилаётган мавзуга доир таҳлилий машқлар

учун бадиий матнлар келтирилган ҳолатларда бу матнларнинг бадиий бўлмаган бошқа услубларга хосларидан фарқи қолмайди.

IV. 8- ва 9-синф «Ona tili» дарсликларида услуб турлари бўйича назарий маълумот берилган. 8-синфда **услуб турлари** (сўзлашув услуби, публицистик услуб, бадиий услуб, расмий-идоровий услуб) ҳақида айрим-айрим гапирилган. Жумладан, «**Бадиий услуб** бадиий адабиёт, яъни бадиий асарларга хос бўлиб, унда бадиийлик, ифодавийлик, таъсирчанлик кучлидир» деган изоҳ, таъкид келтирилган (6-бет).

Дарсликнинг 15–18-бетларида матн турлари (маълумотнома матн, ижодий тавсифий матн) ва иншо турлари (таълимий иншо, синов иншолари) ҳақида тушунтиришлар акс этган.

Ижодий-тавсифий матнга қуйидаги таъриф келтирилади: **Ижодий-тавсифий матн** сўзловчи ёки ёзувчи томонидан ижодий равишда баён этилган воқеа-ҳодиса, нарса ёки шахснинг тасвири ёки хабар, маълумотнинг ижодий-тавсифий баёнидир» (15-бет).

Дарсликда бадиий услуб тушунчаси яхши очилмаган. Илмийлик принципига асосланиладиган бўлса, таъриф ва изоҳлар илмий-назарий манбалардан узоқлашиб кетмаслиги керак.

8-синф «Ona tili» дарслигида «бадиий-тасвирий восита» тушунчаси аввал маълумотнома матн таърифидан кейинги изоҳда тилга олинади: «Бундай матнда сўзларнинг кўчма маъноларидан, тилнинг бадиий тасвирий воситаларидан фойдаланилмайди, воқеа-ҳодиса оддий ва аниқ баён қилинади» (15-бет). Ижодий-тавсифий матн таърифидан кейин шундай изоҳ келтирилади: «Маълум воқеа-ҳодисаларга, нарса ва шахсларга оид фикр-мулоҳаза билдириш, уларни бадиий тасвирий воситалар, далиллар билан таърифлаш, изоҳлаш ижодий-тавсифий матнга хос хусусиятлардандир» (15-бет).

Иншо ҳақидаги маълумотларда «ижодий» тушунчасига урғу берилади, «муаллифнинг сўз ишлатиш маҳорати» таъкидланади.

9-синф «Ona tili» дарслигида адабий тил ҳақида маълумот берилиб (90-бет), сўзларнинг нутқ услубларида «услубий хосланган» ва «услубий бетараф» сўзларга бўлиниши ҳақида баён қилинади. Бу ерда нутқ услублари 8-синфдагидан фарқли ўлароқ 5 турга бўлинади: 1) сўзлашув услуби; 2) публицистик услуб; 3) илмий услуб; 4) расмий услуб; 5) бадий услуб.

Дарсликда бадий услубга тўлароқ таъриф ва тавсиф беришга ҳаракат қилинган: «Маълум воқеликни бадий тасвир воситалари орқали образли ифодаловчи ва шу йўл билан тингловчига эстетик таъсир этувчи нутқ услуби бадий услуб саналади» (97-бет).

9-синф дарслигида иншога қуйидагича таъриф берилади: «Иншо арабча сўз бўлиб, «яратиш», «ижод», «ёзма иш» каби маъноларни билдиради (105-бет). Дарсликда ривоя, муҳокама, тасвирий иншолар юзасидан тушунтиришлар келтирилган (106-бет).

Бадий услуб ва иншо ҳақидаги назарий маълумотлар юзасидан хулоса чиқариладиган бўлса, қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

– ушбу маълумотлар ўқувчиларни бадий ижодга ундаб, уларни ёзма ишнинг ушбу турига доир дастлабки билимлар билан қуроллантиради;

– икки ўқув фанининг интеграцияси уй вазифаси сифатида «Adabiyot» дарсликларидаги асарлардан мисол ёзиб келиш топшириғида, бадий услуб ва иншо ҳақидаги маълумотда бадий тасвир воситаси атамасининг тилга олинганида ўз ифодасини топади, лекин ушбу воситаларнинг турлари эслатилмайди.

Умуман олганда, бугунги кун амалиётида «Ona tili» дарсликларидаги машқ материали сифатида келтирилган адабий материалларнинг асосан икки жиҳатига эътибор берилади: 1) ўтилаётган мавзу бўйича ўрганилаётган

тил ҳодисаси; 2) бирор тарбиявий муаммо. Лекин бадиий матн асосида мавзуга доир тил ҳодисаларидан ташқари, мавзу доирасида маъно-мазмунни кучайтирувчи воситалар, айрим бадиий тасвир воситалари ва шеърий санъатларга ҳам тўхталиш фойдадан холи эмас экан, учинчи жиҳат сифатида ана шу воситаларни ажратиш ва уларни тарбиявий масаладан аввал иккинчи ўринга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бунда ўқувчиларга тил ҳодисаларига, жумладан, бадиий тасвир воситаларига, бадиий матн яратиш учун хизмат қилувчи тил воситаларига улар нима учун ишлатилганлиги нуқтаи назаридан баҳо беришни ўргатиш кўзда тутилади. Бу ишлар охиروқибатда сўз ва сўз шаклларини ишлатиш маҳоратига бориб тақалади. Ушбу йўналишдаги топшириқлар ёшларда тил ҳодисаларига нисбатан янгича қарашни юзга келтиради, фикрлашини бадиий ижод сир-асрорлари сари йўналтиради, тасаввурини кенгайтиришга, ижодий нутқий қобилиятларини ўстиришга хизмат қилади ва уларда ўзгача фаоллик пайдо этади.

Адабиёт дарсликлариди она тили дарсларида ўрганиладиган маъно-мазмунни кучайтирувчи тил ҳодисаларига мурожаат адабиёт дарслари учун икки томонлама интеграциянинг ташқи жиҳати саналади. Шундай экан, энди адабиётдан амалда қўлланаётган дарсликлардаги савол ва топшириқлар таҳлиliga ўтамыз.

5-синф «Adabiyot» дарслигидаги бир қатор асарлар юзасидан берилган савол ва топшириқларда асосан ибора ва тасвирий ифодаларни аниқлаш ва изоҳлаш сўралган.

«Узукка кўз қўйгандек» деган иборасини Ойгул билан Бахтиёрга нисбатан ишлатиш мумкин ёки мумкин эмаслигини айтиш (97-бет, 5-с.); «Боланинг кўнгли пошшо» ва «Боланинг кўнгли тилла» иборалари мазмунини изоҳлаш (154-б., 6-топшириқ).

Шуни ҳам эслатиш лозимки, 5-синф «Adabiyot» дарслиги ва 6-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуаси дастур-

да кўзда тутилмаган тушунчалар асарларга доир савол ва топшириқларда ўз аксини топган. Масалан, 5-синф «Adabiyot» дарслигида «Сусамбил» эртаги юзасидан берилган савол ва топшириқларнинг 4-сида шундай тушунча ҳақида сўз боради: «Сусамбил» эртагидаги ҳазил-мутойиба, қочириқ маъносидаги сўзларни топиш (84-бет, 4-топшириқ);

Усмон Носир шеърларида табиат қандай рангларда, образли ифодаларда куйланишини аниқ мисолларда кўрсатиш (180-б., 4-топшириқ); «Булут» шеърида бадийлик, жумладан, оҳангдошлик нималарда кўринишини айтиш (204-б., 6-с.); нима учун шоир қишлоғини «қўли қадоқлим» деб аташини тушунтириш (204-б., 11-с.) топширилган. Бундай савол ва топшириқлар дарсликнинг 240-, 265-, 297-бетларидаги савол ва топшириқлардан ҳам жой олган.

Маълум бўладики, 5-синф «Adabiyot» дарслигидаги бир қатор асарлар юзасидан берилган савол ва топшириқларда она тилидан ўрганиладиган «Лексикология» бўлими мавзулари билан ўзаро боғланиш йўлга қўйилган. Оҳангдошлик билан боғлиқ саволгина «Фонетика» бўлимига алоқадор.

6-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида асосан шу хилдаги савол ва топшириқлар ўрин олган. Чунончи:

Ҳошимжон тилидан келтирилган табиат тасвири, ҳазил-мутойиба сўзларини ёзиб олиш (68-б., 13-т.); танобчилар қиёфасини фош этиш учун халқона иборалардан фойдаланилган жойларни изоҳлаш (101-б., 5-т.); ҳикояда ишлатилган мақол ва ибораларни ёзиб олиш ва изоҳлаш ҳамда ёзувчи уларни қайси мақсадда қўллаганини тушунтириб бериш (154-б., 8-т.) талаб этилган.

Кўринадики, 6-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида она тилидан ўтиладиган икки тил ҳодисасигагина мурожаат этилган. Бу жуда кам. Ушбу мурожаат «Лексикология» бўлими мавзулари билангина боғлиқ.

7-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида кўпгина асарлар юзасидан берилган савол ва топшириқларда она

тили дарсларида ўрганилган билимларни ишга солиш мўлжалланган:

«Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл» мақолида «киши» сўзи қайси сўзнинг маънодоши бўлиб келганини айтиш, ўзаро қаршилантирилаётган сўз ва тушунчаларни аниқлаб, жумлани изоҳлаш (18-б., 3-савол); Авлонийнинг сўз такрори, такрорий сўзлар, жуфт сўзларни қўллашдан кўзлаган мақсадини изоҳлаш (19-б., 6-т.); «Қон йиғлади» бирикмаси тўққиз марта такрорланиши сабабини изоҳлаш (29-б., 9- т.); она эркалашларининг мусиқийлиги, ифода гўзаллигини юзага чиқараётган воситаларни аниқлаш (125-б., 6- т.); «Боши тошдан бўлсин» иборасининг маъносини изоҳлаш (125-б., 2-савол);

Учинчи байтда «бир» сўзининг такрори мазмун ва шаклда қандай аҳамият касб этапти? Байтда қўлланилган ибора мазмунини изоҳланг (229-б., 3-т.);

*Бир яқодин бош чиқориб, барча бир тўнға кириб,
Бир ўнгурилик, бир тиризлики, бир яқо, енглик қилинг.*

Қандай шеърини санъатда ўзаро зид, қарама-қарши маъноли сўзлар ёрдамида таъсирчанликка эришилиши мумкинлигини айтиш (237-б., 3-т.); шоиранинг ўз ўғлига берган сифатларини ёзиб чиқиш ва изоҳлаш (237-б., 7-т.); халқона ибора ва ифодаларни топиш, уларнинг ғазал бадииятида тутган ўрнини шарҳлаш (238-б., 11-т.); қайси бандларда шоирнинг ҳажвгўйлиги акс этганлиги, бунга нималар сабаб бўлганини айтиш (246-б., 4-савол); охириги бандларда Шоҳимардон табиатининг гўзаллиги сўз билан қай тарзда чизилганлигини таҳлил қилиш (5-т.); асар матнига таяниб, Қодирийнинг сўз қўллаш санъати ҳақида фикр юритиш (291-б., 8-т.); шеърининг «**Нима учун йиғлар каби инграйлар?**» мисрасидаги оҳангдорликка эътибор бериш ва мусиқийликнинг сабабини англатиш (300-б., 3-т.); «**Шифо устаб келмасин дер қўноқлар**»

мисрасидаги **«қўноқлар»** сўзига юкланган айрича маънони изоҳлаш (300-б., 5-т.); шеърда «нега», «нима учун» каби сўроқни ифодаловчи сўзларнинг қайта-қайта ишлатилиш сабабларини тушунтириш (300-б., 6-т.); бир гапта **«даҳшат»** сўзи беш марта такрорланган тасвири топиб ўқиш ва изоҳлаш (316-б., 13-т.); шеър бандларининг бошида, ўртасида, охирида келган такрорларни аниқлаш ҳамда уларнинг вазифасини тушунтириш (321-б., 5-т.); шеърнинг биринчи мисрасида **«ч»** товуши билан бошланадиган уч сўзнинг ёнма-ён келишида қандай маъно борлигини айтиш (324-б., 1-савол): **Чайирсан, чечансан, чучуксан, сўзсиз...**

Шоирнинг деярли бир хил бўлган сўзларни ёнма-ён келтириб, қандай маъно чиқарганига эътибор қилиш: **«Нечоғлик тўкиссан, нечоғлик тўкин»**, «Тўкис» ва «тўкин» сўзларининг маъно айирмасига диққат қилиш (329-б., 1-т.); шеърнинг биринчи бандидаги ҳар бир сўзнинг ўз ва кўчма маъносини топишга уришиб кўриш (339-б., 1-т.).

7-синф **«Adabiyot»** дарслигида ҳам шундай ҳолат кузатилади. Фақат бир ўриндагина маънони кучайтирувчи морфологик шаклни изоҳлаш талаб этилган: 2-savol. She'rdagi **«botguvchi»**, **«sizlatguvchi»**, **«chekkuvchi»**, **«tekkuvchi»**, **«g'ajiguvchi»**, **«achiguvchi»** singari sifatlashlar qaysi tushunchaga tegishli? Ular qanday she'riy vazifani bajarishga qaratilgan? (323-бет)

7-синф **«Adabiyot»** дарслик-мажмуасида асарлар юзасидан берилган савол ва топшириқларда она тилидан ўрганилган билимларни умумлаштириб айтадиган бўлсак, бу билимлар асосан «Лексикология» бўлимига оиддир. Хусусан, маънодош, зид маъноли сўзлар, жуфт ва такрорий сўзлар, сўзнинг ўз ва кўчма маъноси, ҳажв-гўйликни акс эттирувчи сўзларни аниқлаш ва изоҳлаш сўралган. Бир неча асар мисолида оҳангдошликка («Фонетика» бўлимига алоқадор тушунча) ўқувчилар

эътибори қаратилган. Сўз такрори билан боғлиқ савол ва топшириқлар, бир томондан, синтактик қурилмалардаги экспрессивлик, иккинчидан, бадий қиймат яратиш воситасини ифода этади. Ўқувчилардан ёзувчи ёки шоирнинг сўз ишлатиш маҳоратини тушунтириш талаб этилганлиги дарсликнинг энг муҳим жиҳатларидан бири деб баҳоланиши мумкин.

8-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида асарлар юзасидан келтирилган савол ва топшириқларда она тилидан ўтилган мавзуларга оид тушунчалар (шевага хос сўзлар, ҳикматли сўзлар, мақоллар, иборалар) билан боғлиқ 4 та, риторик сўроқ, сўз ва мисралар такрорига оид синтактик қурилма ҳамда фигураларга тааллуқли (аниқлаш ва тушунтириш мазмунидаги) 3 та савол ва топшириқ ўрин олган. 124-бетдаги 8-топшириқда шоирнинг бадий маҳоратини ёрқин намоён этиб турган мисраларни ажратиб кўрсатиш ва улардаги маҳорат сирини аниқлаш сўралган. 1та саволда ғазалда қандай ундалмалар (мурожаатномалар) мавжудлигини айтиш талаб этилган (92-б., 4-с.).

9-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида:

Достондаги шеърларда бўғинлар сонининг озкўплиги сабабини тушунтириш (28-б., 3-т.); **«Мунчаки шарҳ этди қалам сўзга ҳол, Насридадур, назмига бор ўзга ҳол»** сатрларида шеърий ва насрий сўз ўртасидаги фарқнинг ифода этилганлигини англаш (43-б., 9-т.); қофия ва радиф бўлиб келган сўзларнинг товуш тузилишидаги яқинлик ғазалда қандай бадий-ифодавий аҳамият касб этганини айтиш (107-б., 5-с.); мақтаъни таҳлил қилиб, **«Бошидан эврлур»** ибораси бугунги кунда ҳам қўлланиш-қўлланмаслигини айтиш (85-б., 5-с.); тасаввуф аҳлининг гуҳаррезлигини қандай тушунишлигини, ҳаммани кулдириш ўз маъносида қўлланган-қўлланмаганлигини айтиш сўралган (98-б., 5-с.).

*Гуҳаррезлик қилай десанг, ҳаммани қулдирай десанг,
Чу Машрабдек бўлай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.*

5-9 синф «Adabiyot» дарслиги ва дарслик-мажмуаларидан келтирилган савол-топшириқлар мазмунидан аёнки, уларда асосан фонографемаларга ва лексикага мурожаат этилган.

Бадий услубга хос тил ҳодисаларини кўрсатиб, таъкидлаб бориш «Adabiyot» китобларида берилган қуйидаги каби топшириқлар орқали ўқувчиларнинг у ҳақдаги билимларини пухталаш, вазифаларнинг тўғри бажарилиши, тўғри изоҳланишини таъминлаш имконини беради: 9-savol. Sizningcha, ilmiy asarlar bilan badiiy asarlar orasida qanday farqlar bo'ladi?

(6-синф, 9-б.) 4-savol. Badiiy va ilmiy adabiyotlar o'rtasidagi asosiy farqni ko'rsating (7-синф, 9-б.).

Тўғри, адабиёт дарсларида ўқитувчининг ўқувчилар она тилидан олган билимларга таяниш имкониятлари биринчи навбатда «Ona tili» дарсликларида маънони кучайтириш учун хизмат қиладиган тил ҳодисаларининг ажратилиши ва алоҳида таъкидланишига боғлиқ.

Хуллас, 5–9-синф «Adabiyot» дарслиги ва дарслик-мажмуаларида асосан 5-синф она тили дарсларида ўрганиладиган «Лексикология» бўлими мавзулари билан ўзаро алоқадорлик йўлга қўйилган. Таъкидлаш жоизки, адабиёт дарсларида амалга ошириладиган асарлар таҳлилида фонографемаларга ҳам катта эътибор берилади. Лекин она тили дарсларида фонетикадан оҳангдошлик, унли ва ундошнинг чўзиброқ айтиладиган ҳолатларида буни ёзувда акс эттириш масалалари ўрганилмайди. «Фонетика»дан ўтиладиган мавзуларни адабиёт дарсларининг эҳтиёжларига мослаб тегишли маълумотлар билан бойитиш икки ўқув фанини интеграциялаш талаби бўла олади.

Адабиётдан амалда қўлланаётган дарсликларда она тилидан ўтиладиган морфологик шакллар ва син-

тактик қурилмалар ҳамда фигураларга жуда кам мурожаат қилинган. «Adabiyot» дарслиklarининг савол ва топшириқларида бундай мурожаатлар деярли учрамайди. Савол ва топшириқларни ана шу йўналишдаги тил ҳодисалари билан бойитиш зарурлиги ҳам интеграциялаш талаби саналади.

«Ona tili» дарслиklarининг таҳлили муаммонинг бугунги ҳолатига бир қадар аниқлик, ойдинлик кирита олди. Зеро, тахминларимиз тўғри чиқди: 5–9-синф «Ona tili» дарслиklarида маъно-мазмунни кучайтирувчи тил ҳодисалари имконият даражасида етарлича ажратилмаган; бадий асардан олинган парчалар, намуналар тил ўрганишга бўйсундирилган, лекин сўз, сўз шакллари, синтактик бирликларни ишлатиш маҳоратини ўрганиш асносида бадий таҳлил, ифодали ўқиш, бадий идрок, бадий тасвир воситалари таҳлили, образли воситалар, бир сўз билан айтганда, асар тили таҳлилини ўтказиш кўзда тутилмаган; маъно-мазмунни кучайтирувчи тил ҳодисалари ўтиладиган баъзи дарсларда машқ материали сифатида бериладиган бадий матнларнинг мавжуд бўлишига эътибор қаратилмаган.

1.1.2. Она тили дарсларини адабиёт дарслари билан ташқи ҳамда икки томонлама интеграциялашнинг бугунги ҳолати.

Она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялаш ўқувчиларнинг бадий тасвир воситаларига доир билим, кўникма ва малакаларидан она тили дарсларида фойдаланиш, шуларга таянган ҳолда бадий матннинг тил хусусиятларини, ундаги сўз ишлатиш маҳоратини ўрганиш, шу орқали ёшларнинг бадий ижодига таъсир этиш мақсадини кўзда тутати. Бундан ташқари, она тили дарсларида адабиёт дарсларида ўрганиладиган айрим тушунчаларни конкретлаштириш, кенгайтириш ва чуқурлаштириш имконияти мавжуд.

Масалан, адабиёт дарсида ўхшатиш ҳақида гапирилар экан, асосан ушбу тушунчанинг моҳиятини очишга эътибор қаратилади. Она тили дарсларида ўхшатиш вазифасида ишлатиладиган сўзларнинг шаклларига изчиллик асосида кенгроқ тўхталиш мумкин. Бу жиҳатдан она тили дарсларида бир қатор устунликлар кузатилади.

Она тили дарсларида қайси бадиий тасвир воситалари ва шеърини санъат турлари устида қай тарзда иш олиб бориш кераклиги масаласини ҳал этиш учун қуйидагиларни аниқлаб олиш зарур:

1) бошланғич синфларнинг ўқиш дарсларида бадиий тасвир воситалари юзасидан нималар ўрганилиши;

2) «Умумий ўрта таълим мактабларининг 5–9-синфлари учун адабиётдан ўқув дастури»да берилишига кўра қайси бадиий тасвир воситалари тақдим этилиши;

3) 5–9-синф «Adabiyot» дарслиги ва дарслик-мажмуаларида берилаётган назарий маълумотларда қайси БТВ ва ШС турларидан нималар қай ҳажмда акс этганлиги;

4) «Adabiyot» дарслиги ва дарслик-мажмуаларида асарлар юзасидан келтирилган савол ва топшириқлар орқали нималар мустаҳкамланаётгани.

Қуйида юқорида саналган масалаларни айрим-айрим кўриб чиқамиз.

1. Ўқувчиларнинг 5-синфдан бошлаб бадиий тасвир воситалари ҳақида нималарни билишлари кераклиги бир қадар бошланғич синф «O'qish kitobi» дарсликларида нималар қай савияда ўрганилаётганлигига боғлиқ. Бу нарса узлуксиз таълимни йўлга қўйиш шартларидан биридир. Шундай бўлгач, дастлаб бошланғич синфлар давлат таълим стандарти ва ўқув дастури ҳамда 3-4-синф «O'qish kitobi» дарсликларидаги адабий материалларни таҳлил қилиб чиқамиз.

Узвийлаштирилган давлат таълим стандартининг [92] «O'qish va nutq o'stirish» қисмида «**Matn ustida ishlash**»га доир 3–4-синфлар бўйича ўқувчиларга ўргати-

лиши лозим бўлган таълим мазмуни қуйидагилардан иборат:

3-синф: «...tasviriy vositalarni matnda qo'llanishini bilish; maqol va iboralarda so'zlarni to'g'ri tanlay olish...» (57-бет).

4-синф: «Badiiy matndagi so'z ma'nolarini farqlash. Tanlab o'qish, matndan asar qahramonlari, tabiat manzarasini ifodalash uchun zarur bo'lgan so'z va iboralarni topa olish» (62-бет).

«O'qish va nutq o'stirish» ўқув дастурининг 3-синф қисмида қуйидаги талаб илгари сурилади: «3-sinfda... Matnning badiiy xususiyatlarini, tasviriy vositalarni aniqlash ustida ishlash davom ettiriladi» (68-бет).

Маълум бўладики, «O'qish va nutq o'stirish» давлат таълим стандарти ва ўқув дастурида матннинг бадий хусусиятларини, тасвирий воситаларини аниқлаш, тасвирий воситаларнинг қўлланишини билишга доир муҳим талаблар бор. Ушбу талаблар 3- ва 4-синф «**O'qish kitobi**» дарсликларида [104; 105] қай даражада ва қайси мазмунда жорий этилганини билиш ҳам тадқиқотнинг муҳим жиҳати саналади. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, 3-синф «**O'qish kitobi**» дарслигида [104] 2 ўринда бирор нарсанинг нимага ўхшатилганини айтиш сўралган: Shoir she'rd a qorni nimalarga o'xshatgan? (81-б., 2-с.); «She'rd a daraxtlarning oqlangan qismi nima ga o'xshatilgan?» (154-б., 5-с.). 85-бетдаги 1-топшириқда «She'rn ing birinchi to'rtligini o'qing va «Bo'ralar qor kapalak», «Misoli oq kapalak» мисраларининг маъносини тушунтириб бериш вазифаси берилган. Ушбу топшириқ қорнинг оқ капалакка ўхшатилаётганини айтишга ундайди.

Демак, дарслик 3-синфда фақат ўхшатиш ҳақида сўз юритиш имконини беради.

4-синф «**O'qish kitobi**» дарслигида тасвирий воситалар билан боғлиқ савол ва топшириқлар кўпроқ, 10 ўринда бирор кишининг ёки нарсанинг (Ватан, билимсиз кишилар, қорнинг ёғиши, томларнинг қор билан қопланиши, ола бузоқнинг кўриниши, момоқалди роқ

ва бошқаларнинг) нималарга ўхшатилгани, ўхшаши ёки қиёсланганини айтиш сўралган. Масалан: *Ona bilan Vatan tushunchalari nima uchun qiyoslanadi?* (5-б., 2-с.). *Bilimsiz kishilar nimaga o'xshatiladi?* (28-б., 1-с.)

Дарсликда ниманидир жонлантириш билан боғлиқ савол берилган: *Bo'limdagi qaysi she'r va hikoyada qish manzarasi jonlantirib tasvirlangan?* (94-б., 3-с.). Бир ўринда *жонлантириш* санъати атамасидан фойдаланган ҳолда топшириқ берилган: *Bahor faslida yuz beradigan hodisalar haqida hikoya tuzing. Unda jonlantirish san'atidan foydalaning* (183-б.).

Икки ўринда асарда қўлланган тасвирий ифодаларнинг аталиш сабабини айтиш сўралган: *U dehqonni nima uchun «yer naqqoshi» deb ataydi?* (25-б., 2-с.); *Kuzni nima uchun «oltin fasl» deb ataymiz?* (Бўлим юзасидан такрорлаш қисмидаги 1-савол).

Кўринадикки, тасвирий воситалар сифатида 3-синфда ўхшатиш, 4-синфда ўхшатиш ва жонлантириш билан боғлиқ савол ҳамда топшириқлар берилган, жонлантириш атамаси ишлатилган. Икки ўринда тасвирий ифодаларга (ер наққоши, олтин фасл) ишора қилинган. Табиийки, таълимдаги узлуксизлик ва узвийлик тамойилларига кўра 5-синфда бадий тасвирий воситалар устидаги ишларни ўхшатиш ва жонлантириш тушунчаларини такрорлашдан бошлаш ва уларнинг ифодаланиш доирасини кенгайтириш имконияти мавжуд.

II. «Умумий ўрта таълим мактабларининг 5–9-синфлари учун адабиётдан ўқув дастури»да берилишига кўра қуйидаги бадий тасвир воситалари (тил воситалари – дастурда аталишига кўра) ўрганилиши керак:

5-синфда – йўқ.

6-синфда – ташбих, сифатлаш, жонлантириш.

7-синфда – ўхшатиш, муболаға, ташбих, таносуб.

8-синфда – тил воситаларидан диалог.

9-синфда – тил воситаларидан перипетия ўрганилади [90].

Маълум бўладики, ўқув дастурига бадий тасвир воситаларидан айримлари (истиора, киноя, мажоз, рамз, синекдоха, литота) киритилмаган. Шунингдек, 5-синф дастурида бошланғич синфларда танишилган ўхшатиш, жонлантириш такрорлашга доир материал сифатида акс эттирилмаган. Такрорлаш янги билим бериш билан қўшиб олиб бориладиган бўлса, бу синфда муболаға, рамз тушунчаларини ҳам киритиш мақсадга мувофиқдир. Шунда жонлантириш 6-синфдан 5-синфга, рамз 7-синфдан 5-синфга кўчирилади. Умуман, 5–9-синфларда ўрганиладиган бадий тасвир воситалари билан боғлиқ таълим мазмунини қайта кўриб чиқиш зарурияти мавжуд.

III. Дастурда белгиланган бадий тасвир воситаларининг ўрганилиши, ушбу билимлар асосида она тили дарсларининг адабиёт дарслари билан интеграцияланиши кўп жиҳатдан «Adabiyot» дарсликларида бериладиган назарий маълумотларга ва шу билимлар асосида амалга ошириладиган таҳлил ишларига боғлиқ. Бошқача айтганда, она тили дарсларида бадий матн устидаги ишлар адабиёт дарсларида асарнинг бадий қиймати, тил хусусиятларини ўрганиш жиҳатлари билан интеграцияланади. Она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганишда маълум даражада адабиёт дарсларида асар тилини таҳлил қилиш жараёнида эгалланадиган билим, кўникма ва малакалар берадиган имкониятлардан келиб чиқилади. Ушбу имкониятлар нималардан иборат эканлигини аниқ тасаввур қилиш учун адабиётдан амалда фойдаланилаётган дарсликларни ўрганиб чиқиш тақозо этилади.

5–9-синфлар «Adabiyot» дарслик-мажмуаларида дастурий талаблар қуйидагича акс этган:

5-синф «Adabiyot» дарслигида «Ойгул билан Бахтиёр» эртаги ҳақида берилган тушунтиришда шеърини санъатлар сифатида ўхшатиш, жонлантириш, қиёслаш тушунчалари тилга олинган [12,83-84]. Баён давомида «асарда ҳар бир ташбиҳ остида кучли мантқиқ ётади» деган фикр

айтилган [12,84]. Кўринадикки, муаллифлар шеърий санъатларни таъкидлаб ўтишга эҳтиёж сезганлар, лекин улар *ўхшатиш* ва *ташбих* тушунчаларини маънодошлар тарзида қўллаганлар.

6-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида [16] икки назарий маълумот баёнида бадий тасвир воситалари тилга олинган: биринчиси – «Ҳажвий асар ҳақида тушунча», иккинчиси – «Бадий асар тили ҳақида тушунча».

Биринчи назарий маълумотда шундай дейилади: «Ҳажвий асарларда жамиятдаги иллатларни, ёмон хулқли кишиларнинг кирдикорларини фош этиш учун воқеалар бўрттириб кўрсатилади, муболаға, фантазия, сифатлаш, ўхшатиш, қаршилантириш каби бадий тасвир воситаларидан кенг фойдаланилади» [16,102]. Сифатлаш, ўхшатиш, муболаға, қаршилантиришга шеърий мисралардан мисоллар келтирилади.

Назарий маълумотларнинг иккинчисида («Бадий асар тили ҳақида тушунча») умумхалқ тили (миллий тил), адабий тил, бадий тил деган уч тушунчани аралаштириб юбормаслик кераклиги таъкидланиб, ҳар бирига изоҳ берилади. Бадий тилнинг умумхалқ тили ва адабий тилдан фойдаланиши айтилиб, улардан фарқлантириб турадиган қуйидаги жиҳатлари тушунтирилади: «...бадий тил ўз замирида миллий адабиётимизнинг асрлар оша шаклланиб келган анъаналарини (анъанавий сифатлашлар, рамз ва мажозлар, ўхшатиш ва бошқаларни сақлаб қолган» [16,112-113].

6-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасидаги назарий маълумотларда бадий тасвир воситаларининг тилга олинишига нисбатан қуйидагича муносабат билдириш мумкин:

1) ушбу воситаларнинг таъкидлаб ўтилиши назарий баён зарурияти саналади;

2) улардан айримлари дастурдан ташқари тилга олинади (6-синф дастурида ташбих, сифатлаш, жонлантиришгина кўзда тутилади);

3) на 5- ва на 6-синф дарсликларида дастурий ва дастурдан ташқари бадиий тасвир воситалари юзасидан назарий маълумот берилмайди;

4) юқоридаги икки назарий маълумотда тилга олинган бадиий тасвир воситалари янги тушунчалар–*фантазия, қаршилантириш* ҳисобига бойитилган.

7-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасининг 2009 йилги нашрида [14] куйидаги назарий тушунчалар баён этилади: *ташбих, таносуб, ирсоли масал санъатлари* (224–226-бетлар), *кўчим* (302–303-бетлар).

Ушбу дарслик-мажмуанинг 2013 йилги нашрида [15] куйидагилар ҳақида назарий тушунчалар баён этилади: *бадиий образ, муболаға (ғулу)* (160-бет), *ташбих, таносуб, ирсоли масал санъатлари* (213–215-бетлар), *кўчим* (310–311-бетлар).

Дарсликда шеърий санъатлар сифатида *ташбих, таносуб, ирсоли масал* тушунчалари юзасидан назарий маълумот берилади. Лекин ушбу тушунчаларнинг бадиий тасвир воситаларидан фарқлари кўрсатилмайди.

Шеърий санъат турларидан бири бўлмиш *ташбих*ни, дарслик муаллифлари изоҳлаганларидек, ўзбекча қилиб ўхшатиш дейиш мумкин. Демак, шеърий асарлар таҳлилида ўхшатиш ўрнида *ташбих* санъати ҳақида гапириш лозим. Дарсликда баён этилишига кўра *ташбих*ни юзага келтиришда тўрт унсур тўлиқ ёки қисман иштирок этиши мумкин: *ўхшатиш, ўхшатилмиш, асос (нимага кўра ўхшатилаётгани), восита* (213-бет). Баён давомида куйидаги воситалар келтирилади: **-дек, -дай, -ча, -симон, -вор, -саро, -осо, -ваш, -ий, -ойин** каби қўшимчалар, *каби, сингари, мисли, гўё, янглиғ, худди, ўхшаб, нечукки* ва бошқа сўзлар (213-бет). Баъзан восита ишлатилмаслиги мумкинлиги ҳам эслатилади (214-бет).

Бадиий тасвир воситаларидан бири бўлмиш ўхшатиш, таҳлиллар асосида маълум бўлганидек, 3–4-синфларда амалий ўрганилади, 6-синфда у ҳажвий асар ҳақидаги

назарий маълумотда тилга олинади, мисол берилади. 6–7-синф она тили дарсларида ўхшатиш шакллари ва кўмакчилар ўрганилади. Бу ерда икки ўқув фани орасида бир қадар даврий яқинлик бор бўлгани учун таълим мазмунини интеграциялаш қулай кечади.

7-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида [15] шеърий санъатлардан яна бири – **таносуб** ҳақида назарий маълумот берилади. Бу ерда айтилишича, таносуб байтда, умуман, шеърий бандларда маъно жиҳатдан бир-бирига яқин тушунчаларни англатувчи сўзларни қўллаш орқали ҳосил қилинади. Масалан, «булбул» сўзи гул, боғ, чаман, наво сўзлари билан, «каъба» эса ҳаж, фан, Тангри, зиёрат сўзлари билан мазмуний боғланиб, яхлит тушунча, тугал ифода ва жонли лавҳа яратади [15,214]. Бундай яқинлик сўзларнинг ўзаро бирикувчанлиги, доимий алоқага киришуви билан белгиланади. Масалан, *булбул* сўзи тилга олингач, албатта *гул, чаман, боғ, наво* сўзлари ҳам тилга олинади. Булар булбулнинг яшаш тарзини, рамзий маънода ошиқлик сифатларини ифода этади, яъни булар булбул сўзига рамзий маъно юклаш учунгина зарур. Айтиш мумкинки, таносуб санъати шеърий санъат тури бўлишдан кўра кўпроқ нарса-ҳодисаларни тасвирлаш мазмуни бўла олади. Бугунги кунда улар 5-синф она тили дарсларида ўтиладиган уядош сўзларга яқин келади. Зеро, «Бир мазмуний уяга (гуруҳга) мансуб бўлган сўзлар уядош сўзлар дейилади» [61,175].

Шеърий санъатлардан яна бири – ирсоли масал. **Ирсоли масал** – «мақол киритиш» маъносини билдириб, бадий асарда фикр исботи учун халқ мақолларидан фойдаланиш санъатидир [14,226].

Дарсликда бадий тасвир воситаларидан саналмиш **кўчим** ҳақида назарий маълумот берилган. Бу ерда таъкидланишича, «...кўчим сўзни кўчма маънода қўллаш ёки нарса-ҳодисага хос сифатларни қайсидир жиҳати билан шуларга ўхшайдиган бошқа нарса-ҳодисаларга кўчириш санъатидир» [15,311]. Сўзнинг ўз маъносида

на кўчма маънода қўлланиши 5-синф она тили дарсларида «Лексикология» бўлими мавзуларидан бири сифатида ўрганилади. Шундай бўлгач, **икки ўқув фанини интеграциялаш мақсади билан адабиёт дарсларида ўрганиладиган кўчим тушунчасини сўзни кўчма маънода қўллаш жиҳатида кўра 5-синфга кўчириш мақсадга мувофиқдир.**

Кўчим бир неча тасвир воситасининг умумий номи: у *мажоз, рамз (тимсол ёки символ), истиора* каби турларга бўлинади. Дарсликда кўчимнинг ушбу турлари айрим-айрим изоҳланади.

Ўқувчилар бошланғич синфларданоқ масаллар орқали рамз билан амалий (назарий мушоҳадаларсиз, рамз атамасини ишлатмаган ҳолда) танишадилар. Масалан, *тулки, ниначи, чумоли* каби сўзлар кўчим ҳосил қилади. Бундаги *тулки* – айёрлик, *ниначи* – меҳнат қилмай, кунини ўйин-кулги билан ўтказувчи), *чумоли* – меҳнаткаш кишини англатадиган тимсоллар саналади.

Чўлпоннинг «Бинафша» шеърида «Бинафша, сен учун кўкрагим эрк ери, Бу ердан кўкларга учгил» тарзида ифодаланган мисралар бор. Унда «ватан» тушунчаси «кўкрагим» сўзи билан, «озод юрт» тушунчаси «эрк ери» сўзи билан ифода этилган [15,311]. Она тили дарсларида ўрганиладиган тасвирий ифодалар (дала маликаси, оқ олтин, ...) бир қадар рамзга яқин келади.

Кўчим ҳақидаги назарий маълумотда таъкидланишича, бадий ижод талабига кўра айрим сўзлар ташийдиган маъно бошқа сўзларга кўчирилади. Бунинг асосида турлиб, кўркем асарларни тушуниш, ундан таъсирланиш, лаззатланиш ва таҳлил қилиш мумкин эмас.

Кўчим китобхоннинг тасаввур оламини кенгайтиради, ёзувчи қалбидаги туйғуларни бевосита ҳис қилишга, асар қаҳрамонлари ҳолатини туйишга ёрдам беради.

Бадий қиймат яратувчи воситаларнинг аталишини икки гуруҳга ажратиш тўғри бўлади: бадий тасвир воситалари ва шеърий санъатлар. Шеърий намуналар таҳлил

қилинганда ташбиҳ атамаси қўлланса, насрий асарлари таҳлилида ўхшатиш тушунчасини ишлатган маъқул. Шунинг учун дарсликдаги «Бадий тасвир воситалари шеърий санъатлар деб ҳам юритилади» [15,213] изоҳига аниқлик киритиш тақозо этилади. Акс ҳолда ташбиҳнинг ўхшатиш эканлигини билиб олган ўқувчи улардан қай бирини қачон ишлатиш кераклигини билмай қолаверади.

7-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасининг 2013 йилги нашрида [15] дастурда белгиланган назарий тушунчалар юзасидан маълумот берилганлигини таъкидлаган ҳолда айти пайтда ундан ташқари ҳолда **ирсоли масал** юзасидан ҳам маълумот келтирилган.

8-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида [17] туюқлар ҳақидаги маълумот таркибида **тажнис** (87-бет), **тажнисли сўз** (88-бет) тилга олинади, «Туюқ ва тажнис» мавзусида тажниснинг таърифи келтирилади [17,95]. Ҳазаларга бағишланган талқинда мисоллар асосида **тазод**, **талмеҳ** санъатлари тилга олиниб, тазод санъати изоҳланади, талмеҳ санъатига мисоллар келтирилади [17,152]. 8-синф дарслигида ирсоли масал санъати 7-синфдаги қисқа изоҳга қараганда кенгроқ, атрофлича баён қилинади.

А.Ҳожиаҳмедовнинг «Шеър санъатларини биласизми?» номли қўлланмасида [120, 4–24] мумтоз адабиётда минг йиллардан бери шеърий санъатлар қўлланиб келаётганлиги таъкидланиб, ҳар бири тушунтириб ўтилади. Муаллиф қуйидаги шеърий санъат турларига тўхталган: *муболаға; муболаға даражалари: таблиғ, игроқ; ташбиҳ; тамсил; хусни таълил; тажохули орифона; ташхис; интоқ; талмеҳ; лафғ ва нашр; турлари: «мураттаб», «номураттаб» ёки «ғайри мураттаб»; ружуъ; истиора; тансиқ ас-сифат; киноя; ирсоли масал, тазмин; саволу жавоб; иқтибос; тажнис (ёки жинос); тажниси томм, тажниси мураккаб ийҳом; таносуб; тазод; иштиқоқ; таълил; тарду акс; тақрир; мукаррар; тазмини муздаваж; китобот; талмиғ (муламмаъ ёки «ширу шакар»); мувозана; радди матлаъ.*

Лён бўлишича, шеърий санъатларнинг ўзи бир сатҳни ташкил этади. Улар орасида бадий тасвир воситалари сирасига кирадиганлари ҳам бор: *муболаға, истиора, киноя*. Муболаға халқ оғзаки ижодига ҳам, насрий асарларга ҳам хосдир. Истиора шеърий санъат тури сифатида ҳам, сўзлашув нутқида ҳам насрий асарларда БТВ сифатида ҳам қўлланади: *тойчоқ, бўталоқ (бўтам), кўзичоғим*. Насрий асарларда бу сўзлар асосан диалогларда ишлатилади.

Бадий тасвир воситалари адабиётшуносликка доир манбаларда бир неча турга бўлинади. Г.С.Меркин, Т.М.Зибина, Н.А.Максимчук, О.С.Рябиковалар томонидан ёзилган «Развитие речи. Выразительные средства художественной речи» номли методик қўлланмасида улар умумлаштирилиб, шундай саналади: *метафора (истиора, киноя, мажоз), метонимия (истиора, киноя), синекдоха, эпитет (сифатлаш), сравнение (ўхшатиш), олицетворение (жонлантириш), гиперболо (муболаға), литота* [50]. Ўзбек мактабларининг адабиёт дарсларида бадий тасвир воситалардан нималар ўрганилаётганлиги ва нималарга эътибор берилмаётганлиги шуларга қиёсан ҳам аниқланиши мумкин деб ўйлаймиз.

Бизнингча, бадий тасвир воситалари қуйидагилардан иборат бўлади: *ўхшатиш, жонлантириш, муболаға, сифатлаш, кўчим, истиора, киноя, мажоз, синекдоха, литота*.

Умуман, 5–9-синф «Adabiyot» дарслиги ва дарслик-мажмуаларида берилишига кўра БТВ ва ШСлар бири-биридан ажратилмаган; таълим мазмунида *сифатлаш, синекдоха, литота* тушунчаларига доир назарий маълумотлар ўз аксини топмаган. 6-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида [16] дастурда кўзда тутилган бадий тасвир воситалари (ташбих, сифатлаш, жонлантириш) юзасидан янги билимлар берилмаган.

Шунингдек, дастур ва дарсликларда акс этган таълим мазмунига кўра адабиёт ўқув фани она тили ўқув фани билан мос тарзда интеграцияланмаган. Чунончи,

она тилидан ўтиладиган «Лексикология» бўлимига кўра сўзнинг кўчма маънолари 5-синфда, адабиёт дарсликларидида кўчим ҳақида маълумот 7-синфда ўрганилади. Бизнингча, кўчимнинг айрим турлари ҳақидаги назарий маълумот қисман 5-синфга кўчирилгани маъқул.

IV. Тадқиқот олдида турган навбатдаги вазифани адо этиш мақсадида биз дарслик ва дарслик-мажмуаларида БТВ ва ШСлар билан боғлиқ қандай *савол ва топшириқлар* берилганини ўргандик. Савол ва топшириқларда қайси тушунчалар тилга олингани, ушбу тушунчалар орасида назарий маълумот ёрдамида ўрганилмагани ҳам бор-йўқлиги диққат марказимизда бўлди. Чунки бадиий тасвир воситалари асарнинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш жараёнида амалий аҳамият касб этади. Таҳлиллар эса ўқитувчи томонидан асосан дарсликлардаги савол ва топшириқлар асосида ташкил этилади.

5-синф «**Adabiyot**» дарслигида [11] асар юзасидан берилган савол ва топшириқлардан 3 тасида (33-б., 7-с.; 204-б., 7-с.; 255-б., 13-с.) бадиий тасвир воситаларидан ўхшатиш (қиёслаш), 1 тасида мажозий образ (Бўри қандай инсонларнинг мажозий образи эканлиги – 46-б., 6-с.), 1 тасида образли ифодалар тушунчаси (180-б., 4-с.) тилга олинган.

6-синф «**Adabiyot**» дарслик-мажмуасидаги [16] савол ва топшириқларнинг 1 тасида ўхшашлик (112-б., 9-с.), 1 тасида ўхшатиш (196-б., 5-с.) атамаси ишлатилган. 2 тасида (165-б., 5-с.; 221-б., 6-с.) тасвирий воситалар, бадиий воситалар атамалари қўлланган.

Таъкидлаш лозимки, 6-синф ўқувчилари ёзувчининг асарда қандай тасвирий (бадиий) воситалардан фойдаланганини айтиш учун шу воситалар саналган назарий маълумотга эга бўлишлари лозим. Лекин дарсликда бундай таснифий билим берилмайди.

7-синф «**Adabiyot**» дарслик-мажмуасидаги [14] савол ва топшириқларда асарларнинг қуйидаги БТВ ва ШС турлари таҳлилга тортилган:

–ўхшатиш, менгзалиш (90-б., 1-с.; 238-б., 2-т.; 327-б.,8-т.; 339-б., 6-т.);

–ташбих (226-б., 1-т.; 300-б., 4-т.; 327-б.,9-с.; 339-б., 7-с.; 341-б., 3-с.);

–сўроқли ташбих (327-б., 6-с.);

–ирсоли масал (226-б.,3-т.);

–тазод (230-б., 4-т.);

–сифатлаш, шахснинг сифатлари (237-б., 9-т.; 251-б., 5-т.; 323-б., 2-с.);

–образли ифода (295-б., 3-т.; 93-б., 1-с.; 157-б.,29-т.);

–тимсол, образ (300-б., 4-т.; 335-б., 4-т.);

– поэтик кўчимлар (131-б., 6-с.);

– нозик қочирим (132-б., 7-т.);

– асардаги бадий тасвир воситаларини топиш, изоҳлаш (162-б., 3-т.; 191-б., 6-т.).

Бир ўринда ифодалар яратишда шоир маҳоратини шарҳлаш (91-б., 3- т.) сўралган.

Савол ва топшириқлардан намуналар:

Достондаги *«Каптардай бўб турган қизлар»* тасвирини шарҳланг. (157-б., 18-т.); *«Олтин коса, гулгун шароб ичилди майдон ичинда»* мисраларидаги образли ифодаларни шарҳланг (157-б.,29-т.).

«Равшан» достонидаги бадий тасвир воситалари ҳақидаги мулоҳазаларингизни айтиб беринг (162-б., 3-т.).

Навоий саккиз байтда Мехрнинг беқиёс гўзаллигини чизиб кўрсатади. Мазкур байтларда қайси бадий тасвир воситалари қўлланганини топинг (191-б., 6-т.).

Ташбихга хос хусусиятларни кўрсатинг. Уларнинг қандай унсурлардан иборат эканини шарҳланг (226-б., 1-т.).

Шоиранинг ўзига нисбатан ишлатган **сифатлашлари** орқали изтиробни, ўғлига қўллаган сифатлар воситасида соғинчни ифодалаганини таҳлил қилиб чиқинг (237-б., 9-т.).

8-сINF «Adabiyot» дарслик-мажмуасида асарларда қўлланган бирор бадий тасвир воситасини аниқлаш ва таҳлил қилишга қаратилган куйидаги тушунчалар билан боғлиқ савол ва топшириқларни ажратиш мумкин:

Муаллифнинг талмиҳ санъатидан фойдаланиш маҳоратини мисоллар таҳлили орқали кўрсатиб беринг (74-б., 4-т.). Таносиб санъатини байтлардан келтирилган мисоллар орқали кўрсатиб беринг (74-б., 8-т.). Ўзингиз мустақил ўқиган туюқлардаги **тажнис**лар қўллаш маҳоратини таҳлил қилинг (81-б., 5-т.). Учинчи байтда қайси сўзлар орасида **тазод** ҳосил бўлган? (92-б., 3-с.) Шоир фикр таъсирчанлигига эришиш учун нимани нимага қиёслаган? (110-б., 4-с.)

«Рим устида шамсиядек туманли осмон» мисрасида кўкдаги ҳолат нимага ўхшатиляпти? Бу ўхшатишнинг рамзий маъноси ҳам борми? (213-б., 4-с.). Усмон Носир. «Монолог». Шеърда қўлланган бадий ўхшатишларга мисоллар топинг (217-б., 4-т.).

Бешинчи бандда ёрга, ишққа нима қарама-қарши қўйилади? Бу **тазод**нинг асардаги аҳамиятини тушунтириб беринг (342-б., 4-т.).

Туюқда таъсирчанликни оширадиган, кишига ўзгача завқ бағишлайдиган асосий бадий восита нима? (81-б., 4-с.) «Кел, аёқингга қон бўлуб тўкулай» мисрасида қандай бадий санъат ишлатилган? (144-б., 6-с.)

«Менга бир табассум

ҳадя эт, эй ёр,

нур томсин

лабларинг

соҳилларидан» деган шеърий парчада қандай бадий санъатлар қўлланган? (306-б., 13-с.)

Кўринадики, савол ва топшириқларда бадий тасвир воситаларидан **талмиҳ**, **таносиб**, **тажнис**, **тазод**, ўхшатиш, бадий ўхшатиш тилга олинган. **Бадий восита**, **бадий санъат** тушунчалари ишлатилган. Лекин вазифани тўлиқ бажариш учун ўқувчиларга бадий тасвир воситалари ва шеърий санъатлар ҳақидаги таснифий маълумотлар зарур. Бундай маълумотлар тўлиқ ҳолда келтирилмаган.

9-сиф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида асарларда

қўлланган бирор бадий тасвир воситасини аниқлаш ва таҳлил қилишга қаратилган қуйидаги тушунчалар билан боғлиқ савол ва топшириқларни ажратиш мумкин:

- ўхшатиш (75-б., 7-т.);
- муболағали тасвирлар, муболаға (26-б., 3-т.; 43-б. 10-т.; 105-б., 6-т.);
- ижодда бадий тўқима (43-б. 10-т.);
- истиоравий маъно, истиоравий ифода (47-б., 3-т.; 67-б., 7-т.);
- шеърий санъатлар (85-б., 1-т.);
- тазод (85-б., 4-т.; 109-б., 5-т.);
- таносиб (105-б., 3-т.; 108-б., 4-т.);
- ташбеҳ (105-б., 5-т.; 108-б., 4-т.).

Маълум бўладики, 5–9-синф адабиёт дарсликлариди асосан «Лексикология» билан боғлиқ тил ҳодисаларини эслатадиган савол ва топшириқлар берилган. Бошқа бўлимларга мурожаат қутилганидек эмас.

Умуман олганда, 5- ва 6-синфларда берилган савол ва топшириқларда бадий тасвир воситалари (жонлан-тириш, сифатлаш, муболаға) атамалари ишлатилмаган. Дарсликларда бадий тасвир воситасини эслаш, унинг вазифасини аниқлаш, тасвирда тутган ўрнига баҳо бе-риш, рамзий маъноси бор-йўқлигини айтиш, асардан ми-соллар топиш мазмунидаги савол ва топшириқлар ёрда-мида мустаҳкамланади. Юқори синфларда бу ишлар ёзув-чи ва шоирнинг бадий маҳорати билан ҳам боғланади. Улар она тили дарсларида шу хилдаги таҳлил ишларини ташкил этиш учун асос бўла олади.

5-синф «Adabiyot» дарслигида, 6–8-синф «Adabiyot» дарслик-мажмуаларида ёзувчи ёки шоирнинг ҳаёти ва ижо-ди, асари юзасидан келтирилган савол ва топшириқларнинг фақат 1-2 тасида бадий тасвир воситаларининг қўлла-нишини тушунтириш, мисоллар топиш сўралган. Лекин аниқ таснифий маълумотлар бўлмагани учун БТВ ва ШС га оид тушунчаларни ҳар хил аташ, қориштириш, дастур-

дан четга чиқиш каби ҳолатларга йўл қўйилган. Таълим мазмунидаги ноаниқликлар, кемтик жиҳатлар БТВ ва ШСни синфлар бўйича аниқ тасаввур қилган ҳолда савол ва топшириқлар тузиш ишини қийинлаштирган. Узлуксизлик ва узвийлик тамойилларини амалга ошириш учун булар етарли эмас, деб ўйлаймиз.

Дарслик ва дарслик-мажмуаларига ёзилган методик қўлланмаларда БТВ ва ШСлар юзасидан кенгроқ тавсиялар берилган.

Умуман, она тили дарсларида бадий матн муносабати билан адабиёт дарсларида асарнинг тил хусусиятлари бўйича бериладиган билимлар, ҳосил қилинадиган кўникма ва малакаларга таяниш зарур. Тил ҳодисаларининг бадий услубдаги хизматини тўлақонли англаш, бадий матн яратишга доир топшириқларни сўзлар воситасида гўзаллик яратишга интилган ҳолда бажаришга бўлган иштиёқни кучайтиради. Лекин бугунги кунда она тили ва адабиёт дарсларини шу тариқа икки томонлама ва ташқи интеграциялашнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги, аниқ методик тавсияларнинг етишмаслиги туфайли ўқитувчилар муайян қийинчиликларга дуч келяптилар.

1.2. Она тили дарсларида ўқитувчиларнинг машқ материали бўлмиш бадий матн устида ишлаш юзасидан тўплаган иш тажрибалари таҳлили.

Амалиёт мавзуга доир қимматли маълумот бера олишини назарда тутиб, Тошкент вилоятининг Олмалиқ шаҳридаги 4-, 19-мактабларда, Самарқанд шаҳрининг 1-, 10-, 55-мактабларида, Наманган вилоятининг Чуст туманидаги 17-, 20-, 21-мактабларда 100 соатга яқин она тили ва қисман адабиёт дарсларини кузатдик, ўқитувчилар билан суҳбатлар ўтказдик, сўровномалар тузиб, жавоблар олдик ҳамда таҳлил қилдик. Шу ишлар асосида маълум хулосаларга келдик: ютуқлар, илғор иш тажрибаларини ажратдик. Камчиликлар ва уларнинг келиб чиқиш саба-

бларини кўрсатдик. Зеро, методика соҳасида тадқиқот олиб боришнинг ишончли методларидан бири дарсини кузатиш, иккинчиси сўровномалар ташкил этишдир.

Бугунги кунда инсонпарварлик тамойилига кўра таълим мазмуни ва методлари ўқувчиларнинг эҳтиёжлари ва имкониятлари томон юзланган экан, она тили ўқитиш ҳам ўқувчилар нутқининг тўғри бўлишигагина эмас, балки нутқ маданиятини ривожлантиришга ҳам қаратилиши керак. Эмоционал-экспрессив воситалар ана шундай тил ҳодисалари сирасига киради. 5-синф «Она тили» дарслигида маънони кучайтирувчи морфологик шакллар алоҳида таъкидланмаган экан, дарслик қолипидан четга чиқмай иш олиб борадиган ўқитувчилар, табиийки, ўқув йили мобайнида бундай воситаларга махсус тўхталмайдилар, матн яратишда (иншода) бадий қиймат вужудга келтириш учун хизмат қиладиган ушбу воситалар ҳақида гапирмайдилар.

Ўқувчи дарсларда чиройли гапиришни қанча кўп машқ қилса, бадий ижод сир-асрорларини билган ҳолда таъсирчан сўзлаш ва ёзишни қанчалик эрта ўргана бошласа, у катта ҳаётга қадам қўйганда нутқи туфайли қийналмайди. Чиройли гапиришни машқ қилмаганлик тайёргарликсиз сўзлаш чоғида ўзини яққол сездиради. Р.И.Альбеткова бу ҳақда шундай ёзади: «Радио ва телевидениеда олдиндан тайёрланмаган нутқни эшиттиришга интилиш кучайди. Гапираётганларнинг нутқини тинглаб шунга амин бўламизки, уларнинг нутқи яхши ривожланмаган. Компьютер орқали китоб босиш имкониятлари кенгайди. Бу эса мусахҳихларнинг қанчалик саводсизлигини кўрсатмоқда» [20, 6]. Бундай ҳолат она тили ўқитувчисини ташвишга солмай қўймайди. Аслида ҳам, мактабда ўқувчиларга нутқ маданиятини ривожлантиришга қаратилган машқларни етарли миқдорда бажартириш ўқитувчининг касб маҳоратига боғлиқ.

Айтиш жоизки, аксарият она тили ўқитувчиларининг ўқувчилари эгаллайдиган нутқ савияси ҳам маълум дара-

жада шу таълимий тадбирлар самарасини ифода этади. Бундай муаллимларнинг бадиий матннинг тил хусусиятларини, ундаги бадиий тасвир воситаларини таҳлил қилиш орқали ўқувчиларни ёзувчиларнинг сўз ишлатиш маҳорати билан таништира боришдаги ютуқ ва камчиликлари «Ona tili» дарсликларининг ютуқ ва камчиликларини ифода этиши аниқ.

Кузатишлардан маълум бўлишича, ўқитувчилар кўпинча оддий ўқув матнларига қандай муносабатда бўлсалар, машқ материали бўлмиш бадиий матнларга ҳам шундай муносабатда бўладилар. Чунончи, улар ўқувчиларга матндан ўтилаётган мавзуга доир ўрганилаётган тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш каби вазифаларни топширадилар, баъзан машқ шартига кўра бирор тарбиявий жиҳатига тўхталадилар. Лекин аксарият ҳолатларда бадиий матннинг экспрессивликни таъминлаган тил хусусиятларини таҳлил қилдирмайдилар.

Бу борада методист олима Р.Ниёзметованинг куйидаги фикри ўринли айтилган деб ўйлаймиз: «Ўзбек тили дарслари таркибида адабий материалларни ўқиш том маънода назарий жиҳатдан адабий тайёргарлик кўришнинг айна ўзи эмас, балки матн мазмунини бадиий-эстетик идрок этишни таъминловчи воситадир» [58,145-146]. Бу фикр адабиёт дарслари учун ҳам тўлиқ тааллуқлидир.

«Ona tili o'qitish metodikasi» дарслигида шеърнинг тил хусусиятларини ўрганиш билан боғлиқ куйидаги камчиликларга эътибор қаратилади: «Лирик шеърни ўқиш ва таҳлил қилиш ўқитувчидан катта маҳорат талаб қилади. Ҳолбуки, кўп ҳолларда шеърга оддий матн нуқтаи назардан ёндашилади. Бундай ҳолда шеърини санъат ҳиссиёт билан боғлиқ эканлиги унутилади, шеър маъносининг сатрлар, сўзлар заминида яширин берилиши англаб етилмайди. Бунинг оқибатида ўқувчилар шеърдаги образликнинг маъзини чақа олмайдилар. Ваҳоланки, ҳар қандай асар заминидаги яширин маънони ўқиш меҳнатталаб ишдир. Бусиз ҳатто адабий таълимнинг мақсади ҳам амалга

ошмайди» [67,137]. Аслида ҳам умуман бадиий асарни, хусусан, шеърни унинг жозибасини англаб мутолаа қилиш учун ҳам адабиёт назариясидан элементар билим олиш, ўқиб ўрганиш зарур.

Дарсда бадиий матннинг тарбиявий аҳамияти икки хил рўёбга чиқади: 1) у воқеа-ҳодисалар, асар қаҳрамонлари ҳақида юритиладиган мушоҳадалар орқали тарбиялайди; 2) «айни пайтда адабий асарнинг ўзи жонли бадиий образлари билан тарбиялайди» [73,15]. Бизнингча, дарсда иккинчи ҳолатнинг амалга ошиши, ўқитувчини иккилан-тирган пайтдагина биринчисига мурожаат этган маъқул.

«Она тили» дарсликларида бадиий матн юзасидан берилган топшириқда «Орангизда ... ўқувчилар йўқми?» каби тарбиявий йўналтирилган шартларни ўқиш мумкин. Бундай бўлиши табиий. Лекин она тили дарси тарбиявий соатга айланиб ҳам кетмаслиги лозим.

Айрим ҳолатларда мавзуга доир топшириқ бажариб бўлингач, ўқитувчи қўшимча равишда маънодош сўзларни топиш вазифасини беради. Масалан, Чуст туманидаги 21-мактабнинг она тили ўқитувчиси И.Нормахаматова 6-синфда ўқувчиларга 105-машқ матнидан шундай сўзларни (титрайди – қалтирайди, жовдирайди – қарайди каби) топтирди.

Кузатишлардан шу нарса ҳам маълум бўлдики, айрим **илғор иш тажрибали ўқитувчилар** машқ ва топшириқлар шартига қўшимча равишда бадиий матн устида қуйидаги мазмунда ҳам иш олиб борадилар:

1. Айрим ўқитувчилар бадиий асарлардан олинган мисолларни (айрим-айрим гаплар, уч-тўрт гапли ёки ундан каттароқ парчалар, шеърини мисраларни) ифодали ўқишни талаб этадилар.

2. Мисол ёки парча, шеър муаллифига ўқувчилар диққатини қаратиб, у ҳақда бир нечта савол ўртага ташлайдилар, қандай асарларини ўқиганликларини сўрайдилар ва бошқалар.

3. Мақол, матал, ҳикматли сўзлар ўқилгач, мағзини чақишни буюрадилар, ўзлари билган мақол, матал, ҳикматли сўзларни айтишни таклиф этадилар.

4. Тарбиявий жиҳатни амалга оширадилар.

Аён бўладики, бадиий матнлар юзасидан муайян ишлар бажарилса-да, асосий мақсад – сўз ишлатиш, жумла қуриш маҳоратидан сабоқ бериш йўналишидаги тадбирлар кўринмайди.

Биз она тили ўқитувчилари орасида қуйидаги мазмунда сўровнома ўтказдик:

1. *«Она тили» дарсликларидаги машқ ва топшириқларда бадиий асарлардан келтирилган алоҳида гаплар нима мақсадда берилган?*

- а) тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш;
- б) бадиий тасвир воситаларини ўрганиш;
- в) сўз ёки сўз шаклини ишлатиш маҳоратини эгаллаш.

2. *Дарсликларда бадиий асарлардан келтирилган кичик насрий ёки назмий парчалар юзасидан асосан қандай топшириқлар берилган?*

а) бирор тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш, баъзан тарбиявий жиҳатдан таҳлил қилиш;

б) сўз ёки сўз шаклини ишлатиш маҳоратини эгаллаш, баъзан бадиий тасвир воситаларини ўрганиш.

3. *Машқ ва топшириқлардаги бадиий асарлардан келтирилган гаплар, кичик парчалар асосида эстетик тарбияни амалга ошириш учун нима қилиш керак?*

а) тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш;

б) гап ёки парчанинг бадиий қийматини таҳлил қилиш.

4. *Сизнингча, бадиий асарлардан олинган парчалар кўпроқ нималарни ўрганиш учун хизмат қилиши керак?*

а) ўтилаётган тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш;

б) сўз ёки сўз шакллари маҳорат билан ишлатиш, улар ёрдамида образ яратиш;

в) ахлоқий тарбияни амалга ошириш.

5. Бадий асарлардан олинган гап ёки кичик парчаларни ўрганиш учун кўпроқ қандай қўшимча маълумотлар зарур?

а) ёзувчи ёки шоир ҳақидаги маълумотларни эслатиш;

б) асар қаҳрамонларига тавсиф бериш;

в) бадий тасвир воситаларини тушунтириш.

Сўровнома натижалари 1.2.1-жадвалда акс эттирилди (1.2.1-жадвалга қаранг).

1.2.1-жадвал

ЎҚИТУВЧИЛАР ОРАСИДА ЎТКАЗИЛГАН СЎРОВНОМА НАТИЖАЛАРИ (100 нафар ўқитувчи)

Саволлар ва жавоб вариантлари	Берилган жавоблар сони ва %	Жавоб берилмаган	Саволлар ва жавоб вариантлари	Берилган жавоблар сони ва %	Жавоб берилмаган
1. а)	96		4. а)	11	
б)	-		б)	70	
в)	4		в)	19	
2. а)	87		5. а)	13	
б)	13		б)	17	
			в)	70	
3. а)	13				
б)	87				

«Она тили» дарсликларидаги машқ ва топшириқларда бадий асарлардан келтирилган алоҳида гаплар нима мақсадда берилган?» деган биринчи саволга 100 та ўқитувчининг 96 нафари тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш деб, 4 нафаригина сўз ёки сўз шаклини ишлатиш маҳоратини эгаллаш деб жавоб қайтарган. Маълум бўладики, аксарият ўқитувчилар дарсликлар билан яхши таниш бўлиб, бугунги ҳолатни аниқ тасаввур қиладилар.

2-савол: Дарсликларда бадий асарлардан келтирилган кичик насрий ёки назмий парчалар юзасидан асосан қандай топшириқлар берилган? Ушбу саволга 100 ўқитувчининг 87 нафари А пунктидаги бирор

тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш, баъзан тарбиявий жиҳатдан таҳлил қилиш деган, 13 нафари эса Б пунктидаги сўз ёки сўз шаклини ишлатиш маҳоратини эгаллаш, баъзан бадий тасвир воситаларини ўрганиш деган жавобни маъқул кўрган. Бу ўринда 13 ўқитувчи ўзининг дарсликлардаги топшириқларни яхши билмаслигини намоён этган, чунки уларнинг асосий кўпчилигида ўрганилаётган тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш талаб этилган.

«Машқ ва топшириқлардаги бадий асарлардан келтирилган гаплар, кичик парчалар асосида эстетик тарбияни амалга ошириш учун нима қилиш керак?» деган 3-саволга қайтарилган жавоблар шундан далолат берадики, ўқитувчиларнинг 13 %игина она тили дарсларида амалга ошириладиган эстетик тарбия моҳиятини етарли англамайди. Улар тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш деган (А пунктидаги) жавобни белгилаб ўзларининг заиф нуқталарини намоёйиш этганлар. 100 ўқитувчининг 87 нафари Б пунктида кўрсатилган гап ёки парчанинги бадий қийматини таҳлил қилиш деган жавоб устида тўхталганлар.

4-саволга («Сизнингча, бадий асарлардан олинган парчалар кўпроқ нималарни ўрганиш учун хизмат қилиши керак?») берилган жавоблардан билиш мумкинки, аксарият ўқитувчилар (100 ўқитувчининг 70 нафари) бадий матннинг вазифасини тўғри тушунадилар; улар Б пунктидаги жавобни (сўз ёки сўз шакллари маҳорат билан ишлатиш, улар ёрдамида образ яратиш) белгилаб ўз позицияларини аён этганлар. В пунктидаги жавобни (ахлоқий тарбияни амалга ошириш) танлаганлар (19 киши) бугунги кунда адабиёт ўқитишдан кўзланаётган асосий мақсаддан келиб чиққанлар. Бугун адабиёт дарсларида «кўнгил тарбияси» устувор саналади. Жавобларнинг А пунктини (ўтиллаётган тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш) белгилаган 11 нафар ўқитувчи «Она тили» дарсликларидаги машқ ва топшириқларни назарда тутган бўлса керак.

«Бадиий асарлардан олинган гап ёки кичик парчаларни ўрганиш учун кўпроқ қандай қўшимча маълумотлар зарур?» деган 5-саволга 100 ўқитувчининг 70 нафари бадиий тасвир воситаларини тушунтириш деб тўғри мушоҳада юритган бўлса, ёзувчи ёки шоир ҳақидаги маълумотларни эслатиш, асар қаҳрамонларига тавсиф бериш деган жавобларни кўрсатган $13+17=30$ ўқитувчи масаланинг туб моҳиятини англаб етмаганлигини намоён қилган.

Маълум бўладики, аксарият ўқитувчилар «Она тили» дарсликларининг машқ ва топшириқ материалларида берилган бадиий асарлардан олинган намуналар юзасидан қандай ишлар олиб бориш мумкинлигини аниқ тасаввур қиладилар, лекин масаланинг туб моҳиятини англамасдан хато методик хулосалар чиқарадиган муаллимлар ҳам бор.

Айрим ўқитувчиларда бадиий асарлардан олиб ўзлари тўплаган терма гаплар бўлади. Баъзан бундай гапларни аввалги дарсликлардан, диктант ва баён тўпламларидан, тарқатма-дидактик материаллардан олишлари мумкин. Булардан дарсда ёки дарсдан ташқари ишларда фойдаланиш мумкин.

Адабий материалдан тил ҳодисасини топиш она тили дарсларида адабий асарлардан мисол келтиришнинг асосий мақсади эмас.

1.3. Ўқувчиларнинг бадиий матннинг тил хусусиятларига доир билим ва кўникмалари ҳолати.

Мактабгача таълим ва тарбия муассасаларида тарбиячилар болаларга кичик ёшдан оқ шеър ёдлатадилар, эртаклар айттирадилар, айрим сахна кўринишларини ижро эттирадилар. Бошланғич синфлар она тили ва ўқиш дарсларида бу ишлар тўхтамайдигина эмас, аксинча, бойийди: она тили дарсларида машқ материаллари сифатида келтирилган шеърий мисралар, насрий асарлардан олинган айрим гаплар, топишмоқлар, мақол ва маталлар устидаги ишлар бадиий нутқнинг нафосатини туйиш, ушбу нафосат, ёқимлиликнинг сўз воситасида ҳосил қилинаётганига

эътибор бериш, 3–4-синфларда ўхшатиш ва жонлангириш билан танишиш содир бўлади. 5–9-синфлар она тили ва адабиёт дарсларида бадиий тилга бўлган эътибор янада ортади. Ана шу жараёнларнинг натижаси ва самараси ўлароқ ўқувчиларнинг экспрессив тил ҳодисаларига доир назарий маълумотлар асосида ҳамда интуитив ҳосил қиладиган тушунчалари айрим мавзуларда кўтаринки руҳда иншо ёзиш ёки матн яратиш лаёқатида ўз аксини топади. Тўғри, ёзма нутқ маҳсули ҳар бир инсоннинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ, лекин сўз бойлиги ҳамда тил билимидаги ижобий ўзгаришлар мактабда таълим ва тарбия олганлик кўзгуси саналиб, барчага баробар умумий жиҳатларга ҳам эга. Нутқнинг ушбу сифатларини ҳосил қилиш жараёни дарсда бажариладиган ижодий топшириқлар, хусусан, иншо ёзиш, матн яратиш каби ижодий ёзма ишлар зиммасига юкланади. Зеро, иншо дарсда ўтказиладиган ёзма иш турларидан бири – ўқувчиларнинг боғланишли нутқини ўстиришнинг самарали воситаси саналиб, кейинги даврда унинг ўрнини маълум даражада матн яратиш топшириқлари эгаллади. Бугун иншо билан матн яратиш маънодошлар сифатида бир-бирини алмаштириб, тўлдириб келаётган ёзма иш турига айланди десак ҳам бўлади.

Тадқиқот ишимиз олдида турган навбатдаги вазифалардан келиб чиққан ҳолда ўқувчиларнинг ёзма нутқ (ижодий иншо ёза олиш) савиясини бирор назорат ишини (масалан, асарнинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш) ўтказиш орқали аниқлашга ҳаракат қилдик. Айни пайтда буни қайси параметрлар асосида ўрганишимиз мумкин деган савол бизни чуқур ўйга солди. Дарҳақиқат, биз ўқувчиларнинг бадиий матндаги бадиий қиймат яратишда фойдаланилган тил ҳодисаларини таҳлил қила олиш савиясини дабдурустдан текшира (назорат қила) олмаймиз. Чунки она тили дарсларида бугун кун тартибига қўйилган, илмий изланиш босқичида турган бундай таълим ва тарбия ҳали керагича йўлга қўйилгани йўқ.

Юқорида баён қилинганларни назарда тутиб, биз ўқувчиларнинг ёзма нутқ кўникмаларини ўрганиш мақсадида бир қатор мактабларда асосан иншо кўринишидаги ёзма ишлар билан кифояландик. Олинган 300 га яқин иншони таҳлил қилдик. Бундан ташқари, айрим ўқувчилар билан суҳбатлашдик, ўтилган назарий маълумотлар доирасида баъзи қўшимча назорат ишларини уюштирдик. Шунингдек, ёш ижодкорлар ёзаётган шеър ва ҳикояларни кузатиб бордик. Бу ишлар жараёнида қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор бердик:

1) ўқувчилар томонидан кўтаринки руҳда ёзилган иншоларда тубандаги экспрессив тил ҳодисаларини қўллашга бўлган интилиш самарасини аниқладик:

– бадий тасвир воситаларининг мавжудлиги;

– «Лексикология» бўлими доирасида сўз ишлатишдаги ютуқ ва камчиликлар;

– ўқувчиларнинг ёзма нутқида экспрессив тил ҳодисаларининг (морфологик шакллар, ёрдамчи сўзлар, синтактик бирликларнинг) ишлатилиши;

2) бадий услубда иншо ёзиш (матн яратиш) муаммолари;

3) ўқувчиларнинг ижод қилиш сир-асрорларини эгаллаш йўлидаги мустақил фаолияти;

4) 9-синф битирувчиларининг БТВ ва ШС, маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларига доир билим ва кўникмалари даражаси.

I. 5–9-синф ўқувчилари орасида ўтказилган ёзма ишлардан олган дастлабки таассуротимиз шу бўлдики, ёшларнинг иншони ёзиш учун қайси услуб турини танлашлари кўп жиҳатдан иншо мавзусига боғлиқ экан. Улар услуб ҳақида гапирилмаса ҳам, услуб турлари ҳали ўрганилмаган бўлса ҳам, «Ватан нима?», «Она – улуғ зот», «Баҳор – фасллар келинчаги», «Зумрад баҳор», «Менинг келажакдаги орзуйим» сингари мавзулар эълон қилиниши билан ўзларини ёзма ишни кўтаринки руҳда ёзишга чоғлар эканлар.

Ўқувчиларнинг Ватан, она ҳақида, баҳор, келажак тўғрисида ёзган иншоларида ички ҳаяжон, тўлқинланиш, фахр ва ғурур туйғулари сезилиб туради. Сўзлар замирида яширинган ушбу руҳий ҳолатлар иншони бадийлаштиришга ундовчи қудратли омил бўлиб майдонга чиқади. Табиийки, мавзуни ёритиш жараёни ўқувчиларни бўёқдор, баландпарвоз сўзлар, сўз шакллари ва гаплар билан ўз туйғуларини баён этишга даъват қилади.

Иншоларни кўриб чиқар эканмиз, ўқувчиларнинг деярли ҳаммаси ҳеч бўлмаганда бирор мақолни, ҳикматли сўзни, ҳадисни тилга олади, ёзма иш аввалида ёки охирида бир неча мисра шеър келтиради, президентимизнинг нутқидан иқтибос келтиради ва ҳоказо. Бири ўз ёзма ишида ўхшаса-ўхшамаса бирор бадий тасвир воситасини ишлатади, бири экспрессив лексика, морфологик восита, синтактик қурилма ва фигурага мурожаат этади, яна бири ўз туйғуларини, руҳий кечинмаларини яширмаган ҳолда уларни сўз билан ифодалашга ҳаракат қилади. Ўқувчиларнинг туйғулари жумлада кўпинча риторик характер касб этади, баландпарвоз сўзлар, шаблон ифодаларда намоён бўлади. Кўтаринки руҳда ёзиладиган бундай иншолар бирор тантанادا гапириладиган дабдабали нутққа ишора қилади.

Ўқувчиларнинг иншоларида ишлатилган бадий тасвир воситаларидан қуйидаги намуналарни келтириш мумкин:

Ўхшатиш: деҳқонлар ерга ишлов беришади худди наққош ёғочга ишлов бергандай; Абу Али ибн Синодек; ёшликда олинган билим – тошга ўйилган нақш; тонгги шабнамдек ғуборсиз; юлдузлар сингари; дарахт танаси – ота, илдизи – она; самолардаги юлдузларга ўхшайди.

Қаршилантириш: емай едиради, ичмай ичиради, киймай кийдиради.

Ўқувчиларнинг ёзма ишларида сифатлаш, муболаға, жонлантириш камроқ учрайди. Бунинг сабаби уларни ишлатишнинг қийинлигида кўринади. Сифатлаш маъно кўчиши натижасида юзага келади: ўқувчилардан бири

жаннатмакон юрт (юртдаги фаровонлик жаннат сўзида ифода этилади) бирикмасини қўлласа, бошқаси она алласини *оҳанрабо алла* (она алласининг болани ўзига маҳдиё қилиш кучи оҳанрабонинг тортиш кучига тенглаштирилади) деб таърифлайди. Иншоларда ишлатилган *эзгу мақсад, мурғак қалб* бирикмаларида сифатлаш эмас, сифатлар қўлланган деб ҳисоблаш тўғри бўлади.

Иншолардан бирида қуйидаги жонлантириш ишлатилган: *куёш кўкка бош кўтариб*. Куёш кўтарилади, лекин одамга ўхшаб бошини кўтармайди. Бу ўринда *куёш бош кўтармоқ* ибораси орқали жонлантирилган.

Муболаға баландпарвоз жумлалар қуриш туфайли юзага келган: «*байроғини кўкларга кўтариб*» бирикмасида муболаға унсури бор, лекин бирикма нотўғри тuzилган: «*кўкка кўтармоқ*» ибораси, бир томондан, жуда баланд (осмон қадар) кўтармоқ маъносини берса, иккинчи томондан, мадҳ этмоқ, мақтамоқ маъноларини ифодалайди. Спорт мусобақасида юрт байроғи кўкка кўтарилмайди, балки юқори (баланд) кўтарилади. Ўқувчи муболаға қилаётган бўлса керак, лекин ноўрин чиққан. «*Юлдузларни қучиб олгим келади*» бирикмаси орқали эҳтироснинг кучи билан англатилаётган маъно-мазмун муболаға саналади.

Ўқувчилар ёзган иншоларда маънони кучайтирувчи жуфт ва такрорий сўзлар, тасвирий ифодалар, иборалар, ёрдамчи сўзлар кўп ишлатилган.

Жуфт ва такрорий сўзлар: *боғу роғлар, куч-ғайрат, меҳр-муҳаббат, сабр-қаноат, саъй-ҳаракат, урф-одат, тўйиб-тўйиб, азал-азалдан* каби.

Лекин бундай сўзларни хато ихтиро қилиш ва қўллаш ҳам учрайди: *орзу-омадларим* (орзу-умидларим ўрнига).

Ёшларда тасвирий ифодалардан фойдаланиб матнни бадийлаштиришга интилиш катта кўринади: *илм ўчоғи, фасллар келинчаги, қалбларнинг маликаси*.

Бу борадаги ихтироларда ҳам хато уринишларга

йўл қўйилган: *фасллар ичида келинчак (фасллар келинчаги ўрнига); орзулар пойдевори (билимга нисбатан); гўё у (бодом) зумрад баҳорнинг элчиси; кўнгил қасрининг қироличаси (онага нисбатан).*

Иншоларда сўзларни ўзаро бириктириш билан боғлиқ хато ифодалар ҳам учрайди: *қувонч мени босиб олди (қувонч мени чулғаб олди ўрнига), еримиз олтин (тупроғимиз олтин ўрнига), гулу лолалар кўкка бўй чўзиб (гулу лолалар баланд дарахтлар каби ўса олмайди), чумолилар уйдан чиқиб иш бошлайдилар (чумолилар уйдан эмас, инидан, уясидан чиқади), баҳорнинг бир парчаси (баҳордан парча ажратиб бўлмайди), юртимизни кўкларга кўтаришга ҳаракат қилади (юртнинг шаънини кўтариш мумкин), меҳри ноёб бўлади (ноёб сўзи ноўрин ишлатилган), юртимиз гуллаб кетди (юртимиз гуллаб-яшнаб кетди ўрнига), иссиқ дамлар (иссиқ кунлар ўрнига), қалдирғочнинг келди нафаси (қалдирғочнинг нафаси сезилмайди), бағримизда бўлар сумалак (сумалак кимнингдир бағрида бўлмайди), қуриб қолган дарахт гуллайди энди (қуриб қолган дарахт кўкармайди) ва ҳоказо.*

Булар энди услубий нуқсонлардан дарак беради. Сўз ишлатиш маҳоратининг етишмаслиги кўпгина услубий хатоларга олиб келаётгани, типик камчиликларни келтириб чиқараётгани маълум бўлади.

М.Миртожиев «Ҳозирги ўзбек тили» ўқув қўлланмасида ўқувчилар нутқидаги сўзни ўрнида қўлламасликда намоён бўладиган хатоларни алоҳида таъкидлаб ўтади [53,30]. Муаллиф сўзларни ўз ўрнида қўлламасликка доир мисоллар келтиради. Масалан, «Адабиёт кишининг маънавий дунёси ва ҳиссиётини бойитади» гапини таҳлил қилиб, *ҳиссиёт* сўзи *ҳис* сўзининг кўплиги эканлиги, *ҳис* ташқи дунёдаги ниманидир киши онгида таъсир этиши ҳисобланиши, аслида *ҳис* эмас, таассурот бойиши мумкинлигини таъкидлаб, сўз нотўғри қўлланганлигини эслатади.

Ўқитувчи ўқувчилар иншосидан пайқамаган мазмуний нуқсонлар баъзан шу қадар жиддий бўладики, уларни туза-

тиш учун иншо тўлиқ қайта ишланиши ва ёзилиши керак. Кўпинча бу каби камчиликлар иншо матнининг тузилиши, сўз ишлатиш маҳорати, такрорлар билан боғлиқ бўлади.

Она тили дарсларида эркин мавзуларда ёзилган иншоларни, уйда тузиб келинган матнларни ўрганиш шуни кўрсатдики, аксарият ўқувчиларнинг ёзма ишларида мазмундорлик ва таъсирчанлик сифатлари жуда ночор.

Улар она тили дарсларида ўрганилган маънони кучайтирувчи морфологик шакллар, ёрдамчи сўзлар, ундов сўзлардан матндаги гаплар ширадорлигини, таъсирчанлигини таъминлаш, кўтаринки руҳни сақлаб бориш мақсадида фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Масалан, *емай едиради, ёмғирлар ёғади, мурғаккина, -ку, -да, наҳотки, ҳаттоки, ҳеч қачон, ҳеч нима, нақадар, қанчалик, шунча, гўёки, дея* ва бошқалар.

Ўқувчилар риторик сўроқ гаплар, ҳис-ҳаяжон (ундов) гаплар, атов гап, қисмлари *-ки* воситасида боғланган эргаш гапли қўшма гаплар, гапда сўз тартиби, сўз такрори, синтактик параллелизм сингари синтактик қурилмалардан ҳам ўринли фойдаланишга ҳаракат қилганлар.

Ёшларда мақол, ҳикматли сўз, ҳадисларни матнга кўчирма ёки ўзлаштира гап шаклида киритишга уриниш катта бўлса-да, улар баъзан кўчирма гапдан аввал келган муаллиф гапини яна гап охирида такрорлаш каби хатоларга йўл қўядилар.

Айрим ўқувчилар мактаб чоғиданоқ шеър ижод қилишга бел боғлайдилар. Олмалиқ шаҳридаги 4-мактабнинг 6-синф ўқувчиси Яхшибоева Чаросхон «Зумрад баҳор» мавзусидаги иншосининг ярмини шеърый шаклда ёзган.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг сўз ишлатишдаги, гап тузишдаги айрим хатоларига бепарво эмас: у нотўғри ишлатилган сўз, ғализ тузилган жумла тагига қизил ручка билан тўлқинли чизиқ чизиб қўяди. Бизнингча, бу иш ёзма иш таҳлили жараёнида матн таҳририга ўсиб чиқсагина, юқори самарали таълимий тадбир бўла олади.

5–9-синф ўқувчиларининг ёзган иншоларидан кўри-

надики, «Ватан нима?», «Она – улуғ зот», «Баҳор – фасллар келинчаги», «Зумрад баҳор», «Менинг келажакдаги орзу-йим» каби мавзулар ёшларга кўгаринки руҳ бағишлайди ва баённи бадийлаштириш сари ундайди. Ушбу интилиш ўхшаса-ўхшамаса бадий тасвир воситаларидан, маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларидан фойдаланишда намоён бўлади. Зарур БКМнинг етишмаслиги эса айрим услубий ғализликларга, сўзни (айниқса, жуфт сўзларни, тасвирий ифодаларни) хато қўллашга сабаб бўлади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг интилишларини қўллаб-қувватлаб, йўналтириб, маъқул вариантларни кўрсатиб, изоҳлаб, ютуқларни таъкидлаб, рағбатлантириб турсагина, улар томонидан ёзиладиган иншоларнинг сифатини ошириш, образлиликни таъминлаш йўллари билан таништириб бориш орқали эса баландпарвоз жумлалардан халос этиш имконига эга бўлади.

Биз дарслик саҳифаларидан жумлани ширадор қилган сўзлари бор гапларни ажратиб, улар асосида назорат материаллари туздик. Бунда нуқталар ўрнига зарур сўзнинг эстетик таъсирчан маънодошини ишлатиш, умуман, сўз қўйиш машқидан фойдаландик. Ўқувчиларга (30 ўқувчи) нуқталар ўрнига бадийликни оширувчи сўз танлаб қўйиш ва ёзиш топшириғи билан қуйидаги каби учта гап берилди: «*Тоғга ҳам чиқамизми?*» – *деди Феруза ... қичқириб.*

Ушбу гапдаги нуқталар ўрнига қувончидан сўзини қўйган 7 ўқувчигина вазифани кутилганидек бажарди. Айримлари *хурсандлигидан, суюнгани учун, севинганидан* сўзларини ишлатдилар. Лекин таҳлил пайтида бу сўзлар бадийликни (жарангдорлик, мазмундорлик, таъсирчанлик, образлиликни) етарли таъминлай олмагани кўпчилик томонидан эътироф қилинди.

Биз керакли сўзни танлай олган ўқувчиларнинг айримлари билан суҳбатлашганимизда, уларнинг бадий асарларни кўп мутолаа қилишлари, айти пайтда чиройли сўзлашга, асарларда чиройли чиққан жумлаларни, сўз ва

сўз бирикмаларини эслаб қолишга, нутқда ишлатишга ҳаракат қилишлари маълум бўлди.

Хуллас, иншолар таҳлилидан аён бўладики, ўқувчилар кўтаринки руҳда фикр баён қилишни талаб этадиган мавзуларда иншо ёзиш чоғида ўқиш ва адабиёт дарсларида БТВ ҳақида, она тили дарсларида экспрессив тил ҳодисаларига доир назарий ҳамда интуитив ҳосил қиладиган билим ва тушунчаларидан келиб чиқиб бадиий услубга яқин тарзда иншо ёзиш ёки матн яратишга интиладилар. Таъкидлаш лозимки, амалга оширилаётган билимларни эгаллаш даражасидаги таълимий тадбирлар пировардида бу ишлар улар ёзган иншолар бадиий услубга яқинлаша олаётгани йўқ, бунга ёшларга берилаётган ушбу услуб унсурлари ва сир-асрорларига оид билимларнинг озлиги, ижод қилиш, жумлани кўркамлаштириш кўникмаларининг йўқлиги сабабдир.

II. Бадиий услубда иншо ёзиш топширилса, ўқувчи биринчи навбатда ушбу услуб турининг бошқа услуб турларидан фарқларини, бадиийликни таъминловчи унсурларни аниқлашга, олган билимларини хотирлашга интилади. Афсуски, унга берилаётган билимлар бундай ишларни амалга ошириш учун етарли эмас. 8-синф «Она тили» дарслигидаги назарий маълумотда «Бадиий услуб бадиий адабиёт, яъни бадиий асарларга хос бўлиб, унда бадиийлик, ифодавийлик, таъсирчанлик кучлидир» (6-бет) дейилса, 9-синф «Она тили» дарслигида «Маълум воқеликни бадиий тасвир воситалари орқали образли ифодаловчи ва шу йўл билан тингловчига эстетик таъсир этувчи нутқ услуби бадиий услуб саналади» (97-бет) деб таърифланади. Бу каби маълумотлар ўқувчиларда бадиий услуб ҳақида тушунча ҳосил қилиш учун кифоя қилар, лекин бадиий услубда иншо ёзиш (матн яратиш) топшириғини бажариш учун мутлақо камлик қилади. Ёзувчининг ижод йўлини кўз олдимизга келтирайлик: у бадиий асар ёзишга узоқ изланишлар, ўқиб-ўрганишлар, машқ қилишлар орқали эришади. Ўқувчи эса назарий маълумотдан кейинок

бирданига бадий матн яратиш вазиятига туширилади. Ваҳоланки, у БТВдан ташқари, сўз ва сўз шакллари шундай танлаши керакки, бу билан жумла оҳангдор, ўқимишли бўлиши, образлилик яққол гавдаланадиган тарзда юзага келиши даркор. Ўқувчилар айрим бадий тасвир воситаларини (ўхшатиш, жонлантириш ва б.) озми-кўпми билишлари ва матнга киритишлари мумкин, лекин уларни образлилик яратиш билан боғлай олмасликлари, жумлаларнинг нафосатини таъминлай билмасликлари мумкин. Аслида улар бадий услубда матн яратиш топшириғини олишса, ана шулар ҳақида ўйлашлари керак бўлади. Юқорида кўриб чиқилган иншоларда бадий тасвир воситаси образлилик билан деярли боғланмаган, аксарият гаплар равон ўқилмайди. Бундай ҳолатнинг сабаби аниқ: ўқувчилар фикрни ёзма баён этишда айна шу йўналишда ижодий изланиш билан боғлиқ машқларни жуда оз бажарадилар, кўникма ва малакалар шаклланмай қолаверади.

Ўқувчилар бадий услуб ҳақидаги таърифдан, бошқа маълумотлардан ушбу услубнинг бошқа услуб турларидан фарқини умумий тарзда англайдилар. Бу фарқни англаш учун таърифдаги «илмий услубда БТВдан фойдаланилмайди», деган гапнинг ўзи етарли. Бизнингча, адабиёт дарсларида ўқувчилар БТВ ва ШС ҳақида билим олишлари, бадий асардан мисол топиш ва уни изоҳлашни ўрганишлари мумкин, лекин ўзлари муайян машқларни бажармай туриб бу билимларни амалда қўллаш кўникма ва малакаларини қўлга киритишлари душвор. Аслида фақат шу йўл билан улар бадий услубга хос асосий унсурларни билиб олишади деб бўлмайди. Ўқувчи БТВдан фойдаланса-ю, тузган гаплари ўқишли бўлмаса, бу бадий матн саналмайди. Аслида у ёзувчига ўхшаб ижод қила бошлаши, дарҳол ёш ҳаваскор ёзувчига айланиши лозим.

Аёнки, она тили дарсларида ҳаммани бирдай ёзувчи ёки шоир қилиб тарбиялаш мақсад қилиб қўйилмайди. Лекин икки мисра шеър тўқиб айтиш истаги бўлмаган ўқувчининг ўзи йўқ бўлса керак. Сўз нафосатини ҳис этган

ёшлар иншо ёзганда ҳам услуб ҳақида ўйламаган ҳолда
иншга киришади; ўзларини ҳаяжонга солган нарсалар
ҳақида жўшиб фикр ифодалашга, қўлларидан келганча
бадиий қиймат яратишга, бадиий тасвир воситаларидан
фойдаланишга ҳаракат қилишлари мумкин. Уларнинг бу
интилишларини она тили ва адабиёт дарслари ўз мазму-
ни билан қўллаб-қувватламаслиги ғалати туюлади.

Одатда, «Она тили» дарсликларида ўтилаётган мав-
зу бўйича берилган машқлар сирасида ўқувчиларга
матн яратиш ҳам топширилади, бунда ўрганилган тил
ҳодисасини қўллаш ҳам сўралади. Лекин кузатишлардан шу
нарса ҳам маълумки, ўқитувчи ўқувчиларга кўпинча иншо
ёзиш, матн тузиш каби топшириқларни жуда умумий тарз-
да беради: нималарга эътибор бериш, қайси шартларни (та-
лабларни) бажариш, қайси услуб турига амал қилиш керак-
лигини эслатмайди. Бизнингча, юқорида келтирилган саба-
бларга кўра «Бадиий услубда иншо ёзинг (матн яратинг)»
деган топшириқни бермаган ҳам маъқул.

Ўқитувчи мавзуга қараб ўқувчиларга бундай топ-
шириқни яширин қуйидаги тарзда, қуйидаги ифодалар
йўсинида бериши мумкин: «Ёзилаётган иншо, яратила-
ётган матн орқали уни ўқийдиганларга эстетик таъсир
ўтказиш, шу мақсадда бадиий қиймат яратиш ҳақида
ўйланг, образли ифодалар юзага келтиринг, матнни
ёқимли, қизиқарли қилиб тузинг». Шундагина болалар
матнда тасвирланган нарса-буюмлар, воқеа-ҳодисаларни
образли тасаввур қилишга, ифодалар қўшиб баён қилишга
ҳаракат қиладилар. Айрим кўтаринки руҳни талаб этмай-
диган мавзуда ёзиладиган иншо пайтида бундай гаплар
айтилмайди. Мавзуларга фарқли ёндашув ўқувчилар то-
монидан турли услубларда бўёқдор сўзларнинг, бадиий
услубга хос грамматик воситаларнинг (айниқса, эмоци-
онал-экспрессив воситаларнинг) аралаш-қуралаш ишла-
тилиш ҳолатларига йўл қўймаслик имконини беради.

Айрим мавзулар боғланишли нутқнинг тўғрилиги
устида ишлашга, баъзилари эса уни бойитишга хизмат

қилгани маъқул. Ўқитувчилар биринчи тоифа иншоларда имловий, лексик ва грамматик саводхонликни биринчи ўринга қўйса, иккинчи тоифа иншоларда (ижодий ёзма ишларда) нутқнинг бойлиги ва таъсирчанлигига урғу бергани мақсадга мувофиқдир. Демак, бадиий услуб унсурлари тегишли топшириқлар кўринишида яширин тарзда ўрганилгани маъқул. Бундай таълим мазмуни ва топшириқлар тизими ёш ҳаваскорлар ижодига изчил равишда йўналиш бериб туриш учун ҳам зарур.

III. Ёш қаламкашларнинг телекўрсатувлар орқали ўзлари ёзган шеърларини ўқиб беришларидан маълум бўладики, кейинги пайтларда ўқувчиларнинг ижодига бадиий қиймат яратиш йўлида кўпинча сўзларни қандай ишлатганларига қараб эмас, балки талмеҳ санъатига мос равишда миллий қадриятларни тилга олганликларига қараб баҳо берилаётганга ўхшайди, чунки бу шеърларда шеърий санъатнинг бошқа турларидан фойдаланилганлик сезилмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мактаб ўқувчилари орасида бадиий ижодга қизиқадиганлари, шеър, ҳикоя ёзиб турадиганлари ҳам бор. Улар бадиий қиймат яратиш сир-асрорларини адабиёт дарсларида, оз бўлсада, она тили дарсларида, кўпроқ «Ёш ҳаваскорлар», «Ёш қаламкашлар» тўғарагида, ё бўлмаса, бевосита она тили ва адабиёт ўқитувчисидан маслаҳатлар олиб ўрганадилар, катта миқдорда шеърий асарларни, монологларни ёд оладилар, тинмай мутолаа қиладилар. Бошқача айтганда, кўпроқ мустақил фаолият юритадилар, изланадилар, машқ қиладилар. «Зулфия» мукофоти совриндорлари орасида «Нафис санъат» мактаби ўқувчилари қатори кўплаб умумтаълим мактаблари ўқувчиларининг борлигини ёш истеъдод эгаларининг мустақил ўқиб-ўрганиш, она тили ва адабиётдан дарс берувчи устозлар ўғити билан йўғрилган ана шу меҳнат маҳсули деб ҳисоблаш тўғри бўлади.

Бадиий ижодга қўл урган ўқувчи олдида асосан биргина (ягона) йўл бор: у бадиий асарларни ўқиб, бадиий

қиймат яратиш йўлларини мустақил фаолият юритиш орқали кашф этяпти. Бу жуда узоқ, сермашаққат йўл. Бу йўл билан ёш ҳаваскорларнинг БТВ ва ШС турлари ҳақида билмаганини билиб олишлари ҳам, образлиликни вужудга келтириш усулларини эгаллаб олишлари ҳам қийин. Интилганга толе ёр деганларидек, ушбу машаққатларни енгиб ўтаётган истеъдодлар оз эмас. Она тили ва адабиёт дарслари ўз мазмуни билан бундай ўқувчиларга ёрдам бериши керак. Афсуски, адабиёт дарсларида ўқувчиларга бадий ижоднинг сир-асрорларини оз бўлса-да ўргатиш мақсад қилиб қўйилмаяпти. Бунга дастурий талаблар ҳам сабабчидир.

Илк шеърлар ва ҳикоялар бита бошлаган ўқувчилар бадий асарнинг тил хусусиятларини адабиёт дарсларида амалга ошириладиган асар таҳлилларидан, матбуотда ёш қаламкашлар ижодига, уларнинг ютуқ ва камчиликларига берилаётган шарҳлардан, ёзувчи ва шоирлар билан ўтказиладиган учрашувлар, суҳбатлардан хабар топиб борадилар. Бундай материаллар шарҳини она тили дарсларида ўқиб бериш ҳам фойдадан холи эмас.

IV. Бадий асарларни мустақил мутолаа қилиш, нотиклар (сухандонлар) нутқидан андаза олиш, ёзувчи ва шоирлар ижодига эргashiш адабиёт дарсларида ўрганиладиган назарий маълумотлар берадиган билимларни мустаҳкамлаш ва бойитиш учун хизмат қилиши керак.

Бадий асарни мутолаа қилиш жараёнида бола сўзнинг жозибасини туяди, эстетик ҳис этади, жумланинг равон ўқилишидан жозибасини сезади, лекин бу жозибадорлик, нафосат нима ҳисобига таъминланганини кўпинча назарий англаб етмайди, бунга ундаги узуқ-юлуқ назарий билимлар имкон бермайди. Шунинг учун у иншо ёзишда ўзидаги нутқ савиясига суянади, айрим ҳолларда асарни ўқиш жараёнида ўзига ёқиб қолган ифодалардан айнан олиб, кўчирмакашлик қилади.

Она тили ва адабиётдан олинаётган билимлар ўқувчининг ёзма нутқига таъсир этиш, бойитиш учун асос ва-

зифасини ўташи керак. Бунинг учун эса билимни амалда қўллаш кўникма ва малакаларини ҳосил қилишга ёрдам берувчи ижодий машқлар бажарилиши лозим. Ҳозирча бунга эришилаётгани йўқ.

Фикримизнинг исботи учун 9-синфларда ўтказилган назорат натижаларини кўриб чиқамиз. Биз 2015–2016 ўқув йилида Тошкент, Наманган, Самарқанд вилоятларидаги айрим мактабларнинг 9-синфларида карточка типидан назорат иши ташкил этдик. Бунда синфдаги ҳар бир қаторга алоҳида вариантда топшириқлар бердик. Топшириқда бадиий матн, бир-икки байтдан иборат шеър берилди. Ўқувчилар матнни (шеърни) ўқиб, сўралган тил ҳодисасини аниқлашлари ва унинг қайси бадиий тасвир воситаси ёки шеърини санъат тури эканлиги, ёхуд қайси маънони кучайтирувчи сўз, сўз шакли эканлигини аташ ва изоҳлашлари кутилди. Бизнинг эътиборимизни ўзига тортган нарса шу бўлдики, ўқувчилар аксарият ҳолатларда тасвир воситаси бўлмиш сўз, сўз шакли ёки сўзларни аниқламасдан, изоҳламасдан, аташ билан кифояландилар. Баъзи ўринларда улар бадиий тасвир воситаси билан шеърини санъатларни қориштирдилар. Насрий бадиий матндаги ўхшатишни ташбиҳ деб, шеърини парчадаги ташбиҳни ўхшатиш деб бири ўрнида иккинчисини ишлатдилар.

Масалан, 14 та вариантдаги матнлардан бирида (5-синф «Она тили» дарслиги, 116-машқдаги Бўрон, Жала, Қуёш, Дарё ҳақидаги матн) биз берган топшириқ шартига кўра бадиий тасвир воситаларидан бири бўлмиш жонлантириш аниқланиши ва изоҳланиши лозим эди. Бу топшириқни 9-синф ўқувчиларидан 17 нафари олган бўлиб, уларнинг 6 нафаригина матнга нисбатан сўз юритган ҳолда жонлантириш қўлланганини атаган. Қолганлари хато (бошқа БТВ тури номини) айтган ёки нималигини умуман топмаган. Шунингдек, бирор ўқувчи жонлантиришни ифодаловчи сўзларни кўрсатмаган ва изоҳламаган.

Назорат ишидан маълум бўлишича, ўқувчилар кўпроқ ўхшатиш қўлланган матнларни кўрсата олдилар, сўз,

сўз шакли ёки ганни ажратдилар, лекин изоҳ бермадилар. Жонлантириш, муболаға, сифатлашни аниқлашда қийналдилар.

2015–2016 ўқув йилида Тошкент, Наманган, Самарқанд вилоятларидаги айрим мактабларнинг 9-синфларида ўқувчиларнинг БТВ ва ШСга доир билимлари, уларни ўзаро фарқлай олишларини аниқлашга қаратилган тест назорати ўтказилди. Тестларнинг бирида бадий тасвир воситалари, иккинчисида шеърий санъатлар саналди. Чунончи:

1. Faqat badiiy tasvir vositalari keltirilgan qatorni ko'rsating.

- a) jonlantirish, sifat, sifatdosh, o'xshatish, ko'chim, istiora
- b) tashbih, mubolag'a, o'xshatish, ko'chim, majoz, ravishdosh
- d) jonlantirish, sifatlash, o'xshatish, ko'chim, mubolag'a

2. Faqat she'riy san'atlar keltirilgan qatorni ko'rsating.

- a) tashbih, irsoli masal, sifatlash, ravish, sifatdosh
- b) tanosub, tajnis, tashbih, irsoli masal, tazod
- d) majoz, kinoya, qofiya, ruboiy, g'azal, mubolag'a, o'xshatish.

Назорат иши билан жами 227 ўқувчи қамраб олинди. Тўғри, 5–9-синф адабиёт дарсларида бадий тасвир воситалари, шеърий (бадий) санъатлар, лафзий санъатлар юзасидан таснифий маълумотлар ўтилмаган, лекин, кузатишлардан шу ҳам маълумки, ёшлар уларни таснифлашга ҳаракат қиладилар. Иккала тест топшириғига кўра уч вариантдаги жавоблардан бири танланиши ва белгиланиши лозим эди. Танланган жавоблар биз тахмин қилганимиздек бўлиб чиқмади: 1-тест топшириғига кўра ўқувчиларнинг атиги 121 нафаригина, 2-тест бўйича 55 нафаригина тўғри жавобни топа олган. Демак, аксарият ёшлар чамалаб бўлса-да, талаб этилган воситаларни таснифлай олмаганлар. Бу ҳолат таснифий маълумотлар махсус ўрганилмаса, бундай маълумотлар дарслик-мажмуалар саҳифаларидан жой олмаса, ўқувчилар ўзлари мустақил равишда таснифий хулосалар чиқара олмасликларини, бундай маълумотлар тақдим этилиши нечоғлик зарурият эканлигини исботлаб берди.

1-тест бўйича тўғри жавоб вариантини чамалаб аниқлашдан адаштирган нарса – бадий тасвир воситалари сирасига киритилган морфологик тушунчалардир. А пунктидаги жавоб вариантыда *сифат, сифатдош* атамалари, В пунктидаги жавобда *равишдош* атамаси қатнаштирилган эди. Аксарият ўқувчилар ана шу В вариант жавобини белгиланганлар. Тўғри жавоб D вариантыда эди.

2-саволга ҳавола қилинган жавоблар ҳам ўқувчиларни маълум даражада адаштирган. Чунончи, А пунктидаги жавоб вариантыда *равиш, сифатдош* атамалари, D пунктидаги жавобда шеъри асар жанри (рубойи, ғазал), шеър тузилишига доир қофия атамаси қатнаштирилган эди. Аксарият ўқувчилар шу D пунктидаги жавобни танлаганлар, натижада жанр, лафзий санъат ва шеъри санъатларни ўзаро қориштирганлар.

Ўтказилган назорат ишлари ўқувчиларнинг БТВ ва ШСга, маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларига доир билимлари бўш, бадий матндан ушбу тил ҳодисаларини ажратиш ва изоҳлаш кўникмалари шаклланмаган ҳолатда эканлигини кўрсатди. Бундай вазиятда ёшларнинг кўтаринки руҳда ёзаётган иншоларида бадий қиймат яратишга бўлган интилишлари тегишли пойдеворга эга эмаслиги туфайли уларга оз даражада мурожаат этилиши табиийдир. Ўқувчиларга ушбу тил ҳодисаларини ўргатиш, уларга доир БКМларни ҳосил қилиш устидаги методик ишларни қайта кўриб чиқиш зарур эканлигини, бу ишларни она тили ва адабиёт дарсларини бадий матнларга асосланган ҳолда ўзаро интеграциялаш кераклигини тасдиқлаб турибди.

II БОБ

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА БАДИЙ МАТННИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ АСОСИДА ЎРГАНИШНИНГ НАЗА- РИЙ ВА ЛИНГВОМЕТОДИК АСОСЛАРИ

2.1. Бадий матнлар асосида она тили ва адабиёт дарсларини ўзаро интеграциялаб ўрганишнинг лингводидактик асослари.

Иккинчи бобнинг 2.1-фаслини биринчи бобда чиқарилган хулосалардан келиб чиққан ҳолда лингводидактик асосларни аниқлашга бағишлашни мақсадга мувофиқ деб билдик. Чунки лингводидактик асосларни тайин этмасдан туриб мавжуд муаммоларнинг бирдан-бир тўғри ечимларини топиш қийин.

Ёзувчи ўзи яратаётган асарнинг бадий қийматини таъминлашда тилнинг барча сатҳларидан: фонетикаси, лексикаси, морфология ва синтаксиси, пунктуацияси, услубият қоидаларидан ўринли фойдаланади. Адабиёт дарсларида асарнинг тил хусусиятлари ушбу тил ҳодисаларининг маҳорат билан ишлатилгани нуқтаи назардан кенг кўриб чиқилмайди, албатта. Шунинг учун она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларига тўхталганда, адабиёт дарсларидаги таҳлил кўламини ҳисобга олишдан ташқари, она тили дарсларининг ўз ички имкониятларини ҳам ишга солиш зарур. Бунга айрим тил ҳодисаларининг нутқий таъсир жиҳатлари ҳам ўрганилиши туртки беради.

Таълим мазмунини белгилаш ишлари, бир томондан, асарнинг бадийлигини таъминлашда иштирок этган тил ҳодисалари (сўзнинг ўз ва кўчма маъноси, маънодош сўзлар, шаклдош сўзлар ва бошқалар) доирасини кўриб чиқишни тақозо қилса, иккинчи томондан, бошланғич синфлар ўқиш дарсларида, 5–9-синфлар адабиёт маш-

ғулотларида ўрганиладиган бадий тасвир воситаларини назарда тутиш тарзида рўёбга чиқарилади. Бошқача айтганда, она тили дарсларида бадий матннинг дуч келган тил хусусиятлари эмас, балки иккала ўқув фани дарсларида ўтиладиган мавзулар, айрим лингвистик ва адабий тушунчалар билан интеграциялаш асосида ажратиладиган тил ҳодисалари таҳлил қилинади, яъни бадий матннинг тил хусусиятлари она тили ва адабиёт ўқув фанлари билан интеграцияланади.

Методик адабиётларда (она тили таълими соҳасида Й.Абдуллаев, М.Омилхонова, К.Қосимова, Ғ.Азизов, А.Ғуломов, Т.Зиёдова, Т.Юсупова, Н.Йўлдошева ва бошқаларнинг, адабиёт дарсларида асарнинг тил хусусиятларини ўрганиш борасида А.Алиев, Ж.Эсоновларнинг тадқиқот ишлари, методик қўлланмалари, айрим илмий мақолаларида) она тили ва адабиёт дарсларини ўзаро боғлаб ўрганишга доир айрим тавсиялар мавжуд. Ушбу манбаларда бадий матнлардаги тил ҳодисаларини бадий ижод билан боғлаб ўрганиш ҳақида тавсиялар ҳам берилади. Биз тадқиқот мавзусига доир таълимий масалаларни ёритишда ана шу ишларга таяндик.

Она тили ва адабиёт дарсларини интеграциялаш, бир томондан, она тилининг коммуникатив функциясини янада кенгроқ, чуқурроқ англаш ҳамда эгаллаш учун замин яратса, иккинчи томондан, адабиёт ҳодисаларининг тил хусусиятларини яна ҳам аниқроқ ва теранроқ ўзлаштириш учун хизмат қилади.

Р.Е.Вульфсон, М.В.Соколова, З.Г.Ямпольскаялар лексик тушунчаларни, сўзларнинг турфа маъновий ва услубий жилоларини контекстагина яққол идрок этилишини назарда тутиб, она тили дарсларидагина эмас, балки адабиёт дарсларида ҳам ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдилар.

«...ўқувчилар асарнинг луғат таркибини нечоғлик чуқур ўзлаштирадилар, асар мазмуни, унинг ғоявий йўналганлиги ва образли воситалар тизимини шунчалик яхши-

роқ англайдилар» [26,3]. Она тили дарсларида бадий матндаги сўзлар устида олиб бориладиган ишлар ҳам шу мақсад учун хизмат қилади. Муаллифларнинг фикрича, «Машқларнинг оз қисми дастурдан ташқари (масалан, грамматик синонимия) чиқса ҳам, топшириқлар енгиллаштирилган ҳолда (ажратилган конструкцияларни таққослаш планида) берилади, шунинг учун уларнинг бажарилиши ўқувчиларда жиддий қийинчиликлар туғдира олмайди» [26,4].

Ана шу вазият таъминланган ҳолатда она тилини адабиёт билан, адабиётни она тили билан интеграциялаб ўқитишда қуйидагиларга эришиш лозим бўлади:

1) бадий матн устидаги ишларни она тилидан ўтиладиган мавзулар билан интеграциялашга доир таълим мазмунини белгилаш;

2) она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялашга доир таълим мазмунига аниқликлар киритиш.

Бунда қуйидагилар ҳам таъминланади:

– таълим мазмунига кирган тил ҳодисаларини узвийлаштириш, такрорларни йўқотиш йўли билан ихчамлаштириш;

– бирида ўрганилган тушунчаларни иккинчисида чуқурлаштириш.

Хуллас, бадий матннинг тил хусусиятлари билан боғлиқ таълим мазмунини белгилаш учун она тили ва адабиётдан ўрганиладиган билимлар, кўникма ва малакаларга назар ташлаб, уларни ажратиб чиқиш зарур бўлади.

I. Бадий матн устидаги ишларни она тилидан ўтиладиган мавзулар билан интеграциялашга доир таълим мазмуни

Она тили дарсларида машқ материали сифатида тақдим этилган бадий матнлар ўқувчиларда сўздан, грамматик воситалардан ўринли фойдаланишга доир билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш, шу орқали уларнинг нутқ маданиятини ривожлантиришда

катта аҳамият касб этади. Фонетика, лексика, морфология, синтаксис бўлимларининг ҳар бирида ана шундай имкониятлар мавжуд. Шунини назарда тутиб бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикасини яратган машҳур рус методистлари В.И.Водовозов, Д.И.Тихомиров, Ф.И.Буслаев, Н.А.Корф, И.И.Срезневский, К.Д.Ушинский, Н.С.Рождественскийлар тил қоидаларини бадиий асарларни ўқиш жараёни билан боғлаш кераклигини асослаганлар [77]. Улар аслида бу босқичда нукул грамматик қоидаларни эмас, балки асарнинг тил хусусиятларини, тил ҳодисаларининг бадиий вазифасини ўрганиш зарур деган ғояни илгари сурганлар.

Она тили ўқитиш методикасида эмоционал-экспрессив воситалар сирасида маънодош, шаклдош, зид маъноли сўзларга, кўчма маънода ишлатилган сўзларга, морфологик воситалар, синтактик қурилмалар ва фигураларга эътибор қаратилган тадқиқот ишлари амалга оширилган, методик қўлланмалар яратилган. Бу борада Ғ.Азизов, Т.Зиёдова, Н.Йўлдошевларнинг тадқиқот ишларини, Т.Зиёдова, Т.Юсупова, С.Боймирзаевларнинг монографияларини, А.Эргашеванинг методик қўлланмасини тилга олиш мумкин. А.Эргашева ўқувчиларни мазмундор ва таъсирчан гап тузишга ўргатиш мазмунини белгилаш мақсадида 5–7-синфларда ўрганиладиган морфологик шакллар орасидан эмоционал-экспрессив воситаларни ажратишга ҳаракат қилган [95]. У дарсликлар мавзулари асосида ўрганиладиган тил ҳодисаларидан эмоционал-экспрессив воситаларни тилшуносликдаги маълумотлар асосида ажратиб чиқади, бунда асосий эътиборни дарсликдаги назарий маълумотларда тилга олинмаган, лекин тилга олиш фойдали бўлган морфологик шаклларга қаратади, ўтиладиган мавзуларнинг кўламини, имкониятларини назарда туттади.

5-синфда ўрганиш мумкин бўлган эмоционал-экспрессив воситалар:

Ўқитувчи маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларини ажратиш мақсадида у ёки бу дарснинг машқ материалларини кўздан кечиради, бадий матннинг тил хусусиятларига аҳамият беради ва уларни она тили дарсларида ўтилатган мавзулар билан нисбатлайди. Шу тариқа назарий маълумотга қўшимча равишда айтиб ўтилиши мумкин бўлган тил ҳодисаларини аниқлайди ва дарслар бўйича режалаштиради. Бу ишнинг мураккаб томонлари кўплигини сезган ҳолда муаллимга ёрдам тариқасида 5–9-синфларда она тилидан ўрганиладиган мавзулар доирасида маънони кучайтирувчи морфологик шакллар ва синтактик бирликларни ажратишга ҳаракат қиламиз.

5-синф дастури талабига кўра бу синфда «Синтаксис ва пунктуация», «Мустақил сўзлар», «Ёрдамчи сўзлар» (боғловчилар, кўмакчилар, юкламалар); «Ўзақдош сўзлар, кўшма сўзлар, жуфт сўзлар, такрор сўзлар», «Товушлар ва ҳарфлар», «Лексикология» (сўзнинг ўз ва кўчма маънолари, уядош сўзлар, маънодош сўзлар, зид маъноли сўзлар, шаклдош сўзлар, атамалар, шева сўзлари, тарихий сўзлар, олинма сўзлар, иборалар) ўрганилади.

Кичик насрий ёки шеърий парчанинг оҳанг жиҳатдан ширадорлиги, бунда фонетиканинг ўрни бадий матн устида олиб бориладиган ишларнинг муҳим қирраси саналади. Адиб бадий асар яратишда гапдаги сўзларнинг товуш жиҳатдан ёқимли оҳанг, ширадорлик касб этишига, равон ўқилишига алоҳида аҳамият беради. Чунончи, унли товушлар ўтилатган дарсларда ёзувчининг оҳанг жиҳатдан ёқимли сўзларни танлашига, оҳангдошликни юзага келтиришга интилишини аниқ мисоллар асосида кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу ҳолат образ яратишда яққолроқ намоён бўлади. Масалан, илоннинг вишиллашини ифодалаш учун ш ундош товуши, арининг виз-виз учини тасвирлаш учун з ундош товуши кўп бўлган сўзлар танланади, гапда (мисрада) тизиб чиқилади. Фонетикани ўрганиш жараёнида ўқув дастури талабларига ва дарс-

лик материалларига қўшимча равишда бадий матнларда учрашига қараб фонографик тил ҳодисалари ҳақида амалий йўллар билан маълумот бериб бориш мумкин. М.Йўлдошев, З.Исақов, Ш.Ҳайдаровларнинг «Badiiy matnning lisoniy tahlili» номли методик қўлланмасида бадий матннинг фонографик хусусиятлари ҳақида бундай дейилади: «Шеърӣй матнда нутқ товушларининг эстетик имкониятлари тез ва қулай идрок этилади. Чунки шеърда ўзига хос жозибадор оҳанг бўлади. Бу оҳангдорликка товушларни услубий қўллаш натижасида эришилади» [39,23]. Шеърӣйятда асосан, аллитерация (ундошлар такрори), ассонанс (унлилар такрори), геминация (ундошларни қаватлаш) каби фонетик усуллардан фойдаланилади [39,24]. Насрда унлиларни чўзиш, ундошларни қаватлаш, товушларни такрорлаш, сўзларнинг фонетик қобиғини ўзгартириб ёзиш, товуш орттириш ёки товуш тушириш каби фонетик усуллар ёрдамида экспрессивлик таъминланади [39,24]. Методик қўлланмада унлиларни ва ундошларни бирдан ортиқ ёзиш, нотўғри талаффузни ифодалаш, аллитерация, ассонанс каби тил ҳодисалари ҳам мисоллар асосида тушунтирилади [39,24–29].

«Синтаксис ва пунктуация» бўлимини ўтиш жараёнида оҳанг, риторик сўроқ гап, риторик ундов гап, риторик ундалма, гапда сўзларнинг ўзгарган тартиби, аниқловчи, ундалманинг ширадорлик нуқтаи назаридан гап мазмуни ва оҳангига таъсири, диалогнинг бадий матндаги роли ҳақида сўз юритиш мақсадга мувофиқдир.

«Лексикология» бўлими ўқувчиларни кўп маъноли сўзлар, сўзнинг кўчма маънолари, шаклдош сўзлар, уядош сўзлар, маънодош сўзлар, зид маъноли сўзлар, такрорӣй сўзлар, маънодош сўзларнинг жуфт қўлланиши (бахт-саодат, саъй-ҳаракат ва б.), эскирган сўзлар, иборалар, тасвирӣй ифодаларнинг бадий қиймат яратиш имкониятлари билан таништириш мумкин. Бу ишлар мустақил сўз туркумларини ўтиш жараёнида образлиликни вужудга келтирувчи лексик воситалар ҳисобига давом эттирилади.

Сўзларни уларнинг семантик таркибига кирмайдиган қарама-қарши маъноларида қўллаш, фразеологик ибораларни тўғри маъноларида кинояли қўллаш, сўзларнинг матнда семантик валентликсиз боғланишлари (аксюморон), сўзларни метафорик кинояли қўллаш, дублет сўзларни мақсадли равишда бир матн ичида кетма-кет қўллаш (плеонастик) орқали уларнинг услубий бўёққа эга бўлиши, атоқли ва махсус номларга киноявий комик маъно юклаш, сўзларни муболағали кўчма маънода қўллаш киноявий кулги ҳосил қилувчи воситалардир [6,12].

Полисемия каламбур ҳосил қилган «тозаламоқ» сўзининг тўғри маънолари эмас, балки матнда кутилмаган пресуппозицияли ифодаланган сўзлашув услубида қўлланиувчи «шип-шийдам қилмоқ» маъноси кулгига сабаб бўлади [6,8].

6-синфда ўрганиш мумкин бўлган эмоционал-экспрессив воситалар:

6-синф дастури талабига кўра бу синфда қуйидаги бўлимлар ўрганилади: «Морфологияга кириш», «Сўз таркиби ва қўшимчалар таснифи», «Сўз туркумлари» (феъл, от, сифат, сон, равиш, тақлид сўзлар).

6-синф «Она тили» дарслигидаги назарий маълумотларга шу маълумотлар таркибида қўшимча равишда феълнинг бўлишсиз шакллари (25-дарс), орттирма нисбат ҳосил қилувчи бирдан ортиқ қўшимчалар қўшилиши (32–33-дарслар), ҳаракат номи, -моқ, айниқса, -мак қўшимчаси (36- ва 37-дарслар), ҳозирги ва келаси замон сифатдошлари, -ажак шакли (45-дарс), равишдош, жуфт ҳолда қўлланидиган равишдошлар (49-дарс), кўмакчи феъллар (52-дарс), -(и)б ёки -ма + й формали равишдош + бўлмоқ феълидан тузилган конструкциялар (52-дарс), равишдош + бўпти (бўпсан) феълидан тузилган конструкциялар (52-дарс), равишдош + кўрмоқ феълининг буйруқ шаклида тузилган бирикмалар, бунда кўпинча улар -чи юклагани билан бирга қўлланиб, инкор маъноси кеса-

тиш йўли билан ифода этилиши (52-дарс), жуфт феъллар; эмас сўзи (61-дарс); жуфт ва такрорий отлар имлоси (88-дарс), отларнинг кичрайтириш ва эркалаш шакллари (111-дарс), жуфт сифатлар ва уларнинг имлоси (121-дарс), такрорий сифатлар ва уларнинг имлоси (122-дарс), сифатларнинг ортгирма даража шакли (айримлари) (126-дарс), жуфт ва такрорий равишлар (153-дарс), ҳолат равишлари (айримлари, айниқса, китобийлари) (156-дарс) ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

А.Эргашева 5-7-синф «Она тили» дарсликларидаги мавзулардан ўзи ажратган маънони кучайтирувчи эмоционал-экспрессив воситаларни, бир томондан, сўзлашув услуги, иккинчи томондан, китобий услубга хос деб кўрсатади. Бадиий услубга хослари ҳам китобий нутқ таркибида қаралади. Бу фикр сўзларни сўзлашувга хос ёки китобий деб фарқлашга нисбатан тўғри бўлиши мумкин. Лекин бадиий услубни, шу услубда битилган асарларни бадиий қиймат яратувчи воситалар нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, мақбул эмас.

Ёрдамчи сўзлар ҳам гапнинг ширадорлигини, образлиликни яратишда алоҳида аҳамият касб этади.

Сўзларнинг тузилишига кўра турлари ширадорлик, таъсирчанликни юзага чиқарувчи тасвирий воситалар сирасида алоҳида ўрин тутаяди. Сўзларнинг жуфт ҳамда такрорий қўлланиши маълум даражада экспрессия билан боғланади.

«От ва унинг маъновий гуруҳлари, луғавий шакллари» мавзуси 6-синфда ўрганиладиган энг катта мавзулардан биридир. Бу ерда қўшимчалар географияси билан танишиш иши давом эттирилади. От туркумига мансуб сўзлар доирасида сўз такрорини ўринли англатиш; ўринсиз сўз такроридан халос этувчи контекстуал синонимлар ҳақида тушунча бериб ўтиш, отларнинг услубий қўлланиш хусусиятларига, услубий бўёқдор сўзларга тўхталиш мумкин.

«Сўз таркиби ва қўшимчалар таснифи» мавзусида оҳангдорликни таъминловчи айрим қўшимчаларга эъти-

бор қаратилади. Масалан, Чўлпоннинг «Гўзал» шеърида -да қўшимчасининг ишлатилиши (Ойдан-да гўзал...) ва бошқалар.

Э.Қиличевнинг «Бадиий матннинг морфологик таҳлили» номли тезисида жўналиш келишиги қўшимчалари, учун кўмакчиси мисолида бадиий матннинг лингвистик таҳлили ҳақида сўз юритилади. Морфонологик ўзгаришлар ҳақида шундай дейилади: «Бундай қўлланиш шеъриятда ритм ва қофияда жарангдорлик ҳосил қилади: -ға архаик шакли эса ўзак морфема ва аффиксал морфема орасида уйғунлик, оҳангдорлик ва мусиқийликни юзага чиқаради. Бу қўшимча автор нутқида давр руҳини ифодаловчи восита бўлса, персонажлар нутқида эса улар нутқини индивидуаллаштириш учун хизмат қилади. -а, -я, -на шаклида шеъриятда қофия бўғинини тенглаштириш воситаси, персонажлар нутқида эса маҳаллий колорит бериш воситаси бўлади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам грамматик шакллар образ ярата олади, бадиийлик ҳосил қилади» [82,60]. Тилимизда бундай воситалар кўп.

б-синфда грамматик воситаларнинг (от, сифат ва феъл) услубий имкониятларига алоҳида эътибор қаратиш мумкин. Бунда лексик ва грамматик услубий воситаларнинг сўзлашув нутқида ва бадиий асарларда ишлатилиши кўрсатилиши, ўқувчиларда услубий бўёқли сўзларни фарқлай олиш уқуви ҳосил қилиниши керак.

«Феъл» мавзусини ўрганиш жараёнида адабий матнлар орқали феълнинг нутқда қай тарзда ишлатилиши, ифода имкониятлари билан танишилади. Масалан, замон шаклларининг бир замон ўрнида бошқа замон ифодалаши, услубий бўёққа эга бўлиши кўрсатилади. Умуман олганда, «Феъл» мавзуси тил ҳодисаларига бой саналади. Айниқса, кўмакчи феълли бирикувларнинг маъно қирралари кўп.

«Сифат» мавзуси образлилик нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этади. Қарама-қарши маъноли сифат-

ларнинг мақол яратишдаги ўрни, жумланинг таъсирчанлигини оширишдаги аҳамияти кўрсатилади. «Сонлар» мавзусида чама сонлар алоҳида мавқега эга. «Равишлар» мавзусида ҳолат, даража-миқдор равишларга эътибор қаратилади. «Тақлид сўзлар» сўзнинг реал воқелик билан боғланишини кучайтиради, образлиликни оширади.

Р.И.Альбеткова тўғри таъкидлаганидек, «Сўз ишлашиш маҳорати билан танишиш ўқувчиларни она тилининг имкониятлари ҳақидаги билимлар билан бойитади, адабий тилдаги хилма-хил услубларнинг қўлланиш қонунқоидаларидан воқиф этади. Она тилининг гўзаллигини англаш, унинг ҳар қандай фикрни, ҳар қандай туйғуни ифодалашдаги битмас-туганмас имкониятларини билишга ёрдам беради. Кўриш ва англашгина эмас, балки тил бойлигидан ўз нутқида фаол фойдаланишга ҳам кўмаклашади» [20, 17].

Бадий асар ўқувчини инсон руҳияти оламига олиб киради, ана шу руҳиятни сўз ва грамматик воситалар ёрдамида ўзгаларга етказиш маҳорати билан таништиради. Ана шу жараёнда мустақил фикрлаш, ҳис этиш ва яратишга ўрганиш мумкин.

7-синфда ўрганиш мумкин бўлган эмоционал-экспрессив воситалар:

7-синфда дастурга кўра «Олмошлар», «Ёрдамчи сўзлар» (кўмакчи, боғловчи, юкламалар), «Сўзларнинг алоқа-муносабат шакллари» (боғлама, майл шакллари), «Сўз-гаплар» каби бўлим ва мавзулар утилади.

7-синф «Она тили» дарслигидан қуйидаги тушунчалар асосида маънони кучайтирувчи тил ҳодисалари устида иш олиб бориш мумкин:

Айрим кўрсатиш олмошлари (13- ва 14-дарслар), кишилик олмоши, кесимдан кейин келган *мен* сўзи (15-дарс), ўзлик олмоши (16-дарс), сўроқ олмошлари (айрим сўроқлар) (17-дарс), белгилаш олмошлари, айрим белгилаш олмошларининг такрор ишлатилиши (18-дарс), бўлишсизлик олмошлари; айрим бўлишсизлик олмошла-

ри (масалан, *ҳеч ким, ҳеч нарса, ҳеч қачон*); жуфт ва такрорий олмошлар, уларнинг имлоси (20-дарс), кўмакчилар (47-дарс), соф кўмакчилар; айрим кўмакчиларнинг бадий услубга хослиги: *янглиғ, сари, қадар* каби (48-дарс), зидлов боғловчилари; *балки* боғловчиси (62-дарс), инкор (на) боғловчиси (63-дарс), кучайтирув-таъкид юкломалари (74-дарс), *ҳеч, ҳаргиз, асло, зинҳор, бирор марта, сира, мутлақо, тариқча* сўзлари; «*Кошки, қани (энди)*» каби сўзлар; «-са + экан» шаклидаги феъл-кесим; *зинҳор* сўзи (74-дарс); ўхшатиш-қиёслаш юкломаси (75-дарс), модал сўзларнинг маъно турлари. Айрим модал сўзларнинг (масалан, *шаксиз*) китобий нутққа хослиги (86-дарс), тасдиқ ва инкор сўзлар; *йўқ* сўзи (88-дарс).

Хуллас, юқорида ажратиб чиқилганидек, «Морфология» курсининг айрим мавзулари сўз шаклларининг экспрессив ишлатилишини ўрганишга йўл очади.

Ўзбек тилшунослигидаги маълумотлардан аёнки, тилимизда эмоционал-экспрессив воситалар кўп. Улар мактаб она тили курси ҳажмидан келиб чиқиб ажратиладиган бўлса, ҳозирги ҳолатдан ҳам кўпроқ миқдорни ҳосил қилиши аниқ.

8-синфда ўрганиш мумкин бўлган эмоционал-экспрессив воситалар:

8-синфда «Синтаксис, оҳанг ва тиниш белгилари» (сўз бирикмаси, содда гап, кесим ва унинг ифодаланиши, эгали ва эгасиз гаплар, ёйиқ гаплар, гапнинг иккинчи даражали бўлаклари (ҳол, тўлдирувчи, аниқловчи, изоҳловчи); ёйиқ атов ва сўз гаплар, «Гапда уюшиқ бўлақлар, уларда оҳанг ва тиниш белгилари», «Гапда ажратилган изоҳ бўлақлар» (гапда киритмалар, гапда ундалма); «Тўлиқсиз гаплар» бўлим ва мавзулари ўрганилади. Бу ерда тиниш белгилари, эгали ва эгасиз гаплар, атов гап, киритмалар, уюшиқ бўлакли гаплар, тўлиқсиз гаплар алоҳида эътиборни талаб этади.

«Синтаксис ва пунктуация» бўлими синтактик қурилмалар (ййиқ содда гап, ёйиқ содда гап, ундалмали гап,

кириш сўзли гап, уюшиқ бўлакли гап, кўшма гап, кўчирма гап, диалог) билан танишиш, сиқиклик ва ёрқинлик устида ишлаш имконини беради.

Она тили дарсларида ўрганиладиган синтактик ҳодисаларни нутқ билан боғлаб ўргатиш ушбу тадбирларнинг амалий аҳамиятини оширади, шу жиҳати билан машғулотларни мақсад сари йўналтирилган ҳолда ташкил этишда муҳим роль ўйнайди. Бир қатор синтактик қурилмалар, содда гапларнинг қўлланишига хос синтактик фигуралар (синтактик параллелизм, эмоционал гап, риторик сўроқгап, инверсия, эллипсис, сукут, градация, антитеза, фарқлаш, ўхшатиш [39,51-59]) нутқнинг жонли ва таъсирчан бўлишини таъминлайди. Ушбу тил ҳодисалари фикрнинг сиқик, лекин тўлиқ, теран ёритилишига ёрдам беради, гап орқали етказилаётган асосий маъно-мазмунни кучайтириб ифодалайди, китобхонни тасвир объектлари билан кенгроқ таништириш, қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини очиб бериш, воқеликнинг ҳаққонийлигига ишонтириш учун хизмат қилади. Р.Н.Юсупова поэтик матнда фонетик, лексик-семантик ва грамматик (морфологик ва синтактик) тежамлилик ва ортиқчалик ҳамда уларнинг услубий хусусиятларини аниқ мисоллар асосида ёритиб берган. Бу ердаги фикрларнинг маълум бир қисми метафора, метонимия ва синекдоханинг, шунингдек, синтактик фигураларнинг табиатини очишга ёрдамлашади [96].

8-синф она тили дарсларида содда гап синтаксиси ўрганилар экан, содда гапларнинг эмоционал-экспрессив қўлланиш хусусиятлари ҳисобига ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш юзасидан самарали иш олиб бориш имкониятлари юзага келади. Ушбу имкониятлар, биринчи навбатда, шу синф учун она тилидан яратилган дарсликнинг назарий маълумотларига, иккинчидан, танланган бадиий матнларнинг тил хусусиятларига, учинчидан, машқ шартларига боғлиқдир.

8-синф «Опа тили» дарслигининг [108] эътиборга лойиқ томони шундаки, унда бир қатор мавзуларда ўтилатган тил ходисаларининг экспрессивлик хусусиятлари таъкидланган. Лекин баъзи мавзуларда назарий маълумотларни қўшимча равишда ушбу йўналишдаги таъкидлар билан бойитиш зарур кўринади. Масалан, «Гапнинг ифода мақсадига кўра турлари» мавзуси таркибида қўшимча равишда риторик сўроқ гап тушунчасига тўхталиб ўтиш фойдадан холи эмас. Ўқитувчи ўқувчиларга бадиий матнда айрим сўроқ гаплар риторик сўроқ гаплар тарзида экспрессивлигини оширган ҳолда ишлатилишини маълум қилиб, «Мен нечун севаман Ўзбекистонни» шеърини мисол қилиб келтиради. Ушбу риторик сўроқ гап китобхонни Ватан ҳақида ўйлашга ундайди. Ўқувчи шоирнинг саволга берган жавобларини ўзи хаёлдан ўтказган жавоблар билан муқояса қилиб, ўз тафаккурини ўзи билмаган, эътиборидан четда қолдирган жиҳатлар билан бойитади. Шоир риторик сўроқдан фойдаланмаганда, ушбу жараёнлар шу даражада кечмаган бўларди.

«Гапнинг ҳис-ҳаяжоннинг иштирокига кўра турлари» мавзусида ҳис-ҳаяжон (ундов) гапларнинг қандай туйғулар, кечинмалар асосида юзага келиши билан боғлиқ қўйидаги руҳий ҳолатлар саналади: шодлик, қувонч, суюниш, қўрқув, тантана, таажжуб, қайғу, афсусланиш (50-бет). Саломлашиш, хайрлашиш ҳам ўзига хос оҳанг билан айтилиши эслатилади. Албатта, инсоннинг эмоционал соҳалари булар билан чегараланмайди. Масалан, асар қаҳрамони баъзан ғазабини ифодалайди, буйруқ беради, нимагадир қойил қолади, нимадандир ҳайратга тушади ва ҳ.к.

Синтактик қурилмаларнинг экспрессивлиги терма гапларга қараганда бадиий матнда кўпроқ контекст билан боғлиқ равишда юзага келади. Контекст деганда услуб талаби, ёзувчи (шоир)нинг, асар қаҳрамонининг руҳий ҳолати, матн ширадорлиги, таъсирчанлиги ва бошқа бир қатор омиллар тушунилади.

Асар қаҳрамони ўз фикрларини ёрқинроқ ифодалаш, суҳбатдошига кучлироқ таъсир ўтказиш, ёзувчи (шоир) китобхоннинг диққатини жалб этиш, унинг туйғуларини уйғотиш, жунбишга келтириш учун баъзан риторик сўроққа мурожаат этади, фикрни алоҳида таъкид билан етказиш йўлида гапда сўз тартибини ўзгартиради.

Шахси маълум гап икки бош бўлакли гапдан қисқалиги ва фикрнинг қатъий ифодаланиши билан фарқ қилади [79,50]. Икки бош бўлакли гаплар диққатни иш-ҳаракатнинг бажарувчисига қаратади. Бундай гаплар иш-ҳаракатларни таққослашда катта аҳамиятга эга. Шахси маълум гап диққатни кесим ва унга тобе бўлакларга қаратади, маънони кучайтиради [79,53], фикрга қатъийлик бахш этади.

Қўлланма муаллифларининг фикрича, *кимдир*, *баъзилар* сўзлари эга вазифасида келиб, ноаниқликни ифодаласа, шахси номаълум (ноаниқ) гапларда ноаниқлик юқори даражага этади [79,55].

Одамлар, *кўпчилик* сўзи билан ифодаланган эгалар билдирилаётган фикрнинг нуфузлилигига ишора қилади. *Баъзилар*, *бошқалар* сўзили эгалар бошқа фикрлар ҳам борлигига ишора қилиб, бу фикрни яширин тарзда бири-бирига қарши қўяди [79,55–56].

Шахссиз гаплар воқеа-ҳодисаларнинг стихиялилиги ва ҳаракатларнинг ўз-ўзидан содир бўлишини таъкидлайди [79,58]. Илмий услубда улар баённинг объективлигини, эҳтиросларга берилмаганликни англатади.

Атов гаплар таъсирчан восита саналиб, бадий тасвирда ишлатилади.

Эллиптик гаплар: *Ота-онаси ишда*, *ўғли мактабда*. (Нима қилинаётгани гап контекстидан англашилиб туради.

Атов гаплар сўзловчи кўз ўнгида бирор воқеа-ҳодисани, нарса-буюм ёки даврни жонли гавдалантиришга, унинг хотирасида ёки хаёлида улар билан алоқадор бўлган воқеа-ҳодисаларни тиклашга хизмат қилувчи муҳим *тасвирий воситадир* (курсив бизники) (72-бет).

Сўз-гаплар. Улар тасдиқ, инкор, сўроқ, таажжуб, ҳис-ҳаяжон кабиларни ифода этиб, матн билан боғлиқ бўлади. Сўз-гаплар, асосан, модал ва ҳис-ҳаяжон муносабатларни ифода этгани учун ҳам кўпинча диалогик ва баъзан монологик нутққа хосдир (73-бет).

Гап урғуси (мантикий урғу) (102-бет).

Гапнинг ажратилган бўлаклари ўзлари алоқада бўлган бўлақларнинг маъносини изоҳлаб, бўрттириб, аниқлаштириб ёки таъкидлаб келади (118-бет).

Ажратилган ҳол, ажратилган тўлдирувчи, ажратилган аниқловчи (119-бет).

Киритмалар сўзловчининг ўзи баён қилаётган фикрига муносабати (ишончи, гумони, тасдиғи, инкори ва ҳ.к.), фикрнинг бировга нисбатланиши (мансублиги, алоқадорлиги), ўз фикри таркибий қисмларининг аҳамиятлилиги даражаси (биринчидан, иккинчидан ва ҳ.к.), фикрга ва унинг таркибий қисмларига доир баён этадиган кўшимча ахбороти ёки изоҳи каби ранг-баранг маъноларни ифодалайди (121-бет).

Кўринадики, 8-синф дарслигининг «Синтаксис ва пунктуация» бўлими синтактик қурилмалар (йиғиқ содда гап, ёйиқ содда гап, ундалмали гап, кириш сўзли гап, уюшиқ бўлакли гап, кўшма гап, кўчирма гап, диалог) билан танишиш, сиқиклик ва ёрқинлик устида ишлаш имконини беради.

Сўз ва сўз шаклларини ишлатиш маҳорати ҳақидаги суҳбатлар бадий асарнинг тил хусусиятлари билан боғланади. Бундан кўзлайдиган мақсадимиз – сўз шакллари орқали ўқувчиларни асар маъзига кириб боришга ўргатиш, ижод сир-асрорлари билан таништира бориш. Масалан, она тили дарсларида диалог ва унда қўйиладиган тиниш белгилари тушунтирилади. Бадий матнинг тил хусусиятлари билан боғлаганда эса, диалогнинг асар мазмунини ифодалашдаги аҳамияти очилади. Сўзлашувдаги диалог билан бадий асардаги диалог ўртасидаги фарқлар кўрсатилади. Бадий асарда диалог-

нинг қўлланиш хусусиятлари билан танишган ўқувчи ўз фикрларини баён қилишда шу шаклдан қай тарзда фойдаланиш кераклигини ҳам билиб олади.

8-синфни битирувчиларга қўйиладиган талаблар синрасида қуйидагилар алоҳида мавқега эга: илмий ва бадиий тасвир услубларидан, уларнинг воситаларидан тўғри ҳамда синонимик, тасвирий воситалардан ўринли фойдалана олиш қўникма ва малакаларини эгаллаш.

Хуллас, 8-синф она тили дарсларида содда гап синтаксисига доир мавзуларни ўтиш жараёнида дарсликдаги назарий маълумотларга қўшимча равишда синтактик фигуралар устида иш олиб бориш ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ошириш учун хизмат қилади.

9-синфда ўрганиш мумкин бўлган эмоционал-экспрессив воситалар:

IX синф она тили дарсларида қўшма гап синтаксиси ўрганилар экан, ушбу тил ҳодисаларининг эмоционал-экспрессив қўлланиш хусусиятлари ҳисобига ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш юзасидан имконият доирасида иш олиб борилиши керак. Она тили дарсларида бадиий матнда ишлатилган қўшма гапларни таҳлил қилиш ёшларга синтактик қурилмаларнинг сержило эканлигини, ифода қуввати кенглигини, сўзларнинг нозик маънолари қўшилиб, фикрни яққол англанадиган қилишини кўрсатиш, ёзувчининг маҳоратидан сабоқ беришнинг энг қулай усулидир. Шундай экан, IX синфда ўқувчиларни қўшма гап шаклидаги синтактик қурилмаларнинг экспрессивлигини таъминловчи омиллар билан таништириш уларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш юзасидан имконият доирасида иш олиб бориш имконини беради, деб ҳисоблаймиз. Ушбу имкониятлар, биринчи навбатда, шу синфлар учун она тилидан яратилган дарсликнинг назарий маълумотларига, иккинчидан, танланган бадиий матнларнинг тил хусусиятларига боғлиқдир.

9-синф «Она тили» дарслигида [68] берилишига кўра қўшма гаплар юзасидан қуйидаги бўлимлар ўрганилади: «Содда ва қўшма гаплар» (6-дарс), «Қўшма гап қисмлари ва уларни боғловчи воситалар» (7-дарс), «Қўшма гаплар таснифи» (8-дарс) деган дастлабки киришнамо мавзулардан сўнг қуйидаги бўлимлар доирасида баён қилинган: «Боғланган қўшма гаплар» (9–14-дарслар), «Эргашган қўшма гаплар» (17–32-дарслар), «Боғловчисиз қўшма гаплар» (34–38-дарслар), «Мураккаб қўшма гаплар» (39–43-дарслар).

Қўшма гапларнинг экспрессивлик ифодалаш воситалари дарслиқдаги бадий матн асосида тузилган машқ шартларига қўшимча равишда киритилиши мумкин.

9-синф «Она тили» дарслигига Н.М.Улуқов, Д.А.Нурмоновалар томонидан ўқитувчилар учун мўлжаллаб тайёрланган методик қўлланмада ўқувчиларнинг эгаллаши зарур бўлган кўникма ва малакалар сирасида шунга яқин мақсадлар илгари сурилган: «...бир фикрни қўшма гапнинг турли кўринишлари билан ифодалаш, нутқда тил бирликларидан тўғри фойдаланиш, аниқ, изчил ва мазмунли жумлалар тузиш, сўзлашув, бадий, публицистик, илмий, расмий услубларга хос хусусиятларни фарқлаш» [68,4].

Ўқитувчи ўзбек тилшунослигида ажратилган, 9-синфда ўтиладиган мавзулар билан боғлаш имконияти мавжуд бўлган бадий қиймат яратувчи, экспрессивликни оширувчи синтактик қурилмаларни белгилаб чиқиши мумкин. Ушбу бирликлар С.Боймирзаева томонидан бир қадар умумлаштирилган. Муаллиф бу иш натижаларини ўзининг «Бадий матнда қўшма гап» номли монографиясида тилшунос олимлар А.Нурмонов, Н.Махмудов, А.Ахмедов, С.Солихўжаеваларнинг фикрларига таянган ҳолда амалга оширган.

С.Боймирзаева боғланган қўшма гапларга тўхталар экан, баъзан **аммо** боғловчили қўшма гаплар таркибида *у(-ю), -ку, -я, -да* юкламалари иштирок этиб, улар қайси

компонент таркибида иштирок этган бўлса, шу компонент семантикасини таъкидлаб, кучайтириб келишини айтади. Бунда *-у(-ю), -ку, -я* юкламалари асосан биринчи компонент предикатига қўшилиб келиши ва зидлик маъносини янада кучайтиришига эътиборни қаратади. *-да* юкламаси иккинчи компонент предикатига қўшилиб, шу компонент ифодалаган маънонинг экспрессивлигини оширишини уқтиради [25,33–34].

9-синфда зидлов боғловчилари ёрдамида боғланган қўшма гаплар мавзуси 11-дарсда ўтилади (26-бет). Ушбу мавзудаги назарий маълумотни *аммо* боғловчили қўшма гаплар таркибида *-у(-ю), -ку, -я, -да* юкламалари иштирок этиш ҳолатида экспрессивлик пайдо бўлиши ҳақидаги изоҳ билан бойитиш мумкин.

С.Боймирзаева тўсиқсиз ва шарт эргаш гапни бош гапга боғловчи воситалар қўшма гаплардаги зидлик мазмунини кучайтиради деб таъкидлайди (35-, 42-бетлар). 9-синфда эргаш гапларнинг бу турларидан бири – шарт майли воситасида эргашган қўшма гаплар ўтилади. Дарсликда шундай маълумот берилади: «Эргаш гапнинг кесими шарт майлидаги феъллар орқали ифодаланганда, шарт майли қўшимчаси эргаш гапни бош гапга боғловчи восита ҳам саналади. Бундай эргаш гаплар бош гапда ифодаланган мазмуннинг юзага чиқиш ёки чиқмаслик шартини, пайтини билдиради» [69, 44]. Ушбу маълумотга қўшимча равишда шарт майлидаги феъллар қўшма гаплардаги зидлик муносабатини кучайтиради, деган изоҳ билан тўлдириш фойдадан холи эмас. Бадиий матнда зидлик муносабатининг кучли ифодалангани яққол билиниб турса, ўқувчиларда тил бирликларга бўлган қизиқиш ва эътибор янада ортади, уларда эҳтиёткорлик ҳиссини тарбиялайди, нутқ маданиятини ривожлантиради.

Муаллиф ўхшатиш эргаш гапларни бош гапга боғловчи воситалар кенг синонимик қаторга эга бўлиб, уларнинг вазифавий услубларда фарқланишини кенг изоҳлайди:

-дек – оғзаки, бадий, илмий; -дай – оғзаки, бадий; каби - бадий, илмий, публицистик; сингари – бадий, илмий; зўё – бадий; худди – оғзаки, бадий; янглиғ – бадий (62-63-бетлар).

С.Боймирзаева -ки боғловчиси мураккаб қўшма гап компонентдаги от билан ифодаланган эга таркибида қўлланиб, маънони кучайтириш вазифасини ҳам бажаришини таъкидлайди. Масалан: – *Ҳиротки бир оламдир, анинг ичида Навоий янги бир олам барпо қилмоқдалар ...* (Н.); *Шамки, тўғри, адилдир – куйса ҳам бошдан оёқ нур бўлиб куюр* (Н.); *Эронки, шеърнинг ва илмнинг хазинасидир, унинг лисонини олло таоло илҳом чашмаси билан суғорибдир, бас, у лисонда ёзмоқ керак* (Н.). (72-бет)

9-синф дарслигида бир неча эргаш гапли қўшма гап турлари 40–43-дарсларда ўрганилади. Ана шу дарслардан бирида имкониятга қараб -ки боғловчисининг ана шу қўлланаш хусусиятига тўхталиб ўтиш мумкин.

Қўшма гап турларига хос боғловчи воситалар маънодошлиги, синтактик қурилмалардаги шаклий ўзгаришлар муносабати билан ўзбек тилшунослигида бир қатор синтактик ҳодисалар ажратилади. Ушбу ҳодисалар синтактик полисемия, омонимия, қўшма гап таркибидаги бош ва эргаш гапларнинг тартиби ўзгарган, синтактик фигуралар шаклига кирган такрор (анафора, инфора, эпифора), антитеза, инверсия, эллипсис, градация, параллелизм орқали юзага чиқади. Бундай синтактик қурилмалар нутқни (бадий матнни) оҳангдор, таъсирчан ва жозибадор қилади.

Қўшма гаплардаги такрор лексик такрорни ифода этади. Лексик такрор гап бошида бўлса анафора, гап охирида бўлса эпифора, бирор иккинчи даражали бўлак такрорланса, инфора деб аталади.

С.Боймирзаева бош гап билан эргаш гапнинг тартибидаги ўзгаришлар экспрессивликни юзага келтиришига алоҳида эътиборни қаратади. У бундай ёзади:

«Бош гапнинг эга таркиби ёки бутун бир предикатив тузилма алоҳида таъкидланса, эргаш гап бош гапнинг ўртасида ёки ундан кейин келади: *Оқшом, агар тинчлик бўлса, Зайниддиннинг уйида учрашмоққа тил бириктириб, хужрани тарк этишди* (Н.); *Мулозим яқинда келтирилган урушқоқ кўчқорларни, агар у амр этса, кўрсатиш мумкинлигини билдирди* (Н.)» (43-бет).

Ушбу синтактик ҳодиса ҳақида эргашган қўшма гап турларини ўтишда 8-синфда ўтилганларни такрорлаш баробарида ўрнига қараб дарсликдаги назарий маълумотларга қўшимча равишда қўшма гап қисмларида тартиб ҳақида тушунча бериш мумкин бўлади. С.Боймирзаева қуйидаги икки гапни қиёслайди: 1. *Оқибати не бўлур, билмаймен* (Н.). 2. *Билмадим, оқибати не бўлур* (А.ё.). Мазкур синтактик қурилмаларда бир хил мазмуний муносабат ифодаланган бўлса-да, биринчисида инверсия ҳодисаси мавжуд бўлганлиги учун *Оқибати не бўлур* синтактик қурилмасидаги маъно алоҳида ажратилиб, таъкидлаб кўрсатилган (51-бет).

Гаплардаги, бутун матндаги таъсирчанлик авваламбор сўз воситасида, қолаверса, синтактик қурилманинг ўзи орқали юзага келтирилади. Лекин синтактик қурилма ушбу таъсирчанликни яна ҳам орттириб, бўрттириб беради. Масалан, 136-машқда Саид Аҳмад асаридан келтирилган қуйидаги парча мисолида шундай икки хил тасвир самарасини кўрамиз:

Yomg'irdan keyin osmonda paydo bo'ladigan kamalak jahondagi jamiki ranglarni yettita ipga tortib turganga o'xshaydi. O'sha yetti ipni kim yoyib yuborsa, u olamni anvoyi gullarga burkaydiganday.

Odam bolasi borki, u shu ranglardan birini o'ziniki qilib oladi, butun taqdirini, tarjimayi holini, orzu-umidlarini va, nihoyat, olamni shu rang orqali ko'radi. Shu narsa ayonki, tabiat ham shu rang ta'siriga tushib qoladi.

Masalan, men gunafsharangni yaxshi ko'raman. Shu rangga ko'zim tushishi bilan butun umrim ko'z oldimga keladi. Yayrab ketaman. Bunga sabab, yoshligimda gunafsharang qog'ozdan varrak yasab uchirardim. Shunisi qiziqarli ediki, ko'm-ko'k bahor osmoni bolalar uchirgan anvoyi rang varraklarga to'lib ketardi. Ular orasida mening gunafsharang varragim alohida ajralib turardi.

Матндаги «Odam bolasi borki, u shu ranglardan birini o'ziniki qilib oladi, butun taqdirini, tarjimai holini, orzu-umidlari va, nihoyat, olamni shu rang orqali ko'radi» эргашган қўшма гапида эргаш гап бош гапга -ки воситасида боғланган. «Odam bolasi borki» гапи бош гап бўлиб, ундаги фикр сўз воситасида алоҳида таъкид касбэтган. Башарти, фикр ...*ko'rmaydigan odam bolasi yo'q* деб содда гап орқали ифодаланса, маъно фақат сўз ёрдамидагина кучайтирилган бўлар эди. Лекин эргашган қўшма гап орқали маъно-мазмун яна ҳам бўрттирилган.

Матннинг кейинги абзацида «*Bunga sabab, yoshligimda gunafsharang qog'ozdan varrak yasab uchirardim. Shunisi qiziqarli ediki, ko'm-ko'k bahor osmoni bolalar uchirgan anvoyi rang varraklarga to'lib ketardi*» гаплари ҳам қўшма гаплар бўлиб, биринчисида *шуки* (Бунга сабаб *шуки*) сўзи тушириб қолдирилган деб ҳисобласак, биринчиси ҳам, иккинчиси ҳам эргашган қўшма гаплар саналади. Ҳозирги туришида биринчи гап боғловчисиз қўшма гапдир. Иккала қўшма гапда маъно-мазмун сўзлар ёрдамида эмас, балки синтактик қурилмадаги бош гаплар орқали кучайтирилган.

Маълум бўладики, синтактик қурилмаларнинг экспрессивлиги матн тўқимасида яна ҳам таъсирчан, жозибали туюлади. Бундай тасвир усуллари матнда илгари сурилаётган фикр, ғояга яққол англанадиган йўналиш беради. Она тили дарсларида ўқиладиган бадий матнларга сўз ишлатиш маҳоратидан ташқари, синтактик қурилмаларнинг экспрессивлигига ўқувчиларнинг эътиборини қаратиш уларнинг нутқ маданиятини ривожлан-

тиришда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу муъжаз ташкил қилинадиган ишлар кўп вақт олмайди, лекин шу кичкина таълимий тадбир орқали ёшларнинг шуурига, қалбига чуқур кириб бориш мумкин.

С.Боймирзаеванинг фикрича, эргаш гапли қўшма гапларнинг бошқа вазифада келиши учун контекст ҳар доим ҳам муҳим ўрин тутмайди [25,66]. Нима бўлганда ҳам, эргаш гапли қўшма гапнинг экспрессивлиги матнда яққолроқ намоён бўлади, чунки у асардаги ғоя, яратилаётган образни ёритишга, англашга ёрдам беради. Муаллиф муносабат билдирмаган ҳолда ўз фикрига қарама-қарши фикрни ҳам келтиради: «А.Мамажонов бу ҳодиса ҳақида гапириб, бир турдаги эргаш гапнинг ўзга бир турдаги эргаш гап функциясини бажаришини контекст талаби асосида юзага келади деб ҳисоблайди» [25,66].

Таълим мазмунида ўқувчиларнинг сўз бойлигини ошириш ҳам маълум роль ўйнайди. Лексикология, сўз ясалиши ва морфологияни ўрганиш жараёнида лексика, жумладан, бадий матнлар муносабати билан **руҳиятни ифодаловчи сўзлар** устидаги ишлар ҳам узлуксизлик асосида бажариб борилади.

Руҳиятни ифодаловчи сўзлар бадий тасвир воситалари, эмоционал-экспрессив тил ҳодисаларидан фарқли ўлароқ назарий билимлар билан боғланмайди. Бу ўринда уларга лексик бирликлар сифатида қараш тўғри бўлади. Масалан, *хўрсиниб, узоқ ўйлаб, севинганидан* ва ҳқ. Машқларда эса бадий тасвир воситаларига ўхшашлик мавжуд бўлади: ёзувчининг айни шу сўзни танлагани таҳлил объектида бўлади.

Бадий қиймат яратишда иштирок этадиган тил ҳодисаларини билиш ижодий тафаккур соҳиби этиб тарбия топаётган ёшларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантиришнинг қудратли омилidir. Зеро, ифода воситалари нечоғлик тўғри танланса, энг нозик тасаввурлар ва фикрлар шунчалик аниқ, тўлиқ, тиниқ ҳамда ёрқин ифодаланади.

II. Она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялашга доир таълим мазмуни

Она тили дарсларини адабиёт, адабиёт дарсларини она тили дарслари билан икки томонлама ташқи ўзаро боғлашнинг аҳамияти бениҳоя катта. Бундай интеграциялаш мазкур ўқув фанларини ўқитиш мазмуни ва методларини бир-бирини бойитадиган этиб такомиллаштириш имконини беради.

Адабиёт дарсларида бадий асарларнинг тил хусусиятлари ўрганилар экан, она тили дарсларида фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, пунктуация, стилистика, нутқ услублари юзасидан олинadиган билимларга мурожаат этиш фойдалидир, чунки ушбу тил ҳодисаларининг бадий асар тўқимасидаги ролини ўз ўрнида кўрсатиб, таъкидлаб боришгина ушбу тил ҳодисаларининг функционал моҳиятини теранроқ англаш, улардан ижодий фикрлаш ва фикр маҳсулини шакллантириш жараёнида кенгроқ фойдаланиш учун мустаҳкам замин яратади.

М.Р.Львовнинг фикрича, «Бадий матнда сўзлар ва уларнинг бирикмалари кўшимча маънолар касб этиб, ёрқин образлар ҳосил қилади. Тилнинг тасвир воситалари нишонга тегадиган, эмоционал бўлиб, улар нутқни жонлантиради, ўқувчи тафаккурини ўстиради, сўз бойлигини оширади. Бадий асар тилининг тасвир воситаларидан: тропларнинг асосий турларидан (ўхшатиш, эпитет, метафора, метонимия, перифраз, гипербола), стилистик фигуралардан (маънодошлар градацияси, антитезалар ва антонимлар, риторик ундалмалар ва саволлар, ундовлар) берадиган барча мумкин бўлган имкониятлардан фойдаланиш лозим» [43,35].

Аксинча, адабиёт дарсларида бадий тасвир воситалари ва шеърий санъатлар бўйича берилadиган билимлар, ҳосил қилинадиган кўникма ва малакаларга она тили дарсларида таяниш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Биз амалга оширган таҳлилларимиз асосида, шунингдек, она тили-

дан шу синфларда ўрганиладиган лисоний материалларга интеграциялашни кўзда тутиб, ушбу воситаларнинг 5–9-синфлар бўйича қуйидаги тарзда тақсимланишини маъқул деб биламиз:

5-синфга *ўхшатиш, жонлантириш* (бошланғич синфларнинг 3- ва 4-синф «O'qish kitobi» дарсликлари асосида ўтилганларни такрорлаш); она тилидан ўрганиладиган «Лексикология» бўлими материаллари билан мувофиқлаштириш муносабати билан *кўчим* (айрим турлари: *рамз*); *муболаға* тушунчаларини режалаштириш маъқул.

5-синф «Она tili» дарслигида *ўхшатиш* бор бўлган бадиий матнлар кўп, лекин *жонлантиришга* доирлари жуда кам. Дарсликдаги матнларда *муболаға* деярли учрамайди. Ушбу бадиий тасвир воситаси асосан халқ оғзаки ижоди асарларида, юқори синфларда ўрганиладиган мумтоз шеърый асарларда учрайди. Шунинг учун 5-синфда *муболаға* тушунчаси асосан халқ оғзаки ижоди билан боғлаб тушунтирилиши мумкин.

6-синф дастурига *сифатлаш, кўчим (истиора, киноя), синекдоха* тушунчаларини киритиш мақсадга мувофиқдир. Сифатлаш «Сифат» мавзусининг ўтилиши муносабати билан киритилиши мумкин. Кўчим турларидан бири бўлмиш *истиора* насрий бадиий матнларда диалоглар муносабати билан таништирилиши мумкин. Бунда катталар кичикларга, одатда, *бўтам, бўталоғим, қўзичоғим* каби мурожаат қиладилар. Бу ерда маъно кўчиши бор, лекин кўчирилмиш сўз йўқ. Шаклдош сўзлар ўтилгандан кейин рубой ва туюқларда улардан фойдаланиш мумкин.

6-синфда бадиий тасвир воситалари билан танишиш ниҳоясида таснифий маълумот бериш мақсадга мувофиқдир.

7–9-синфларда мумтоз асарлар муносабати билан шеърый санъатлар тақдим этилиши мумкин. 7-синфда ўқувчилар ўзлари учун таниш тушунча – *ўхшатишнинг*

бошқача аталиши (*ташбиҳ*) билан танишадилар; *ирсо-ли масал, талмеҳ, тажнис* тушунчаларини ўрганадилар. 5-синфда ўрганилган зид маъноли сўзлар шеърий санъат сифатида *тазод* ҳақида гапириш имконини беради. Тазод – қаршилантириш.

8-синфга *таносуб, иқтибос*, маънодош сўзлар асосида мумтоз шеърий асарларда (ғазаллар) синтактик фигура-лардан *градация* ҳақида гапириш мумкин.

9-синфда шу синфга қадар ўтилган тушунчалар до-ирасида БТВ ва ШС, лафзий санъатлар ҳақидаги тасни-фий маълумот умумлаштирилган ҳолда такрорлангани маъқул.

Юқорида баён қилинганлар бизнинг адабиёт дарс-ларини она тили дарслари билан интеграциялаш муно-сабати билан билдирган тавсияларимиз. Уларни ҳисобга олиш-олмаслик адабиёт фанидан дастур муаллифларига ҳавола. Лекин биз мактабларнинг 9-синфларида шу тав-сиялар асосида синов ўтказдик. Синов натижалари таъ-кидловчи синов босқичида ўтказилган назорат ишлари кўрсаткичларни анча яхшилаш имконини берди.

III. Бадий матнни ўқиб-ўрганишга доир БКМлар

Юқоридаги мулоҳазалар, шунингдек, бадий матн устида она тили дарсларида олиб бориладиган ишларни назарда тутган ҳолда қуйидаги билимларни ажратамиз:

– бадий матннинг бошқа турдаги матнлардан фарқ-лари;

– бадий матнни ифодали ўқиш кераклиги;

– сўз, сўз шакллари, синтактик қурилмаларни ишла-тиш маҳоратини ўрганишнинг аҳамияти;

– бадий қиймат яратишда адиб фойдаланган воси-талар, уларнинг нима учун ишлатилганлиги, қўлланиш усуллари.

Бадий матнни бошқа турдаги матнлардан фарқлашга доир билимлар эслатиш, тушунтириш, аниқлатиш йўли билан дарсдан дарсга, синфдан синфга ҳосил қилиб бори-

лади. Бунда: «Машқда келтирилган парча қайси асардан олинган экан? Бу қандай асар?.. Парча охирида асарнинг муаллифи кўрсатилган. У ким?.. Парчада диалоглар келтирилган. Тилга олинган исмлар кимларнинг исмлари? Тилга олинган исмлардан (асар қаҳрамонларининг исмларидан) асар номини эсладингизми? Ушбу асарни ким ёзган?» ва бошқа шу каби саволлардан фойдаланилади.

Парчанинг бадий матн эканлиги ўқувчиларга навбатдаги саволни бериш учун имконият яратади: «Бадий матнни қандай ўқиш керак?» Бора-бора ўқувчилар онгига бадий матнни ифодали ўқиш кераклиги сингиб кетади.

Бадий матннинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш, ўқиш, аниқлаш, мушоҳададан ўтказиш тариқасида амалга ошар экан, ушбу жараёнда кўникманинг ҳосил бўлиши кузатилади. Бадий матндаги гаплар, гаплардаги сўзлар маъноси ортига яширинган тимсол, асар қаҳрамони руҳиятини очувчи ифодани дафъатан илғаш қийин. Китобхон ўқилган парчада нимадир унга ёққанини ҳис этади, лекин ана шу «нимадир»ни топиш учун у ўқилган гапларни қайта кўз югуртириб кўриб чиқишга мажбур бўлади. Эмоционал-экспрессив воситалар, бадий тасвир воситалари ҳақидаги билимларини ишга солиб, ёзувчи маҳорат билан ишлатган сўз, сўз шакли, синтактик қурилмани ажратишга муваффақ бўлади. Шу тариқа унда бадий таҳлил кўникмалари шакллана боради. Ўқитувчининг топшириқ ва саволлари бу жараёнга тўғри йўналиш беради.

Бадий асарда адиб нима учун бошқа тил ҳодисалари орасидан айти шуни айти танлаганини аниқлаш таълимий бадий таҳлилнинг кульминацияси ҳисобланади. Бундай кўникмаларнинг шаклланиши ниҳоятда муҳимлиги ўз-ўзидан аён. Ушбу кўникмага эга бўла бошлаган ўқувчининг ижодий тафаккури ривож топади, ижодий иншоода бадий қиймат яратишга интилиш ҳисси юзага келади.

Бадий матнга доир кўникмалар:

– бадий матнни бошқа турдаги матнлардан фарқлай

ва изоҳлай олиш;

– маълум тайёргарлик асосида бадиий матнни ифодали ўқий олиш;

– бадиий матннинг тил хусусиятларини таҳлил қила олиш ва изоҳлай билиш;

– эркин мавзудаги иншода сўзларни кўчма маънода ишлата олиш; маънодош сўзларни, тилнинг дарсликдаги назарий маълумотлар орқали танишилган эмоционал-экспрессив воситаларини, адабиёт дарсларида ўрганилган БТВ ва ШС турларини тўғри қўллаш олиш.

Ўқувчи бадиий матнни бошқа турдаги матнлардан фарқлай ва изоҳлай олиш учун дастлабки кезларда ўқитувчининг йўналтирувчи саволлари, у берган маълумотлар ва тушунтиришлар, бадиий матндан олдин ва кейин келтирилган ёзувчиларнинг исмларидан фойдаланади. Бу кўникманинг шаклланиш жараёни саналади. Таъкидлаш лозимки, ўқувчиларнинг бадиий матнни юқоридаги билимлар асосида фарқлаш кўникмалари 5-6 бадиий матн устидаги ишлар натижасида бир қадар барқарорлашиб улгуради. Аммо бадиий матнни бошқа турдаги матнлардан фарқлай ва изоҳлай олишда бадиий матннинг тил хусусиятларига таяниш кўникмаларини шакллантириш учун узоқроқ муддат зарур бўлади. Бунда матн турларига доир мисолларни ўзаро таққослаш ишларига ҳам катта эътибор берилади.

Эслатиш лозимки, сўз, сўз шакллари ва синтактик қурилмаларни танлаш ишлари мушоҳада юритишни тақозо этгани учун ҳамма вақт кўникма сифатида бўлади.

Маълум тайёргарлик асосида бадиий матнни ифодали ўқий олиш кўникмаси кўпроқ янги асарларга, адабиёт дарсларида кам мутолаа қилинган асарларга нисбатан шакллантирилади.

Ўқувчиларга ўз иншоларида бадиий қиймат яратишга интилган ҳолда айрим сўзларни кўчма маънода ишлатиш ҳақида ўйлаш тақлиф этилади. Маънодош сўзлар устида ишланганда синонимик алмаштиришга доир машқ-

лардан сўнг эркин мавзудаги иншода шундай сўзлардан ўринли фойдаланиш топшириғи берилиши мақсадга мувофиқдир.

Ёзма иш таҳлили, ёзилган иншолар таҳрири билан боғлиқ дарсларда ўқувчиларга тилнинг дарсликдаги назарий маълумотлар орқали танишилган эмоционал-экспрессив воситаларини, адабиёт дарсларида ўрганилган БТВ ва ШС турларини киритишнинг таклиф қилиниши катта самаралар беради. Натижада бадиий қиймат яратишнинг илк кўникмалари шакллана бошлашига эришилади.

Она тили дарсларида бадиий матнни ўқиб-ўрганиш борасида ўқувчилар эгаллашлари лозим бўлган малакалар куйидагилар:

– бадиий матнни мавжуд белгиларига кўра бошқа турдаги матнлардан тез фарқлашга одатланганлик;

– бадиий матнни (айниқса, шеърларни) ҳеч бир тайёргарликсиз ифодали ўқиш;

– бадиий қиймат яратишга хизмат қилган тил ҳодисаларини тез пайқаш ва кўрсата олиш;

– эркин мавзуда ёзилган иншода маънони кучайтирувчи воситалардан, БТВ ва ШС турларидан ўринли фойдаланиш.

Ўқувчи бадиий матнни мавжуд белгиларига кўра бошқа турдаги матнлардан фарқлаш вазифасини кўп ўйламай тез бажара бошласа, бу нарса унда тегишли малака шаклланганидан далолат беради. Навбатдаги ишларда малака янада барқарорлик касб этиб боради.

Ўқувчилар таниш асардан олинган, яхши ўқиб-ўрганилган бадиий матнни (айниқса, шеърларни) ҳеч бир тайёргарликсиз ифодали ўқийдилар. Бу ҳолат шу асарларга нисбатан ифодали ўқиш малакаси мавжудлигини билдиради.

Кўникма малакага айлана бошлаган даврда ўқувчилар бадиий матнни ўқиб, бадиий қиймат яратишга

хизмат қилган тил ҳодисаларини тез пайқай оладиган ва кўрсатадиган лаёқатга эга бўладилар. Натижада улар бадий асарнинг ўзини ўқиганда ҳам ёзувчининг сўз ишлатиш маҳоратини тўлиқ ҳис эга борадилар, ўзлари учун муҳим хулосалар чиқарган ҳолда мутолаа қиладилар. Шу жиҳатдан қараганда она тили дарсларининг адабиёт дарсларига нисбатан имкониятлари беқиёсдир.

Ўқувчиларнинг ўз иншоларида машқлар орқали пухта ўзлаштирилган айрим эмоционал-экспрессив воситалар, БТВ ва ШС турлари, маънодош сўзлардан малака даражасида фойдаланишлари олиб борилган таълимий тадбирлар самараси ҳисобланади.

Хуллас, бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш ўқувчилар нутқини бойитиш учун хизмат қилиб, ўзига яраша БКМларни шакллантириш асносида рўёбга чиқарилади.

2.2. Она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганишга доир ёндашув ва тамойиллар.

Иккинчи бобнинг 2.2-фаслини она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш мазмуни ва методларини ишлаб чиқишда амал қилинадиган лингводидактик асосларни (ёндашув ва тамойилларни) аниқлаб олишдан бошлашни мақсадга мувофиқ деб билдик. Чунки бундай асосларни белгиламасдан туриб таълимий тадбирларни уларга умумий мақбул йўналиш берган ҳолда тўғри режалаштириб бўлмайди.

Она тилини ўқитиш методикасига бағишланган тадқиқот ишларида, монография ва методик қўлланмаларда, илмий-методик мақолаларда тил ҳодисаларини ўрганишга доир ёндашувлар, тамойиллар ва қонуниятлар атрофлича талқин қилинган, «Таълим тўғрисида»ги Қонунда ўқув фанлари таълимида амал қилиниши шарт бўлган принциплар кўрсатилган [2]. Мавжуд ёндашувлар ва тамойиллар орасидан уларга таянган ҳолда она тили

дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини она тили ва адабиёт дарсларини ўзаро интеграциялаш асосида ўрганиш жараёнларига кўра ажратиб чиқиш монографиямиз олдида турган навбатдаги вазифалардан бири ҳисобланади.

Таълимий ёндашув ва тамойилларни турли нуқтаи назардан белгилаб чиқиш мумкин. Чунончи:

– бадий матн устида ишлаш босқичини ташкил этишга доир;

– бадий матн устидаги ишларни ташкил этишга доир;

– бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш мазмунига доир;

– бадий матн устидаги ишларда она тили ва адабиёт дарсларини интеграциялашга доир;

– она тили дарслари учун бадий матн танлашга доир;

– юқоридагиларнинг ҳаммаси учун тааллуқли ёндашув ва тамойиллар;

– ҳар бири учун хос бўлган хусусий ёндашув ва тамойиллар.

Дастлаб юқоридагиларнинг ҳаммаси учун тааллуқли ёндашувларни кўриб чиқамиз. Ана шундай, бошқача айтганда, асосий ёндашувлар сирасида **коммуникатив ёндашув** алоҳида ўрин тутади. Ушбу ёндашувнинг моҳияти сўзловчи ёки ўзаро сўзлашувчиларнинг ахборот алмашинувида ўз ифодасини топади. Бадий матн ниманидир баён этади. У шунчалик баён этиб қолмайди, балки инсон руҳиятига ҳиссиётларини жунбишга келтирган, мудроқ туйғуларини уйғотган ҳолда таъсир қилади, айна пайтда тингловчига (китобхонга) шу тарзда гапириш учун сабоқ вазифасини ўтайди.

Она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганишда коммуникатив ёндашув устувор саналади. Й.Абдуллаев таъкидлаганидек, «Гилнинг асосий функцияси коммуникация – хабар қилиш бўлиб, таъ-

сирлилик эса коммуникацияга қўшимча бўлади: баён қилинаётган фикрга қўшимча равишда шодланиш, аччиқланиш, хафа бўлиш, эркаланиш ва ҳоказолар ҳам қўшилади» [4,3]. Бундай таъсир тил воситалари ёрдамида ҳосил қилинади. Бадий матндан ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш мақсадида фойдаланиш, дарс жараёнида ҳам, билим, кўникма ва малака устидаги ишларда ҳам, машқ материаллари сифатида матн танлашда ҳам шу мақсаддан оғишмаслик коммуникатив ёндашувни рўёбга чиқариш шакллари саналади.

Коммуникатив ёндашув ўз табиатига кўра таълим жараёнини фаолият, аниқроғи, ҳам билим олиш, ҳам нутқ ўстириш фаолияти билан боғлайди. Шундай бўлгач, бадий матн устидаги ишлар билан боғлиқ барча таълимий тадбирлар, дарс жараёни **фаолиятга йўналган ёндашув**ни тақозо этади. Маълумки, ўқувчилар ҳам, катта ёшдагилар ҳам чиройли, таъсирчан сўзлашга ҳаракат қилиб, бадий асарлардан гўзал ифодаларни, ширадор сатрларни қидирадилар, эслаб қолиб нутқда ишлатишга ҳаракат қиладилар. Ана шу фаолият бадий матн устидаги ишларга бағишланган таълим жараёни учун асосий йўналишлардан бири сифатида ажратилиши тўғри бўлади. Ўқувчиларнинг иншо ёзиш, матн тузиш билан боғлиқ фаолияти ижод сир-асрорларини эгаллаш тариқасида кечади.

Бадий матнининг тил хусусиятларини ўрганиш маълум даражада **кашфиётчилик ёндашуви**, тадқиқ этиш (изланиш) билан боғланади. Ёзувчи асарда бадий қиймат яратиш йўлида фойдаланган бадий тасвир воситалари, тил ҳодисалари назарий тушунчаларни билиш асосида қурилиши мумкин. Шу боисдан тил фактларига **онгли ёндашув** талаб этилади. Бунинг учун эса дастлаб бирор бадий тасвир воситаси ёки эмоционал-экспрессив тил ҳодисаси ўрганилади, шунингдек, илгари ўтилганлари ўқувчилар ёдига туширилади. Бунда бадий қиймат яратишда фойдаланилган тил ҳодисасини онг-

ли равишда изоҳлаш тамойили қўл келади. Онглиликни юқори даражага олиб чиқувчи алгоритмлаш тамойилига кўра ўқувчилар айтилганларни умумлаштира билишлари лозим. Демак, дастлаб назарий билим устида ишланади, шундан сўнг бадиий матннинг тил хусусиятларини аниқлаш ва изоҳлашга ўтилиши тўғри бўлади.

Тилнинг эмоционал-экспрессив воситалари, эстетик қурилиши унинг чексиз хазинасига таянади. Ана шу хазинани қадам-бақадам эгаллаб бориш ўқувчиларни руҳлантириб, ўз нутқини янада бой, таъсирчан, тингловчида эстетик завқ уйғотишга қодир қилиш сари ундайди. Она тилининг бойлигини англаш, сўз санъатини эгаллаш аста-секин, синфдан синфга, янги дастурий материални ўрганган сайин ортиб боради. Зеро, «Она тили ўрганиш фани сифатида инсон ҳаётининг барча соҳалари билан боғлиқ, шунинг учун унда табиат ҳам, жамият ҳам, инсон шахси ҳам, санъат ҳам сўз орқали ўз ифодасини топади» [24,24].

Она тили дарсларида бадиий матн билан боғлиқ равишда амалга ошириладиган таълимий тадбирлар умумий ёндашувлар қатори хусусий ёндашувларни ҳам кўзда тутмоғи зарур. Бу ўринда *фарқли ёндашувни* алоҳида таъкидлаш жоиз. Бунинг моҳияти шундаки, бадиий матн устида ишлаш босқичи дарснинг бошқа босқичларидан интегративлик хусусияти билан ажралиб туриши, она тили дарсларида бадиий матн устида олиб бориладиган ишлар ташкилий жиҳатдан, вақт сарфи томонидан, иш мазмун-мундарижасига кўра ҳам адабиёт дарсларидаги асарнинг тил хусусиятларини ўрганишдан тафовутланиши, бадиий матн устидаги ишларда она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялаш адабиёт дарсларини она тили дарслари билан интеграциялашдан фарқли бўлиши, она тили дарслари учун бадиий матн танлаш ўзига хос тарзда рўёбга чиқарилиши даркор. Шунингдек, бадиий тасвир воситаси устидаги ишлар эмоционал-экспрессив тил ҳодисалари устидаги иш-

лардан тафовутланган ҳолда бошланади. Бадий тасвир воситаси (масалан, ўхшатиш), унга доир назарий маълумотлар қуйи босқичда аввал ўқувчиларнинг хотирасида тиклаб олинади, сўнгра таҳлилий юмушлар бажарилади. Эмоционал-экспрессив тил ҳодисалари эса ўтилаётган мавзу таркибида бўлиб, бадий матнни ўқишга қадар тушунтирилиб, мустақкамланган бўлади. Шунинг учун БТВ ёки ШС турларини таҳлил қилиш ишларини ташкил этишда она тилидан ўтиладиган мавзулар билан боғлиқ экспрессив воситаларнинг таҳлилни ташкил этишдан фарқли жиҳатлар мавжуд бўлади.

Она тили дарсларида бадий асардан олинган намунада учраган бадий тасвир воситалари билан танишиш, ёзувчининг сўз ишлатиш маҳоратини кузатиш адабиёт дарсларидаги иш турларидан фарқли равишда амалга оширилади, бадий матнга тилшунос кўзи билан қаралади. Р.И.Альбеткова таъкидлаганидек, «Бунда биз бевосита сўздан, асарнинг тил тўқимасидан моҳият (маъни) томон борамиз. Асарни ўрганиш бирор натижага қараб боргандай ушбу натижага сўз ишлатиш маҳоратини ўрганиш орқали борамиз» [20,20].

Она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш даражасини адабиёт дарсларидаги даражадан фарқлантириш ҳам ўзига хос таъмоил сифатида ажратилиши мумкин. Ушбу таъмоил она тили дарсларида бадий асарлардан олинган намуналар устида олиб бориладиган иш усулларини адабиёт дарсларида асарни ўқиб ўрганиш иш усуллари билан нисбатлаш зарурлигини англатади. Масалан, адабиёт дарсларида методист олима М.Мирқосимова асар устидаги ишлар ҳақида тўхталиб, ўқувчиларга бадий асар тилини ўрганиш қуйидаги тартибда тақдим этилишини таъкидлайди:

1. Асардаги муаллиф нутқини ўрганиш.
2. Асар қаҳрамонлари нутқини (диалоглар, коллизия,

яъни руҳий ҳолатлар тасвири, монологлар) ўрганиш.

3. Ёзувчи услубининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш [54,89].

Она тили дарсларида бадий матн яхлит ҳодиса сифатида олинади, баъзи ҳолатлардагина асар қаҳрамонининг сўзларида ишлатилган тил ҳодисаларига эътибор қаратилади. Лекин ишлар, адабиёт дарсларида бўлганидек, том маънода ёзувчи услубининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш даражасига кўтарилмайди. Бу нарса бадий матн имкониятига қараб элементар даражадагина амалга оширилиши, юқори синфлардагина мураккаблаштирилиши мумкин.

Она тили дарсларида бадий матн билан боғлиқ равишда олиб бориладиган ишларда амал қилинадиган тамойиллар умумий ва хусусий тамойиллар сифатида белгиланиши ўринлидир. Умумий тамойиллар сирасига қуйидаги умумпедагогик ва дидактик тамойиллар кўрсатилиши мумкин: *мақсад сари йўналганлик тамойили, ривожлантирувчи таълим тамойили, илмийлик, тадрийжийлик, узлуксизлик тамойиллари, таълим ва тарбия бирлиги тамойили, танишдан нотанишга, осондан қийинга, оддийдан мураккабга қараб бориш тамойиллари, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқида йўл қўйиладиган хатоларни ҳисобга олиш тамойили, уларнинг билим савиясига таяниш тамойили, амалий йўналганлик тамойили.*

Она тилидан ташкил этиладиган ҳар бир дарс, ҳар бир дарсбосқичи, иш тури ва машқучун лойиҳалаштириладиган, режалаштириладиган таълим мазмуни ва таълимий тадбир *мақсад сари йўналганлик тамойили*га кўра белгиланиши кераклиги аён ҳақиқат. Дарснинг мақсади унга умумий йўналиш бахш этса, ҳар бир босқичдан, иш тури ва машқдан кўзланадиган мақсад умумий мақсадга бўйсундирилган ҳолда майдароқ қилиб олинади. Бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш билан боғлиқ таълим мазмунини белгилашдаги умумий мақсад доира-

сидан ташқари чиқмайдиган ўзига хослик шундаки, ушбу мазмунни бирор бадий тасвир воситаси, шеърий санъат тури, бирор эмоционал-экспрессив тил ҳодисаси ташкил этади, шу восита ёки тил ҳодисаси режалаштирилади, танланади. Бунинг учун тил ўқитишнинг бош мақсади – ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантириш сари қаратилган ҳолда 5–9-синфлар учун ана шундай таълим мазмуни ишлаб чиқилмоғи даркор. Айни пайтда белгиланадиган бадий қиймат яратувчи воситалар ўқувчиларнинг сўз ишлатиш маҳоратини эгаллашлари нуқтаи назаридан ҳам баҳоланмоғи зарур. Бусиз таълим мазмуни ўзининг амалий аҳамиятини йўқотади.

Ўқув фанлариаро интеграцияни амалга ошириш учун, аввало, она тили дарсларида ўқувчиларга бадий матннинг тил хусусиятларини ўргатишдан кўзланадиган мақсадлар аниқ бўлмоғи лозим. Бу мақсадлар қуйидагилардан иборат:

– ўқувчиларга адибларнинг сўз ишлатиш маҳоратидан сабоқ бериш ва уларда ҳам шундай маҳорат куртакларини юзага келтириш;

– уларнинг бадий дидини юксалтириш, шу асосда нутқ маданиятини ривожлантириш.

Ўқувчиларга «Она тили» дарслигида келтирилган бадий матнни ўқиб, мавзу бўйича мустаҳкамланаётган тил ҳодисасини аниқлаш ва таҳлил қилишга доир иш турларини бажартириш билан кифояланмасдан, қўшимча равишда унинг бадий қиймат яратиш билан боғлиқ тил хусусиятларини ўргатиш мақсад қилиб қўйилиши бугунги кун талабидир. Ёшларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш эҳтиёжи матндаги бадий қиймат яратишда фойдаланилган воситаларни адабиёт дарслари билан ташқи ёки она тилидан ўтиллаётган бирор мавзу билан ички интеграцияни амалга оширган ҳолда ўрганишни тақозо этади. Лекин ушбу мақсадни рўёбга чиқармоқчи бўлган

Ўқитувчи дафъатан бир қатор жиддий тўсиқларга рўпара келади. У дуч келадиган асосий қийинчилик шундаки, бадий матндан қайси бадий тасвир воситаси, қайси эмоционал-экспрессив лексика, морфологик шакл ёки синтактик қурилма ва фигура устида ишланиши аниқ ажралиб турмайди. Ушбу масалага аниқлик киритиш учун ўқитувчидан дарсга ҳозирлик пайтида улар билан боғлиқ таълим мазмунини, жумладан, машқ материалларини кўриб чиқиш талаб этилади. Бошқача айтганда, она тили дарсларида интегратив таълимни жорий қилиш воситаси саналмиш тил бирликларини режалаштириш керак.

Бадий матнни таҳлил қилиш бадий тасвир воситалари, эмоционал-экспрессив тил ҳодисалари, руҳият ифодаловчи сўзлар ҳақида ўқувчиларда ҳосил бўлаётган тушунчаларни шакллантириш жараёни хотирага тушириш, ёдда сақлаш, уларга мурожаат этиш каби босқичларни босиб ўтиш тарзида юзага чиқади. Бу ўринда **ривожлантирувчи таълим тамойили**га амал қилинади. Мазкур тамойилнинг моҳияти шундаки, бугун бирор йўл билан ўқувчилар ёдига туширилган, мустаҳкамланган билимлар аста-секин ўзлаша бошлайди. Худди шунингдек, кўникмалар малакаларга айлана боради, лаёқатлилик даражалари ортади. Айтмоқчимизки, бадий тасвир воситалари, эмоционал-экспрессив тил ҳодисалари, руҳият ифодаловчи сўзлар устидаги ишлар ҳар гал нолдан бошланмайди, балки эришилган маррадан юксалиш тариқасида ишланади. Масалан, 5-синфда ўхшатиш устида иш олиб бориладиган бўлса, бир неча дарс мобайнида тушунча ўзлаштирилиб, матндан тегишли тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш, маҳорат сирлари билан танишиш содир бўлса, кейинги босқичларда (5–9-синфларда) ўхшатиш шакллари ҳисобига ўқувчиларнинг билими ҳам, сўз бойлиги ҳам, фикрлаш йўсинлари ҳам бойиб бориши лозим.

Эслатиш жоизки, асар тилини ўрганиш адабиёт дарсларида бошланади. Профессор Қ.Йўлдошев таъкидлага-

нидек, «O'quvchilar diqqati asarda aks etgan voqealar oqimigagina qaratilib qolmay, ana shu voqealar bayoni asnosida qo'llanilgan badiiy san'atlar hamda ijodkorning mahoratini namoyon qiluvchi jihatlarga yo'naltirilsa, ularning ko'ngil ko'zi ochiladi. Shunda bolalar so'zning sehrini his etadi, uning badiiy ichki imkoniyatini, yashirin qirralarini topa oladigan bo'lib boradi» [40,11]. Она тили дарслари ушбу имкониятларни яна ҳам кенгайтиради.

Бадий матннинг тил хусусиятларини таҳлил қилишда **илмийлик тамойилига** асосланилади. Ушбу тамойилга кўра БТВ ва ШС турларини, эмоционал-экспрессив тил ҳодисаларини аташда, уларни изоҳлаш ва таърифлашда, қоидалар беришда, асарлар талқинига мурожаат этишда ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида сўнгги йилларда эришилган ютуқларга таянилади. БТВ ва ШС турларини аташдаги ўзгаришлар маълум даражада ҳисобга олинганлигини монографиямизнинг I бобида амалга оширилган «Adabiyot» дарсликлари таҳлилида кузатиш мумкин бўлган эди. Ўзбек тилшунослигининг кейинги йиллардаги равнақи, ундаги янгиликлар маълум даражада «Она тили» дарсликларида ўз аксини топган.

Амалий йўналганлик тамойили дарсда бажариладиган таҳлил жараёнининг ўқувчилар нутқ маданиятини ривожлантириш мақсади сари йўналганлигида намоён бўлади.

Ўқувчиларнинг **она тили ва адабиётдан олган билимига таяниш тамойили** икки ўқув фанини интеграциялаш учун асос бўла олади. Маълумки, бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганишда, бир томондан, она тилидан ўтилаётган мавзулар доирасида ажратиладиган эмоционал-экспрессив воситалар, руҳий ҳолатни ифодаловчи сўзларга мурожаат этилади, иккинчи томондан, адабиёт дарсларида танишилаётган назарий маълумотлар жалб қилинади.

Таълим мазмунини такомиллаштириш ва унда-

ги ноаниқликларни бартараф қилиш тамойили ҳам икки ўқув фанини ўзаро боғлаш, мутаносиб ҳолга келтириш борасидаги изланишларни тақозо этади.

Ўқитувчилар иш тажрибасидаги камчиликларни ҳисобга олиш тамойили бадиий матннинг тил хусусиятлари устида назарий ва амалий асосланган, кутилган самарани таъминлайдиган педагогик технологиялар даражасида иш олиб боришни кўзда тутувчи тавсиялар ишлаб чиқиш орқали амалга оширилади.

Ўқувчиларнинг билимидаги, оғзаки ва ёзма нутқидаги камчиликларни бартараф этиш тамойили зарур ҳолатларда ўтилганларни такрорлаш, мустаҳкамлаш, БКМлар устидаги ишларни қайта-қайта ташкил қилиш мазмунидаги ишларда ўз ифодасини топади.

Савияга мослик тамойили кўшимча равишда баён қилинадиган назарий маълумотларни ўқувчиларга тушунарли тарзда таърифлаш, бадиий матн танлашда уларнинг ҳаёт тажрибасини назарда тутиш зарурлигига ишора қилади. Методист олим А.Алиев шундай ёзади: «Мактабда асар тексти устида ишлашда асосан икки талабга риоя қилинади: биринчидан, ўқитувчининг ўзи бадиий асарни ўқиган, ўзлаштирган, иккинчидан, танланган асар ўқувчиларнинг ёши, қобилияти ва билим даражасига мос бўлиши керак» [19,5]. Шунингдек, танланган мисолларда она тилидан ўрганилаётган мавзуга доир тил ҳодисасини кузатиш имконияти мавжуд бўлиши лозим.

Методик адабиётларда бадиий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш билан боғлиқ хусусий тамойиллар ҳам ажратилади. Проф. К.Қосимова алоҳида таъкидлаган *нутқнинг ифодалилигига баҳо бериш принципи* «...тил воситаларининг хабар бериш функциясини тушуниш билан бир қаторда, унинг ифодалилиқ (услуга оид) функциясини тушунишни, мазмунигини эмас, балки сўз ва нутқ оборотларининг, тилнинг бошқа бадиий тасвир воситаларининг эмоционал оттенкаларини ҳам тушунишни

кўзда тутати» [109,9]. Демак, она тили дарслари ифодали, таъсирчан сўзлаш маданиятини эгаллаш фаолиятига қаратилган бўлиши даркор.

Таълим ва тарбия бирлиги тамойилига амал қилиш кўпроқ машқ материаллари танлашда, нутқий машқларни ташкил этишда намоён бўлади. Айниқса, бадий матн танлаш борасида ушбу тамойилнинг ўрни беқиёс. Она тили дарсларида машқ материаллари сифатида бериладиган парчалар уч асосий талабга жавоб бериши керак:

1) бадий жиҳатдан пишиқлик;

2) она тили дарсида ўрганилаётган тил ҳодисасига эгалик;

3) сўз воситасида ҳосил қилинган образнинг мавжудлиги;

4) бадий, эстетик ва ахлоқий-маънавий тарбия учун мослиги.

Таъкидлаш лозимки, муваффақият билан танланган матн, унинг маъно-мазмун ва тил жиҳатдан таълимий тадбирлар учун мослиги, тегишли тил ҳодисасини топиш, изоҳлаш, таҳлил қилиш учун қулайлиги, бадий жиҳатдан пишиқлиги, бўёқдор сўзларининг қўплиги ўқувчиларнинг сўз бойлигини оширади, ижодий фикрлашини ривожлантиради, ифода ва тасвирий воситаларидан тўғри фойдаланишга, сўз бирикмалари ва гапларни тўғри тузишга ёрдам беради.

М.Йўлдошев, З.Исақов, Ш.Ҳайдаровларнинг «Badiiy matnning lisoniy tahlili» номли методик қўлланмасида содда гап синтаксисини ўрганиш жараёнида бадий матнни таҳлил қилишга доир қуйидаги тамойиллар ажратилган ва кенг изоҳланган:

шакл ва мазмун бирлиги тамойили,

макон ва замон бирлиги тамойили,

бадий матн тилининг умумхалқ тили ва адабий тилга муносабатини аниқлаш тамойили,

бадий матнда поэтик актуаллашган тил воситаларини аниқлаш тамойили,

бадий матндаги интертекстуаллик механизмларининг лисоний ва семантик хусусиятларини аниқлаш тамойили [39,71–73].

Она тили дарсларида ушбу тамойиллар таълим жараёнини ташкил этишга нисбатан жорий этилиши мумкин. Зеро, бадий матндаги қайси тил ҳодисаларини таҳлил қилишни ўргатишга доир БКМлар устида изчил иш олиб бориш учун муайян иш турлари адо этилмоғи даркор.

Она тили дарсларида бадий матн асосида *лисоний, адабий ва эстетик таълим-тарбия бирлиги тамойилига* амал қилинган тақдирда самара юқори бўлади. Бадий ва эстетик тарбия бирлиги тамойили алоҳида ўрин тутади. Бадий матнни идрок этишдан пайдо бўладиган эстетик туйғу бир тарафи билан диққатнинг билиб ишлатилган сўз, бадий тасвир воситалари, яратилган образларга йўналганлик натижаси бўлса, иккинчи томони билан моддий олам, инсоний муносабатлар гўзаллигига ўгирилган ҳолатлар самараси саналади. Шунга кўра ҳам она тили дарсларида амалга оширилдиган эстетик тарбия ўқувчини бадий матн асосида рўёбга чиқадиган эстетик фаолият жараёнига олиб кирмоғи, эстетик ҳис-туйғу уйғотиш учун хизмат қилмоғи, матнни бадий идрок этиш натижаси сифатида юзага чиқмоғи лозим. Ушбу фаолият, И.Л.Ильинскаянинг хулосасига кўра, бадий-эстетик тарбия таркиби ва мазмунини жиддий ўзгартириш ва бойитишга олиб келади [37,3]. Маълумки, инсоннинг маънавий оламига хос уч соҳадан – ақл-идрок, ирода, ҳис-туйғудан фақат сўнггиси эстетикага алоқадор.

Бадий матннинг бирор тил хусусиятини ўрганишга кетадиган вақтни ихчамлаш алоҳида тамойил сифатида ажратилиши мумкин. Она тили дарсларида бу ишга кўпи билан 5-10 дақиқа сарфлангани маъқул.

Юқорида баён этилган тамойиллар сирасида бадий матн устида ишлашда қуйидаги тамойиллар ҳам муҳим

ўрин тутади: *бадиий матннинг тил хусусиятига баҳо беришда ундан англашилаётган ғоявий мазмунга таяниш тамойили; ёзувчининг сўз ишлатиш маҳоратидаги ўзига хосликни, индивидуалликни ҳисобга олиш тамойили; сўз ва ибораларнинг маъно жилоларига эътиборни қаратиш тамойили; ўқувчиларни услубий қоидалар билан амалий таништира бориш тамойили.*

Хуллас, бадиий матннинг тил хусусиятларини ўрганишдан кўзланадиган асосий мақсад ўқувчиларни сўз ишлатиш маҳорати билан таништира бориш ва уларда шундай маҳорат кўникмаларини шакллантиришдир. Ушбу йўналишдаги таълимий тадбирларни ишлаб чиқиш ва жорий этишда коммуникатив ёндашув, бадиий ва эстетик тарбия бирлиги, ривожлантирувчи таълим, узлуксизлик ва узвийлик, шакл билан мазмун бирлиги каби тамойилларга амал қилинади.

2.3. Бадиий матн устидаги ишлар – ўқувчилар тафаккурини ривожлантириш омили.

Истиқлол йилларида она тили таълимига оид адабиётларда «ижодий тафаккур соҳиби», «ижодий нутқ соҳиби» тушунчалари тез-тез қўлланадиган бўлди. Зеро, «Ўзбек тили ўқитиш методикаси»да таъкидланишича ҳам, «Ижодий тафаккур соҳибини, яъни ўсаётган, ривожланаётган ва тараққиёт сари юз тутган мамлакатимиз учун зарур бўлган, **ижодкор ва мустақил фикрлай оладиган шахсни тарбиялаб** вояга етказиш она тили таълими олдида турган энг муҳим ва долзарб вазифа ҳисобланади» [87,5]. Ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш она тили дарсларининг асосий мақсадларидан бирига айланган бугунги кунда бадиий матнлар ўзининг тил хусусиятлари билан ўқувчилар нутқ маданиятини ривожлантиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Нутқ маданиятини ривожлантириш вазифалари ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш мақсади билан

чамбарчас боғланади ва интеграцияланади. Ҳ.Неъматов, А.Ғуломов, Ш.Юсупова, А.Жабборов, Г.Неъматова, Т.Зиёдова, Н.Сатторова, А.Бобомуродова, Т.Юсупова, Х.Қурбонова, М.Мирмахсудовалар ва бошқа тилшунос ҳамда методист олимлар ўз тадқиқот ишлари, яратган методик қўлланмаларда ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш ғоясини илгари суриб, уни изоҳлашга ҳаракат қилдилар. Шу хусусда бир қатор илмий мақолалар, ЎТДАлари йиғинлари материалларида маъруза тезислари эълон қилинди.

«Ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш она тили ўқитишнинг асосий мақсадлари сирасидан жой олган, бу ҳолат адабиёт ўқув фани билан интеграциялашни ҳам кўзда тутган экан, тафаккур турларини психология ва методикага доир адабиётлар асосида ўрганиб чиқиш ва талқин қилиш зарурияти туғилди. Биз бир қатор психолог олимларнинг, жумладан, М.Г.Давлетшин, Э.Ғозиевларнинг, Ш.Юсупова, Қ.Хусанбоева, М.Саидов, Н.Алавутидинова, О.Охунжонова ва бошқа методист олимларнинг, мантқиқ илми бўйича М.Хайруллаев, М.Ҳақбердиевларнинг илмий-методик қўлланмаларини ўрганиб чиқдик.

А.Жабборов, Г.Неъматоваларнинг «Она тили таълими жараёнида ижодкор шахсни тарбиялаш омиллари» номли тезисида когнитивлик, вербаллик, кашфиётчилик, онглиликни ҳозирги кунда ижодкор шахс – ижодий тафаккур соҳибини тарбиялашнинг асосий педагогик-психологик омиллари саналишига урғу берилади [83,57].

Н.Ғ.Алавутидинованинг таъкидлашича: «Она тили дарсларининг самарадорлик даражаси ўқувчиларнинг тил бойликларини, унинг имкониятларини қай даражада ўзлаштирганлиги, ўз фикрларини ижодий матн яратиш орқали ифодалай олиш малакасини қай меъёрда эгаллаганликлари билан белгиланади» [18,3]. Лекин ишда адабий материалдан фойдаланиш ҳақида гапирилмаган.

Шуни таъкидлаш лозимки, машҳур психолог олим

О.К.Тихомировнинг дарслигида ҳам, бошқа муаллифларнинг китобларида ҳам тафаккурнинг таснифида унинг «ижодий тафаккур» деган турини учратмаган бўлсак-да, ижод билан боғлиқ айрим тушунтиришлар берилган. Чунончи, О.К.Тихомиров тафаккурнинг қўйидаги уч турига алоҳида эътибор қаратади: кўрсатмали-ҳаракатли, кўрсатмали-образли ва сўзли-манتيқий тафаккур [86,347]. Муаллиф инсоннинг кўрсатмали-образли тафаккури бадиий ижод соҳасида энг кўп тараққий этади, баркамолликка эришади, деб таъкидлайди [86,349]. Образли тафаккур табиатан кўрув асосидаги фикрлаш устуворлигида намоён бўлади [86,359]. Тафаккурнинг асоси сўз эканлиги ҳаммага маълум ҳақиқат. Шунинг учун сўз воситасидаги бадиий ижод қилиш инсоннинг кўрсатмали-образли тафаккурини ривожлантиришда янада муҳим аҳамиятга эга.

Психолог олима Н.Д.Молдавская тафаккур ҳақида гапирар экан, «ижодий бошлов» тушунчасини тилга олади. У шундай ёзади: «Фикрлаш фаолиятида фикрлаш «техникаси» эмас, балки **ижодий бошлов**, тайёр умумлашмаларни эгаллашгина эмас, балки янгиларини кашф этиш, янада юқорироқ умумлашмаларга кўтарилиш белгилловчи жиҳат ҳисобланади» [55,19].

О.К.Тихомировнинг изоҳлашича, «Тафаккурда тушунчалар билан иш қўрилади. Масалан, «Мен қўшнининг томи ҳўл эканлигини кўряпман» – бу идрок акти. «Мен қўшнининг томи ҳўл эканлигини кўряпман, билдимки, ёмғир ёғиб ўтибди» – бу хулоса чиқариш» [86,347]. Образли тафаккурда ҳам бадиий асардаги образлилик асосида оламни идрок этиш жараёни кечади.

Р.И.Альбеткова ижодкорлик ҳақида бундай дейди: «Одам оламни ўзгартиришга, у ўз фаолияти билан тева-рак-атрофни ва ўз-ўзини яхшилаш, такомиллаштиришга даъват этилган. Ижодкорлик қобилиятлари айримларида сўз соҳасида, бошқаларида – турли аниқ фанларда намоён бўлиши мумкин» [20,47].

Л.О.Денисова бутун таълим жараёни ижодкор шахсни тарбиялаш сари йўналтирилганлигига алоҳида эътибор қаратади: «Замонавий педагогик жараённинг асосий муаммолари ўқувчи ижодий шахсини ривожлантириш сари йўналтирилган таълим тизимини янада такомиллаштириш билан боғлиқдир» [29,10].

Э.Ғозиевнинг «Тафаккур психологияси» қўлланмасида қуйидагиларни ўқиймиз: «Ижодий ишлар, кашфиётлар, ихтиролар, рационализаторлик таклифлари тафаккурнинг маҳсули ҳисобланади. Амалий ва назарий аҳамиятга молик бўлган гипотезалар, ғоялар ҳам тафаккур функциясига киради. Ўзининг жисмоний ва ақлий қобилиятлари, хатти-ҳаракатлари ва уларнинг мотивлари, борлиққа, ўз-ўзига бўлган муносабатларини англаш ҳам фикр юритиш фаолияти орқали вужудга келади» [112,5]. Она тили ва адабиёт дарсларида ёзиладиган иншолар, яратиладиган матнлар ҳам ижодий ишлар саналиб, тафаккур маҳсулидир. Жумладан, суҳбатдошига нутқий таъсир кўрсатиш ҳам ижод қилишдир. Тўғри, ўқувчининг сўз ишлатиши баъзан тақлид, кўчирмакашлик характерида бўлади. Лекин у нутқ маҳсулини яратиш ва суҳбатдошига бирор мақсадни кўзда тутган ҳолда нутқий таъсир кўрсатиш ҳаракатида бўлади.

Методист олима Қ.Хусанбоевнинг «Адабиёт – ижодий тафаккур ўстириш омили» номли мақоласида «Тафаккур-фикрлаш инсон онгининг, ақлининг фаолияти. Бу жараён одамнинг кўнгли, руҳияти билан боғлиқ тарзда содир бўлади. Инсоннинг ички дунёси қанчалик бой, дунёқараши нечоғли кенг, билими қай даражада баланд бўлса, фикрлаш тарзи шунга яраша бўлади. Тафаккурнинг теранлиги, тиниқлиги, мантиқлилиги, эркинлиги, мустақиллиги, бадийлиги, ижодийлиги унинг шакли» экани таъкидланади [83,44]. Тафаккурнинг бадийлиги, ижодийлиги адабиётда образлилик билан намоён этилади. Бунда ўқувчининг бадий асарни бадий идрок этиши,

кези келганда, бадий ижодга бел боғлаши устуворлик касб этади. Нутқий таъсир кўрсатиш мақсади билан сўз ишлатиш маҳоратини эгаллаш ҳам ижодий жараёнга бел боғлашдан далолат беради.

Юқорида келтирилган асосларга кўра ўқувчиларни ахлоқий баркамол этиб вояга етказиш, мустақил фикрлашга ўргатиш, ижодий тафаккур соҳиби этиб тарбиялаш мактабда она тилини ўқитишдан кўзланадиган асосий мақсадлар сирасида кўрилиши керак. Ушбу мақсадга эришиш учун эса ёшларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг ўзи сира ҳам кифоя қилмайди. Бунинг учун «уларни образли фикрлашга ўргатиш, шу аснода ижодкорга хос тил сезгирлиги, тил ҳиссини ривожлантириш зарур» [23,7]. Она тили дарсларида ўқувчиларнинг бадий асарни бадий идрок этиш, шу орқали олам ҳақида, воқеа-ҳодисалар тўғрисида образли фикр юритиш, суҳбатдошига нутқий таъсир кўрсатиш кўникмалари бадий асарлардан келтирилган иллюстратив материаллар асосида муваффақиятли равишда шакллантирилиши мумкин.

Бошқача айтганда, «Ёшларда ижодий тафаккур, ижодий изланиш, мавжуд имкониятлардан энг мақбулини танлаш, тилимизнинг бой имкониятларидан нутқ шароитига кўра тўғри, самарали фойдаланиш малака ва кўникмаларини сингдириш, уларни миллий қадриятларимиз, удум ва анъаналаримиз руҳида тарбиялашда мактаб она тили курсининг тутган ўрни ва имкониятлари бениҳоя каттадир» [117,22–23]. «Она тили ўқитиш методикаси»да билдирилган мазкур фикр нутқ маданиятини ривожлантириш, нутқий таъсир кўрсатиш кўникмаларини эгаллашга ҳам бевосита алоқадордир.

Е.В.Архипованинг қуйидаги сўзлари эътиборга молик: «Нутқ ўса борган сайин ахлоқ, туйғу ва эмоциялар соҳаси ҳам ривожланади. Шахснинг эмоционал камолоти ҳам нутқнинг ўсиши, айти тил қобилиятининг тил сез-

гирлиги (тилдан англамаган ҳолда, лекин тўғри фойдаланиш), тил интуицияси, ифодали нутққа, поэтик нутқ жилоларига, кўп маъноли сўзларнинг нозик нюансларига нисбатан қабулчанлик каби томонларининг ривожланиши билан боғлиқ» [23,8]. Бадий асарни ўқиш, нотиклар нутқини тинглаш жараёнида образли ифодалар ўқувчини ўзига ром этади. Ана шу образли ифодаларнинг табиати кўпинча интуитив тарзда анланади. Бундай пайтда ўқувчи бир томонлама ривожланади, яъни у бадий ижод сир-асрорлари билан изчил танишмайди, чиройли нутқдан андаза олишга интилади, холос.

Айрим методист олимлар ижодийлик тушунчасини ўқувчининг ўз шахсий фикрларини билдира олиши билан боғлайдилар. Чунончи, методист олима Н.Алавутидинованинг «Она тили дарсларида ижодий фикрлаш кўникмасини шакллантириш методикаси (5-синф мисолида)» мавзусидаги тадқиқот ишида шундай таъриф берилди: «Ижодий фикр ўқувчининг бирор предмет, воқеа, ҳодиса, жараён тўғрисида ўзганинг ёрдамсиз ёки раҳбарлигисиз билдирган муносабати, баҳоси, нуқтаи назаридир, ўзининг «мен»ини намойиш қилиш воситаси, «қуролидир»» [18,8]. Бу ерда гап мустақил фикр билдириш ҳақида боряпти. Тўғри, фикрни мустақил равишда баён қилиш нутқ маҳсулини яратишда ўз ифодасини топади. Бу нарса она тили таълимининг мақсад ва вазифаларига маълум даражада мос келар. Лекин бадий матн мутолааси ўқувчини, албатта, образлилиқ, бадий идрок ва бадий ижод сир-асрорларини эгаллаш сари етаклаши керак.

Бу ўринда тилшунос олим Н.Маҳмудовнинг қуйидаги фикри масалага ойдинлик киритади: «Бола тафаккур имконияти билан ёруғ дунёга келади, лекин бу имконият парвариш қилинмаса, унга шаклу шамойил, йўналиш берилмаса, бола улғайганда ҳам у имконият сифатида ёки бир қолипдаги ўйлар тизими сифатида қолаверади» [45,3]. Албатта, табиат инъом этган истеъдод тарбия топиши

шарт. Аён бўладики, ўқувчиларнинг тафаккур имкониятларидан она тили дарсларида ҳам кенгроқ фойдаланиш зарур. Зеро, Н.Маҳмудовнинг «Она тили ва ижодий тафаккур тақомили» мақоласида изоҳланганидек, «Тил, аслида миллий тафаккурнинг, миллий маънавиятнинг, миллий руҳиятнинг ўзагини ташкил этади» [45,5]. «Таъкидлаш жоизки, инсон онгида янги тушунчанинг пайдо бўлиши табиий, зотан, ана шундай янги-янги тушунчалар жамият тараққиётини таъмин этади» [45,4].

Е.В.Архипова мантиқий фикрлашнинг ақлий ривожланишдаги аҳамиятини таъкидлаган ҳолда бундай фикрлашнинг сўз танлашда ҳам муҳим эканлигига эътиборни қаратади. Айни пайтда тил воситасида мантиқий фикрлашни ўстиришнинг ақлий ривожланиш учун етарли эмаслигини уқтирар экан, бадий фикрлаш, тил сезгирлигини камол топтириш зарур, «шунинг учун тил воситасида фикрлашни ўстира бориб, миянинг когнитив қобилиятларини ва нутқий фаолиятнинг барча хусусиятларини назарда тутиш керак» деб таъкидлайди [23,7–8].

З.Холманова «Матн таҳлили тафаккур омили сифатида» маъруза тезисида шундай ёзади: «Матн таҳлили кўникмаларини эгаллаш, лексеманинг маъно бўёқдорлигини теран англаш, сўзнинг таъсир қудратини ҳис қилиш, талабаларга тилнинг фикр ифодаси ҳамда ҳис-туйғуни акс эттириш, сўзнинг маъно имкониятларини англаш, тилни маънавий эҳтиёжга айлантириш ҳозирги таълим тизими олдида турган вазифалардан биридир». «Бадий матн таҳлилини амалга ошириш нутқий кўникмаларни эгаллашда, фикр доирасини кенгайтиришда, тафаккур имкониятларини очишда аҳамиятлидир» [83,52]. Муаллифнинг ушбу фикрларидан она тили ва адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини, шу асосда нутқ маданиятини ривожлантириш учун бадий матнни алоҳида йўналишда таҳлил қилиш керак деган хулоса келиб чиқади.

Психология ва методикага доир айрим манбалар асосида амалга оширилган таҳлил ва талқинлардан маълум бўлишича, она тили дарсларида бадий матндан ўқувчиларни тилимизнинг бой имкониятлари билан таништириш, адабиёт ўқув фани билан интеграциялаш асосида сўз ишлатиш маҳоратидан воқиф этиш билангина кифояланмасдан, бадий ижодга ундаш, нутқий таъсир кўрсатиш кўникмаларини эгаллаш сари йўналтириш, бир сўз билан айтганда, ижодий тафаккур соҳиби сифатида тарбиялаш зарурият саналади.

Ижодий тафаккур соҳиби тушунчаси фалсафа ва мантиқ билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. М.Хайруллаев, М.Ҳақбердиевларнинг «Мантиқ» номли қўлланмасида тафаккур билан тил муносабати шундай изоҳланади: «Маълумки, тафаккур оламни мавҳумлаштириб ва умумлаштириб акс эттирадиган идеал ҳодисадир. Мавҳум нарсаларни, умумийликни фақат тил ёрдамидагина қайд қилиш мумкин. Тил ва тафаккурнинг бирлиги нутқда ўз ифодасини топади. Нутқ оғзаки ва ёзма ҳолда мавжуд бўлиб, унда фикримиз моддий шаклга, яъни ҳиссий идрок этиладиган шаклга киради ва шу тариқа у энди бир шахсга эмас, балки жамиятга тегишли бўлиб қолади» [94,31]. Айни умумлашганлик ва бавоситалилик анъанавий тарзда тафаккурга тавсиф беришда асосий белгилар сифатида кўрсатилади [86,347]. О.К.Тихомиров томонидан тафаккурга берилган таъриф замирида ҳам шу асос ётади: «Индивидуумнинг воқеликни умумлаштирган, бавоситаланган ҳолда акс эттириши билан характерланувчи билиш фаолиятини тафаккур қилиш деб атаيمиз» [86, 347].

О.К.Тихомировнинг изоҳлашича, «Инсоний идрокнинг реал жараёни ҳамма вақт қабул қилиш мураккаб актининг таркибига ҳам кирувчи сезги ва тафаккур элементларининг қандайдир табиий синтези, қуймаси сифатида майдонга чиқади. Англаганлик деганда фикр, тафаккурнинг ушбу жараёнга жалб этилганлигини бил-

диради» [86,230]. Фалсафада тафаккур илдизлари, инсоний тафаккур тадқиқ этилса, психологияда конкрет одамларнинг фикрлаши ўрганилади. Фалсафани инсоннинг ўқув-билув ишларидаги якуний маҳсулотлар қизиқтиради. Бунда реалликнинг фикрий образи билан реалликнинг ўзи нисбатланади, фикрий образ инсон ўқув-билув ишлари якуний маҳсули сифатида майдонга чиқади. Психологияда эса тафаккурнинг қандай кечиши, фикрлаш фаолияти маҳсулотларининг туғилиш жараёни катта қизиқиш уйғотади. Фалсафа инсон тафаккурининг мураккаб, ривожланган шакллари билан шуғулланса, психологияда барча шакллари, жумладан, нисбатан содда шакллари ҳам ўрганилади [86,343].

Мантиқ ҳам тафаккурни ўрганиш билан шуғулланади. Тафаккурни формал-мантиқий ўрганиш объекти тушунчалар, ҳукмлар, хулоса чиқаришлар саналиб, ушбу шакллар ажратилади, тизимга солинади, тасниф қилинади. Мантиқ ҳам субъектнинг фикрлаш ишлари маҳсулотлари билан иш кўради. Тушунча, хулоса чиқаришлар фикрлаш фаолияти натижалари ҳисобланади. Психология тафаккурнинг жараёний, динамик томонлари билан кўпроқ қизиқади [86,343-344]. Фикрлаш, айниқса, нутқий фикрлаш (тафаккур) психологиясида тафаккурнинг мазмуний ва динамик характеристикалари фикрлашни жорий этувчи нерв жараёнларидан нисбий мустақиллиги ва динамиклигига кўра тавсифланади.

Юртбошимиз И.Каримов она тилининг аҳамиятини таъкидлаб, шундай деганлар: «Маълумки, ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили – бу миллатнинг руҳидир» [1,83]. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ижодий тафаккур соҳибини камол топтириш мактаб таълими олдида турган энг муҳим вазибалардан биридир.

Юқорида келтирилган асосларга кўра таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда она тили ўқитишнинг асосий мақсади ҳам ислоҳ қилинди. «Она тили» ўқув дастурида бундай дейилади: «Она тилини ўқитишдан мақсад таълим олувчиларда мустақил ижодий тафаккур қобилиятини ривожлантириш, ижодий фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва раvon баён қилиш кўникмаларини шакллантиришдир» [28,64]. Нутқий таъсир кўрсатишга доир билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш тил ўрганишга коммуникатив тус беради, демак, бундай мақсаднинг белгиланиши она тили таълимидан кўзланадиган мақсадга яна ҳам аниқлик киритиш имконини беради.

Ижодий тафаккур соҳибини камол топтириш ишларининг мақсади ҳар бир ўқувчидан айнан бирор ёзувчи ёки шоир тайёрлаш эмас. Бундай ишлар ўз нутқ маданиятини ривожлантириш ниятида тинмай ўқиб-ўрганувчи, ўқиганларидан андаза олиб фойдаланувчи китобхонни, ижодий ёзма ишлардан турли иш қоғозлари услубидан тортиб мазмундор ва таъсирчан тарзда сўзлай олувчи, ўз туйғуларини қоғозга тушира билувчи ижодий тафаккур соҳибини – мулоқотда ўзини эркин тутувчи, суҳбатдошига турли даражадаги нутқий таъсир кўрсатиш лаёқатига эга шахсни шакллантириш имконини беради. Энг муҳими, ёшларнинг образли тафаккурини ўстириш учун барча шарт-шароитлар юзага келади.

Образли фикрлаш, ижодий тафаккурда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ҳам маълум роль ўйнайди. Масалан, 6-синф ўқувчилар учун масъулиятли ёш саналиб, улар 5-синф ўқувчиларига қараганда кўпроқ нарсаларни чуқурроқ тушунишга қодир бўладилар, яъни имкониятлари каттароқдир [22,23]. 5-синф ўқувчилари айрим тасвир воситаларини кўриш билан чегараланса, 6-синф ўқувчилари, Р.И.Альбеткованинг кузатишларига кўра, асарни яхлит кўра оладилар, турли қирраларига эътибор бера биладилар.

«Олтин куз» мавзусида ўхшатишдан фойдаланиб матн яратиш топширилса, ўқувчилар баъзан беўхшов ўхшатишлар топадилар: Қуёш олов каби ёритиб турибди. (Олов қиздириши мумкин.) Аён бўладики, ўхшатишда ўқувчи ўз субъектив кузатишларига асосланади. Натижада субъектив қарашлар юзага келади.

Бадий матннинг тил хусусиятлари китобхонни ҳамиша ҳайратга солиб келган ибратомуз ҳодисадир. Ўқувчи ундан нутқий таъсир кўрсатиш сабоғини олиши кераклиги шубҳасиздир. Шунинг ҳам эслатиш жоизки, бадий тасвир воситаларидан фойдаланиш фақат бадий услубгагина хос нарса эмас. Масалан, метафоралар илмий услубда ҳам учрайди. Я.Х.Рябцеванинг «Донаучные» научные образы» номли мақоласида илмий билимлар баёнида метафорага мурожаат қилинишини эслатади. «Соғлом фикр «Қуёш тонгда чиқади, кечқурун ботади», «Вақт учиб боради ёки имиллайди (судралади)», «Қувонч кишини тоширади, ғам қуритади» ва ҳоказолар тарзидаги тасаввурларда ўз ифодасини топади. «Илмийга қадар» бўлган бундай тасаввурлар умумлашган онгимизда бир талай – улар барча мавҳум хоссалар: замон, эмоция, коммуникация, тафаккур, ижтимоий ҳодисалар ва бошқаларни идрок этишимизга сингиб кетган. Бунда мавҳум ҳодисалар ноаниқ метафорик таъриф касб этади ва конкрет жисмоний предметлар атамаларида таркибланади, натижада идеал хоссалар табиий олам тили билан тасвирланади: *унумсиз ғоя, пуч сўзлар, вақтни иқтисод қилиш* каби. «Вақт – бу пул», «бахс – бу уруш»... Метафора бадий ва поэтик таъсирнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади. Бунда кишининг ҳаяжонлари, туйғулари, қалб ҳолати кўринадиган, сезиладиган бўлиб қолади. Кўринмайдиган нарса кўрсатмали ҳолда кўринадиган бўлади, янги хоссаларини очади, матнга образлилик ва ифодалилик бахш этади ва бошқа кўпгина нарсалар, яъни олам ҳақидаги кўрсатмали тасаввуримизни бойитади» [76,162–163]. Шунинг учун гарчи

метафора – бу «тоифавий хато» бўлса-да, аммо маҳсулдор хато саналади. Булар илмий тилда ҳам кўп: сўз ясашиш уяси, тиллар оиласи ва ҳоказо.

Одам ёшлик чоғидан умрининг охирига қадар адабиёт орқали она тили меъёрларини, тил бойлигини эгаллайди, сўз ишлатиш санъатидан, ижодий фойдаланиш натижасидан воқиф бўлади, бадий асарни тилни эгаллаш воситаси ва намунасига айлантиради.

Бугун давлатимиз олиб бораётган тил сиёсатига жавобан она тили дарсларида ўқувчиларни чиройли гапириш ва ёзишга фаол ўргатиш жараёнига эътибор ортди. Шу муносабат билан она тилидан яратилган амалдаги дарсликларда матн яратиш талаб этиладиган ижодий топшириқлар, «Адабиёт» дарсликларидан мисол қидириб топишга доир уй вазибалари кўпайди.

Ижоднинг қудратли рағбатчиси ҳисобланмиш эстетик кечинма ва ҳис-ҳаяжон орқали эстетик идрок этиш натижалари айни англаб бўлмайдиган даражадаги бутун ижод жараёнини белгилаб берувчи *эстетик туйғуда* мустақамланади. Эстетик кечинмалар, ҳис-ҳаяжон ва завқланишдан фарқли ўлароқ эстетик туйғу шаклангач, руҳиятнинг ушбу ҳосиласининг доимий фаолият кўрсатишини таъминловчи махсус физиологик механизмда мустақамлангани учун у эстетик ижодий қобилиятда алоҳида ўрин тутаети, шахснинг эстетик ижодга доимий шайлигини таъминловчи охирги константлардан бири бўлиб қолади [37,4].

Она тили дарсларида бадий маттни бадий идрок этиш жараёни ундан эстетик завқ олиш, сўз ишлатиш маҳорати билан изчил таниша бориш, яъни асарнинг тил хусусиятларини, тилимизнинг бой имкониятларини ўрганиш, шу асосда ўзининг ижодий фаолиятини ташкил этиш воситаси сифатида эгаллаш тарзида кечаети. Дарсларнинг ушбу мақсад учун хизмат қилиши лозимлигини билган методистлар ҳамда муаллимлар кейинги

пайтларда «ижодий тафаккур соҳиби» тушунчасини тез-тез тилга оладиган бўлдилар. Шунга кўра ҳам дастлаб ана шу тушунчанинг психология ва методикага доир адабиётларда ёритилишини кўриб, ўрганиб чиқиш зарурияти туғилди.

Бадиий матн устида иш олиб борганда асарни эстетик қабул қилишга эътибор қаратиш зарурлигининг босиси юқоридагилар билан белгиланади. Булар орасида асарнинг бадиий қийматини кўра олишга ўргатиш, шу орқали ўқиладиган бадиий матнга ижобий эстетик муносабатни шакллантириш алоҳида таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Бу, ўз навбатида, бадиий диднинг, умумий эстетик ва бадиий маданиятнинг ривожланишига олиб келади. Зеро, «Эстетик ва бадиий маданият – шахс маънавий қиёфасининг энг муҳим таркибий қисми. Инсонда зиёлилик, интилиш ва фаолиятнинг ижодий йўналганлиги, оламга ва бошқа одамларга алоҳида руҳлантирилган муносабат шу фазилатларнинг мавжудлиги ва ривожланиш даражасига боғлиқ» [377].

Шундай қилиб, она тили дарсларида бадиий матнлар мазмунини бадиий идрок этиш жараёни эстетик завқ олиш, бевосита сўз ва сўз ишлатиш маҳорати, яъни асарнинг тил хусусиятларини, тилимизнинг бой имкониятларини ўрганиш, шу асосда ўз фаолиятини ташкил этиш воситаси сифатида эгаллаш объекти бўлиб хизмат қилади. Ўқувчи асарни ҳаёт билан ҳамнафас тарзда яратишдаги ёзувчининг эстетик маҳоратини кашф этади, ўзи ҳам бадиий ижод завқини туйишга ҳаракат қилади, олам воқеа-ҳодисаларига муносабатини ўзгартиради.

Ўқувчи ёзувчининг сўз танлашдаги машаққатли меҳнатини тасаввур қила олган тақдирдагина бадиий матннинг қадрига етади. Й.Абдуллаевнинг «Сўз ишлатиш ҳақида» деган мақоласида Ғафур Ғулом ёзувчининг сўз танлаш соҳасидаги оғир меҳнатини қуйидаги сатрларда ифодалаганлигини таъкидлайди:

*Бир варақ қоғозга беш сўз ёзгунча
Минг қарра ўйлайман, токи бу
Сиздай доно бола, ўғил-қизларим,
Битта мўйсафидни қилмасин кулгу.* [3,4]

Демак, табиат тасвиридаги, жамият ҳаётидаги, инсон хислатларидаги, санъат асарларидаги гўзалликлар минг машаққатлар натижасида танланган сўз билан ифодаланади. Иззат Султон таърифлаганидек, «Адабий асар тилини жонли, образли қиладиган воситалар бадиий тил воситалари деб аталади» [36,131]. Шуларни ўқувчилар бадиий асардан олинган парчадан кўра билишлари керак.

Эстетик туйғу – инсоннинг гўзалликка бўлган маънавий эҳтиёжини акс эттирадиган ва уни шахс сифатида характерловчи энг муҳим туйғуларидан бири. Эстетик туйғуларнинг ривожланмаганлиги интеллектни, унинг ахлоқий фазилатларини шакллантириш жараёнини секинлаштиради. Шундай экан, гўзалликни кўра билиш, уни тушуна олиш ва қадрлай билиш малакаси зарур малакалар сирасига киради [24,24]. Маълумки, эстетик туйғу табиат, инсон, санъатдаги гўзалликдан ҳайратланиш, завқланиш шаклида намоён бўлади.

Образли тафаккур тушунчаси ижодий тафаккур соҳиб-би тушунчаси доирасида қаралиши мумкин. С.Л.Рубинштейннинг таърифлашича, бадиий (образли) нутқ ўсиб келаётган одамнинг кўпгина руҳий функцияларини (масалан, қайта яратувчи тасаввур, кузатувчанлик, эмоционал ва образли хотира ва, албатта, фикрлашнинг маълум сифатларини) шакллантирувчи ва такомиллаштирувчи омилдир [55,24].

Р.И.Альбеткова образ яратиш хусусиятларига тўхталиб, шундай ёзади: «Ҳар қандай образли восита ўзида образнинг уч энг муҳим хоссасини мужассамлаштиради:

Биринчи аломат: ҳар қандай образ – ҳаётнинг аниқ манзараси. Агар бу эпитет бўлса, у предмет белгисини кўрсатмали ифода этади. Агар бу қаҳрамон бўлса, биз жон-

ли одамни кўрамыз, унинг фикр-ўйларини тушунамыз, у билан бирга кечинмалар кечирамыз. Агар бу сюжет бўлса, унинг қандай ривожланишини, бундан кейин нималар содир бўлишини қизиқиш билан кутамыз.

Иккинчи аломат: образда, аниқ бир воқеа-ҳодисада умумийлик очилади, образ орқали биз оламни билиб оламиз, унинг қонуниятларини очамиз. Агар бу эпитет бўлса, конкрет белгида кўпгина воқеа-ҳодисаларнинг ва ҳатто бутун бир оламнинг хоссалари кўриниб туради. Агар бу қаҳрамон бўлса, унда бир қатор одамларнинг фазилатлари марказлашади, инсоний хулқ-атвор, руҳият қонунлари очилади. Агар бу сюжет бўлса, воқеа-ҳодисалар орқали воқеа-ҳодисаларда иштирок этаётган одамларни, уларнинг характерларини билиб борамиз.

Учинчи аломат: образда ҳамма вақт тасвирланаётганларга муаллиф баҳоси мавжуд бўлади. Агар бу эпитет бўлса, предметга муаллифнинг муносабатини ҳис этамыз. Агар бу қаҳрамон бўлса, у ҳолда муаллиф ниманидир таъкидлайди, ниманидир қоралайди, нимадандир самимийлик билан кулади. Агар бу сюжет бўлса, муаллиф воқеа-ҳодисалар орқали умуман ҳаёт ҳақида, унда нималар яхши-ю, нималар ёмонлиги хусусида ўз фикр-ўйларини ифода этади» [20,109].

Бадий асарларда ишлатилган образли воситалар ўқувчиларнинг образли тафаккурини ўстириш баробарида уларни сўз танлаш, тасвирлаш маҳорати билан изчил таништира бориш, образ яратиш усулларида баҳраманда этиш имконини беради. Бу ишлар бир томонлама бўлиб қолмаслиги, яъни тил ҳодисалари билан танишиш даражаси билан чегараниб қолмаслиги лозим. Г.Рихсиева «Ёзувчининг сўз қўллаш маҳоратини ўрганиш – ижодий тафаккурни шакллантириш омили» тезисида ана шундай чегараланиш кузатилади. У бундай дейди: «Ёзувчининг сўз қўллаш маҳоратини ўрганиш ўқувчиларнинг она тилимиз бойлиги, тил тараққиёти, нутқ меъёрлари бўйича

билимларини оширишда муҳим восита бўлади» [83,53]. Ўқувчиларнинг билимига билим қўшиш яхши, лекин биз бир дақиқага бўлса ҳам, нутқ маданиятини ривожлантиришни унутмаслигимиз даркор.

Адабиёт дарсларида *бадий идрок, эстетик тарбия, бадий дид тарбияси* билан боғлиқ масалалар А.Зуннунов, Қ.Йўлдошев, М.Мирқосимова, С.Матчонов, Т.Бобоев, Қ.Хусанбоева ва бошқа методист олимларнинг тадқиқот ишлари ва монографиялари, методик қўлланмаларида муфассал ёритилган.

Она тили дарсларида бадий матнлар мисолида тилга нисбатан эстетик туйғуларни ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. М.Т.Барановнинг «Эстетическое воспитание учащихся на уроках русского языка» номли мақоласида таъкидланишича, «Тилга хос эстетик туйғу тил воситалари бойлигидан, уларнинг экспрессивлигидан, нутқнинг жаранглаш гўзаллигидан, тили тўғрилигидан, тил воситаларининг ўринли қўлланганлигидан ва уларнинг таъсирчанлигидан юзага келади. Тилга хос эстетик туйғунинг ушбу унсурлари, тажрибанинг кўрсатишича, аксарият ўқувчиларда ўқитувчининг махсус таъсири бўлмаганда фақат қисман ривожланади ёки умуман ривожланмайди. Шунинг учун ўқувчиларда тилга нисбатан эстетик муносабатни шакллантириш устида мақсад сари йўналтирилган ҳолда иш олиб бориш керак» [24,25]. Она тили дарсларида бадий намуналар асосида амалга ошириладиган эстетик тарбия, бизнингча ҳам, шу мақсадни кўзда тутади.

Эстетик тарбия инсоният томонидан эстетик тажрибани орттириб бориш жараёнида тўпланган маънавий маданиятнинг асосий таркибий қисмидир. У инсоннинг гўзаллик ҳақидаги тасаввурларида ҳосил бўлиб, моддий оламни шу нуқтаи назардан идрок этиш маҳсулига айланади. И.Л.Ильинская «эстетик муносабат» тушунчасига луғатдан қуйидаги изоҳни келтиради: *Эстетик муносабат* – «инсоннинг воқеликка ўзига хос ҳиссий-маънавий

муносабати бўлиб, ушбу жараёнда субъект баркамоллик, гўзаллик ва гармония ҳақидаги ўзининг идеал тасаввурларига мувофиқ турмушнинг турли хилда намоён бўлиш шаклига баҳо беради» [37,3].

Она тили дарсларида ўқувчиларнинг туйғуларини жунбишга келтирадиган жиҳатлардан бири бадий сўз бўлса, иккинчиси – табиатдаги гўзаллик, учинчиси – гўзал хулқ-атвор. Бадий матнда шуларнинг учаласи мужассам. Масалан, 7-синф «Она тили» дарслигидаги 302-машқ материалини олайлик:

Shirinsoy oqshomlari! Naqadar jozibador, naqadar orombaxsh!.. Quyosh qizil baxmal kabi tovlanib, o'zini azim chinorlar panasiga olganda, bu yerdagi oqshomlar ko'hna tabiat ko'rki – tongdan ham musaffo bo'lib ketadi. Go'yo butun qishloqqa atlas poyandoz solinganday. Keng ko'chalar ham, qator oq uylar ham, oldi gulzor klub ham goh sariq, goh qizg'ish tusga kirib qishloq husniga husn qo'shadi. Bu yerning odamlari-chi? Ular orombaxsh oqshomlardan ham go'zal. (O' Umarbekov)

Кишининг табиат гўзаллигидан ҳаяжонга тушиши китобхонга ҳам таъсир қилади. Табиат гўзаллигини ҳис эта билиш ва бунга ҳамоҳанг оромбахш оқшомлардан-да гўзал одамларни севиш – гўзал хулқ-атвор. Ана шу ҳолат ўқувчида эстетик туйғу уйғотади.

Насрий асарда китобхонда бадий завқ уйғотадиган юқорида таъкидланган жиҳатларнинг учаласи бир йўла намоён бўлмаслиги мумкин. Уч жиҳатнинг бир йўла намоён бўлиши шеърини парчаларга кўпроқ хосдир. Масалан, 6-синф «Она тили» дарслигида (30-бет) Умар Хайёмдан куйидаги тўртлик келтирилган:

Gul bag'rini nasim tildi-to'kildi,

Saboga hikoyat qildi-to'kildi.

Falak ishiga boq: bir haftada gul

Chiqdi, g'unchaladi, kuldi-to'kildi... (Umar Xayyom)

Шеърни ўқиган китобхон нафис туйғулар оғушида қолади. Ундаги шаклдош сўзлар (тўкилди – сочилди,

тўқилди – ёрилди, тўқилди – ерга тушди) унинг диққатини ўзига тортиб, турфа ҳолатларни туйиш имконини беради.

Персонаж, характер, воқеа-ҳодиса, нарса-буюмнинг тасвирини янада ёрқинроқ қилиш, тасвирланаётганларга муаллиф муносабатини кўрсатиш, китобхонда эмоционал жавоб (ҳамдардлик) уйғотиш, муайян баҳо шакллантириш учун ёзувчи БТВ ёки ШС турларидан фойдаланади.

Бадиий матн нафосати, табиат, хулқ-атвордаги гўзаллик уйғотган туйғу, завқ ҳисси эстетик онг фактига айланади. Бирор нарсадан таъсирланиш натижасида юзага келган ҳиссиётлар кишининг онгида, хотирасида узоқ вақт сақланади. Китобхоннинг кўнгли ана шундай таъсир кучига эга бўлган бадиий асарни тусайдиган бўлиб қолади. Бу ҳолат унда эстетик диднинг, бадиий қарашлар ва эътиқоднинг юзага келганидан далолат беради. Она тили дарсларида ҳар гал бадиий матн ўқилганда, ундан бадиий завқ олишни кута бошлайди.

И.Л.Ильинская эстетик туйғулар эстетик идрок жараёнидагина пайдо бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди. У бундай дейди: «Кўйи синфлар ўқувчиси кузатилаётган нарсанинг икир-чикирларига кам эътибор беради. У кўпинча муҳим, жиддий нарсаларни ташлаб кетади, уларни мақсад сари қаратилган ҳолда кузата олмайди. Шунинг учун дастлаб кузатиш учун соддароқ нарсаларни (бадиий матнни) бериш лозим. Бундай матнда ўқувчиларни ёрқин ифодалар, ғайриоддий хатти-ҳаракатлар ўзига тартади» [37,5]. Муаллифнинг кузатишларига қараганда, бола бадиий матндан тез таъсирланади, қайта бунёд этувчи ижодий тасавури ишга тушади, бу ҳолат ихтиёрсиз ҳаракатлар (баҳо берувчи хитоблар, имо-ишоралар, дафъатан туғилган саволлари) билан бирга кечади. Таъсирланишдан бошланган эстетик фаолият эстетик туйғуларни келтириб чиқаради. И.Л.Ильинскаянинг тавсия этишича, бадиий матнни ўқиш жараёнида эстетик туйғу уйғотиш билангина кифояланиб қолмай, уни бо-

ланинг эстетик онгида муҳрлаб қолдириш керакки, аини шу нарса болани келгусида эстетик фаолиятга ундайди. Муаллиф эстетик фаолиятни қуйидаги чизма орқали акс эттиради:

«идрок қилиш → эмоция → кечинма → ҳис-туйғу → завқланиш → ҳукм юритиш → мотив → фаолият → эҳтиёж» [37,7].

Чизмадан аён бўладики, амалга ошган бадиий идрок ҳаяжон уйғотади, ҳаяжондан ички кечинмалар юзага келади, бундан ҳис-туйғу пайдо бўлади, булар завқланишга олиб келади. Асар уйғотган завқ унга баҳо бериш учун асос бўлади. Буларнинг ҳаммаси китобхонда мотив – истак, муддао пайдо этади. Бу ҳолат бадиий ижод билан шуғулланишни хаёл қилиш, яъни ижодий фаолиятга туртки бериб, сўз санъатини эгаллаш билан боғлиқ ўзига хос эҳтиёжни юзага чиқаради.

Бадиий матннинг бадиий жиҳатларини кашф этган ҳолда эстетик фаолиятда иштирок қилиш бадиий идрок билан тугамайди, аксинча, бадиий ижод учун туртки беради. Ушбу жараёнда бадиий дид ривож топади, бадиий маданият шаклланади. Бадиий маданият гўзалликни нофаол идрок этибгина қолмай, унга ўз муносабатини билдириш, баҳо бериш, яъни ҳозиржавоб бўлишда ҳам ўз ифодасини топади. Н.Д.Молдавскаянинг таъбири билан айтганда, «бадиий матнга эстетик муносабат» шаклланади [55,34–35].

Хуллас, психология ва методикага доир айрим манбалар асосида амалга оширилган таҳлил ва талқиндан кўринадики, она тили дарсларида бадиий матндан ўқувчиларни тилимизнинг бой имкониятлари билан таништириш билангина кифояланмасдан, бадиий ижодга ундаш, бир сўз билан айтганда, уларнинг бунёдкор тафаккурини юксалтириш бугунги куннинг муҳим вазифалари саналади.

III БОБ

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА БАДИИЙ МАТННИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШ ВА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ НУТҚ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

3.1. Она тили дарсларида бадий матнни ўқиш орқали ташқи интеграцияни амалга ошириш

Биз тадқиқот олдида турган вазифалардан келиб чиққан ҳолда аввалги бобда она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганишга доир асосий ёндашув ва тамойилларни белгилаган ҳолда дастлаб лингводидактик асосларни (таълим мазмунини) ишлаб чиқдик. Ниҳоят, бадий матн устида ишлаш жараёнида ўқувчиларнинг тафаккурини ўстириш масалаларига тўхталдик. Учинчи бобни бадий матн устида олиб бориладиган ишлар билан боғлиқ методик муаммоларни ҳал этишга бағишлашни маъқул топдик, бу ишни бадий матнни ўқиш ҳақидаги мулоҳазалардан бошладик. Бадий матнни бадий идрок этиш ва ифодали ўқишнинг психологик ҳамда методик жиҳатларини очишга ҳаракат қилдик.

Она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш ишлари мавзу бўйича ўтилаётган тил ҳодисаларини аниқлаш ва изоҳлаш жараёнига тўғридан-тўғри улаб кетишнинг иложи йўқ, чунки бадий матн бадий идрок этилгандан кейингина унинг тил хусусиятларига эътибор пайдо бўлади.

Табиийки, бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганишга киришиш аввалида уни тил жиҳатдан эстетик идрок қилишнинг психологик асосларини тайин этишга зарурият сезилди. Зеро, она тили дарсларида бадий матнни бадий идрок этиш хусусиятлари билан боғлиқ ишларни ташкил этишда ўқитувчи ўзига хос қийинчиликларга

дуч келади, чунки она тили дарсларида ишни нимадан бошлаш керак деган савол туғилаверади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, махсус топшириқдан кейингина бадиий матнни кутилганидек ўқиб-ўрганишни таъминлаш имконияти юзага келади, шунинг учун тадқиқот ишимизни ана шу психологик жиҳатларни кўриб чиқишдан бошлаш лозим деб топдик.

Бадиий идрок хусусиятлари адабиётшуносликда ҳам, адабиёт ўқитиш методикасида ҳам атрофлича ёритилган. Бу хусусда адабиёт ўқитиш соҳасидаги методист олимлар Қ.Йўлдошев, С.Матчон, М.Мирқосимова, Қ.Хусанбоева, Р.Ниёзметова, Ф.Эгамбердиева, Д.Исламова, Г.Эшчановаларнинг тадқиқотларида, «Она тили ўқитиш методикаси» китобларида, «Она тили» дарсликларига ёзилган ўқитувчи китобларида йўл-йўлакай айрим умумий тавсиялар баён қилинган.

Ўқитувчи ўқувчилар томонидан бадиий идрок этилиш хусусиятлари ҳақида етарлича тасаввурга эга бўлмоғи даркор.

Адабиёт дарсларида ўқувчилар адабий асарни ўқиш ва таҳлил қилиш жараёнида уни бадиий идрок этишга доир муайян тайёргарлик кўрадилар. Она тили дарсларида эса ана шу тайёргарликни янада мустаҳкамлаш ва чуқурлаштириш имкониятлари мавжуд. Лекин тадқиқот ишимизнинг биринчи бобида таъкидлаганимиздек, айрим ўқитувчилар дарсларда бадиий матнга илмий-публицистик мақола типидagi ўқув матнига қарагандай муносабатда бўлиб, уларни ўқувчиларга мавзу бўйича ўрганилаётган тил ҳодисаларининггина аниқлаш ва таҳлил қилиш, баъзи ҳолларда тарбиявий амалларни бажариш мақсади билан ўқитадилар.

Бадиий матн ҳар қандай шароитда ўз бадиийлигини йўқотмайди, шунга кўра уни она тили дарсларида ҳам ўзига хос тарзда ўқиш ва бадиий идрок этиш устидаги ишларни ўзига хос тарзда уюштириш мумкин. Ана шу

Ўзига хослик нимадан иборат эканлиги муаммосини хал этиш учун дастлаб она тили дарсларида бадий матнни ўқиш ва бадий идрок этиш билан адабиёт дарсларидаги бадий идрок ўртасида қандай тафовутлар борлигини аниқлаш зарурияти туғилди.

Психологияга доир манбаларга кўра она тили дарсларидаги бадий идрок адабий ўқиш пайтидаги бадий идрокдан фарқ қилади. О.К.Тихомиров идрок этиш майдони тушунчаси ҳақида гапириб, гештальтпсихологларнинг шу ҳақдаги фикрини келтиради ва буни қуйидаги тарзда изоҳлайди: «Уларнинг фикрини шундай тушунмоқ керакки, идрок этиш майдони аввал бошданок таркибий қисмларга бўлинган бўлади: инъикос пайтида идрок этилаётган предметнинг нимасидир биринчи планга чиқадиган (фигура деб номланадиган) ва иккинчи планга кўчадиган (фон деб аталадиган) томонлари ўзаро ажралиб туради. Фигура ва фон ўртасидаги муносабатлар ҳаракатчан бўлиб, ўзгариб туради, яъни кишининг нигоҳи маълум вақтда нимада қайдланса, шу фигура бўлиб қолади, бошқалари эса фонга кўчади» [86,236]. Муаллиф ушбу фикрни тушунтириш учун бир мисол келтиради. Агар кимгадир бир портретни кўрсатиб, унда тасвирланган одамнинг олижаноб чизгиларини ажратинг, дейилса, идрок шахснинг шу жиҳатларини аниқлаш сари йўналади. Агар шу портретнинг ўзини кўрсатиб, бу жиноятчи, унинг қиёфасини тасвирланг, дейилса, идрок этувчи ундан жиноятчиларга хос аломатларни қидиришга тушади.

Психологияга доир манбалар асосида тавсифи берилган идрок этиш хусусиятлари, бизнингча, она тили дарсларида топшириқ шартига кўра адабий материалдан муайян тил ҳодисасини аниқлашда ҳам кузатилади: ўқувчи тил ҳодисасини қидираётган пайтда идрок биринчи навбатда шунга – тил ҳодисасига қаратилиб, адабий материалнинг бадий хусусиятлари фон сифатида иккинчи планда қабул қилинади. Топшириқ асосида

ўқувчиларнинг эътибори адабий материалга, асарнинг бадиий қийматига: бадиий тасвир воситаларига, тил хусусиятларига йўналтирилганда, энди шу материаллар фигурага айланади.

Она тили адабий ўқиш материаллари асосида ўрганилган даврларда, йирик рус методист олимлари таъкидлаганларидек, аввал адабиёт ўқитиш методикаси қўлланган. Лекин бугунги кунда она тили айрим, адабиёт айрим ўқитилар экан, она тили дарсларида адабий тайёргарлик, бадиий идрок устуворлиги ҳақида гап бўлиши душвор.

М.Хайруллаев, М.Ҳақбердиевлар юқоридаги ҳолатни буюмларнинг белгиларига бўлган муносабат мисолида изоҳлаб, шундай таъкидлайдилар: «Инсон ўз тажрибасига таяниб, буюмларнинг, айти замонда, муҳим ва муҳим бўлмаган белгиларини ажратади. Бошқача айтганда, муҳим ва номуҳим белгилар муносабати нисбийдир. Инсон буюмларнинг бир томонини чуқурроқ билиш учун унинг шу мақсадга мувофиқ бўлмаган белгиларини ҳисобга олмайди.

Демак, инсоннинг конкрет амалий фаолияти ўзига маълум мақсадга қаратилгани учун унинг предметлардаги муҳим белгиларни ажратиши ҳам шу мақсадга бўйсундирилган бўлади» [86,106–107]. Муҳим белгини О.К.Тихомировнинг талқинидан келиб чиқиб фигура, номуҳим белгини фон деб қабул қилиш мумкин.

Топшириқ асосида ўқувчиларнинг эътибори адабий материалга, асарнинг бадиий қийматига: бадиий тасвир воситаларига, тил хусусиятларига йўналтирилганда, энди шу материаллар фигурага айланади, она тилидан янги мавзу доирасида ўрганилаётган тил ҳодисалари (сўз ва гаплар, грамматик воситалар) фонга кўчиб, иккинчи планда идрок қилинади. Бошқача айтганда, машқ ва топшириқ материали сифатида бадиий асардан келтирилган мисол (алоҳида гап, бир неча гапли кичик матн, шеърий мис-

ра ёки мисралар, шеърлар) бирданига бир неча планда (ҳам тил ҳодисаларини аниқлаш, ҳам бадий асарни ўқиб идрок этиш, ҳам бадий маҳорат сирларини ўрганиш планида) қабул қилинмайди. Қай бирини биринчи планга олиб чиқиш зарурлиги топшириқ шартига боғлиқ бўлади. Агар матнни ифодали ўқинг, деган топшириқ берилган бўлса, у бадий идрок этилиши керак бўлиб, фигура сифатида биринчи аснога чиқади. Башарти, матнни ўқиб, дарсда ўтилатган бирор тил ҳодисасини аниқлаш сўралган бўлса, унинг бадий жиҳатлари фонга кўчади. Шундай бўлгач, она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқ маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш йўлида бадий матнлар устидаги ишларни бадий идрок жараёни билан олдинма-кейин ташкил этган маъқул.

Асарни ўқиш жараёнида нотаниш сўзлар, иборалар изоҳланади. Она тили дарсларида бадий асардан олинган биргина мисол – гапда шундай сўз ва иборалар учраса, уларни изоҳламасликнинг сира ҳам иложи бўлмаслиги лозим. Бу борада она тили ва адабиёт дарсларидаги сўз бойлигини ошириш ишларида *интеграция* кузатилади.

Она тили дарсларида бадий матнлар мазмунини бадий идрок этиш тил ҳодисаларини аниқлаш ва таҳлил этишга доир ишлардан сўнг кўшимча топшириқ сифатида амалга оширилиши ва бадий идрок адабий топшириққа кўчирилиши улар устида олиб бориладиган кўпи билан 5–7 дақиқага мўлжалланадиган ишларнинг дастлабки қадами саналиши керак. Бадий идрок жараёни ишга тушган тақдирдагина матндан эстетик завқ олиш, таъсирланиш юзага чиқади, ана шу таъсирланишни таъминловчи воситаларга эътибор пайдо бўлади, диққат шуларга марказлашади. Бадий идрок эстетик тарбия топганлик, бадий дидга эга бўлганлик каби хислатларда намоён бўлади. Булар сўз ва сўз шакллари ишлатиш маҳорати билан танишиш, имкон қадар ушбу маҳоратни эгаллай бориш асносида ривож топади.

Демак, она тили дарсларида бадиий идрок махсус топшириқ асосида матнни бадиий асардан олинган парча сифатида ўқиш, тил хусусиятларини ўрганиш сари йўналтирилган тақдирдагина машқ материали оддий ўқув матни эмас, балки адабий матн деб қабул қилинади ва ўқилади, натижада у фигура сифатида биринчи планга кўчади. Шундагина асар мазмунини адабиёт дарсларида бўладиган каби бадиий идрок этиш жараёни рўёбга чиқади.

Шу ўринда бадиий идрок этиш тушунчасига тўхталиб ўтиш жоиз кўринди. Н.Д.Молдавская ўз монографиясида «идрок этиш» терминидан ҳиссий ўқув-билув босқичидагина эмас, балки инсон руҳиятининг жуда кенг соҳасини (тафаккур билан бир қаторда ахлоқий ва эстетик туйғуларини, қайта яратувчи ва ижодий хаёлотини, мантиқий ва эмоционал хотирасини, махсус қобилиятларини) қамраб оладиган мавҳум фикрлаш (тафаккур қилиш) босқичида ҳам кечадиган чуқур мазмунли ва кенг жараён ифодаси деган маънода фойдаланади [55,28].

7-синф «Адабиёт» дарслик-мажмуасида изоҳ берилганидек, «Инсондаги исмсиз туйғулар, нозик кечинмалар, кўз билан кўриб, кулоқ билан эшитиб, қўл билан ушлаб, тил билан тотиниб, бурун билан ҳидлаб бўлмайдиган руҳий ҳолат жилваларини фақат сўз ёрдамида ифода этиш мумкин. Бадиий адабиёт санъатнинг бошқа турларидан асосий иш қуроли ҳам, материали ҳам СЎЗ эканлиги билан ажралиб туради» [14,3]. «Бадиий асарларнинг кишида ҳис-туйғу уйғотиши сабаби шундаки, ҳар қандай бадиий асар, аввало, кечинма, ҳиссиёт, муносабатнинг маҳсули» [14,7].

Маълум бўладики, бадиий идрок этиш инсон руҳиятининг ақлий, ахлоқий, эстетик, ижодий каби кенг доирадаги соҳаларини қамраб олар экан. Эстетик соҳа эса бадиий дидни ҳам ўз ичига олади. Шундай бўлгач, она тили дарсларида бадиий матн устидаги ишларга оз вақт

ажратилса-да, улар ниҳоятда ихчам, лекин кенг қамровли ташкил этилмоғи лозим.

«Она тили» дастурида «ўқиш суръати» деган тушунча – талаб киритилган. Бунинг моҳияти шундаки, ўқувчилар синфдан синфга, дарсдан дарсга ўқиш суръатини ошириб боришлари керак. Қизиғи шундаки, дастур тузувчилар ўқиш суръатини ошириш ғоясини бадий асарларга нисбатан ҳам татбиқ этишга ҳаракат қилганлар.

Адабий ўқиш дарсларида биринчи навбатда асарни ифодали ўқишни ўргатиш юзасидан иш олиб борилади. Табиийки, она тили дарсларида ифодали ўқишга бу даражада вақт ва эътибор ажратилмаса-да, ифодасиз ўқишга ҳам йўл қўйилмайди. Ифодали ўқишда сўзларга оҳангдорлик юкланади. Ҳар бир сўз алоҳида эътибор, урғу билан талаффуз қилинади. Шу туфайли ҳам бундай ўқишни тезлаштириб бўлмайди.

Бадий матннинг тил хусусиятлари дастлаб ифодали ўқиш чоғидаёқ эстетик жиҳатдан таҳлил қилинади. Бунда бадий қиймат қандай воситалар билан вужудга келтирилгани аниқланади, изоҳланади, амалий кузатилади. Амалга оширилган ишлар ўқувчиларни китоб ўқиб завқ олишга одатлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратади.

Бадий матн асосидаги машқнинг асосий шарти бажариб бўлингач, ўқувчилар уни ифодали ўқийдилар ва қайси гапларда бадий тасвир воситалари борлигини аниқлайдилар, шу гапларни таҳлил қиладилар. Бунда бадий қиймат дастлаб ифодалилик нуқтаи назаридан аниқланади, яъни эътибор фонетик ҳодисаларга қаратилади.

Она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш ишларини асарнинг бадий қиймати билан боғлиқ равишда ташкил этган тақдирдагина кутилган натижага эришиш мумкин. Бадий қиймат биринчи навбатда унинг ифодалилиги орқали намоён бўлиб, эстетик завқда ўз аксини топади. Шунинг учун бадий матн устидаги ишлар уни ифодали ўқишдан бошлангани тўғри

бўлади. Она тили дарсларида бадиий асардан олинган парчани ифодали ўқиш ундан эмоционал таъсирланиш, завқланишнинг муҳим омилидир. Бадиий матн ифодали ўқилмас экан, ўқиш пайтида эстетик завқ ҳақида гап бўлиши қийин. Шунга кўра ҳам ушбу иш тури жараёнида таъсирчанлик, оҳангдорликнинг қайси воситалар ёрдамида таъминлангани ўқувчида қизиқиш уйғотиб, шу воситаларни ўрганишга ўтиш учун йўл очади деб ҳисоблаш ўринли.

Она тили дарсларида бадиий матнни ифодали ўқиш устида олиб бориладиган ишлар ўқувчининг бу борада адабиёт дарсларида оладиган адабий тайёргарлигини янада оширишга маълум даражада ҳисса бўлиб қўшилади. Ушбу тайёргарлик ёшларнинг «асарни ўқиб тушуниш малакаси»да [38,50] ўз ифодасини топади. Бу малака эстетик таъсирда, асарнинг ғоявий-эстетик жиҳатини англаб етишда, маромига етказиб ифодали ўқишда, бадиий тасвир воситалари хизматини ажрата билишда намоён бўлади.

Бунда амалга ошириладиган дастлабки иш тури – бадиий матнни эстетик жиҳатдан таҳлил қилишдир. Бундай ишлар ўқувчиларни китоб ўқиб олам-олам завқ олишга ўргатиш учун қулай шарт-шароитлар яратади.

Ифодали ўқиш она тили ўқитиш методикаси учун ҳам бегона тушунча эмас. Мазкур тушунча она тили дарсларида гапни тегишли оҳангда ўқишга нисбатан ишлатилади. Методист олима М.Омилхонованинг «Мактабда содда гап синтаксисини ўрганиш» номли методик қўлланмасида бундай дейилади: «Содда гап синтаксисига оид материалларни ўтиш жараёнида нутқ оҳанги – интонацияни кузатиш, ҳар бир гапни ўқишда, айтишда тегишли оҳанг – зарур ўринларда товушнинг кўтарилиши, пасайиши, маъно урғуси, паузалар ҳамда нутқ темпига риоя қилишни ўргатиб боришга қулай имконият бўлади. Нутқни фонетик жиҳатдан шакллантирадиган интонацион воситаларга амал қилиш ўқувчиларнинг *ифодали ўқиш* (курсив – К.М.ники), тиниш белгиларини тўғри ишлата олиш ма-

лакасини ҳосил қилиш учун зарур» [60,3]. Муаллифнинг ушбу фикрини бадиий асардан олинмаган гаплар, матнлар учун ҳам, бадиий матн учун ҳам бирдай тааллуқли деб ҳисоблаш тўғри бўлади.

Баъзи ҳолатларда бадиий матнни (айниқса, юмористик характердаги парчани) ўқитувчининг ўзи ўқиб бергани маъқул. Р.И.Альбеткова кулгу қўзғатувчи воситалари бўлган асарларни ўқиш тартиби ҳақида бундай дейди: «Юмористик матнларни синфда овоз чиқариб ўқиш керак. Буни ўқитувчи бажаргани маъқулроқ. Агар бу иш ўқувчига топширилса, у олдиндан тайёрланган бўлиши зарур. Ёмон, ифодасиз ўқилган асар болаларни ром этмайди, бинобарин, қўйилган мақсадга эришилмайди. Ўқувчилар тўйиб кулишганларидан сўнгина кулгу қўзғатувчи грамматик воситаларни кўриб чиқиш мумкин бўлади» [21,31].

Табиийки, она тили дарсларида бадиий матнни ифодали ўқиш турли хил бадиий бўлмаган синтактик қурилмаларни тегишли оҳангда ўқишдан фарқ қилганидек, асарни адабиёт дарсларига хос тарзда ифодали ўқишдан ҳам муайян тафовутларга эга. Ушбу фарқлар ўхшаш ва алоҳидаликларни кўриб чиқиш асносида янада ойдинлашади.

Адабиёт дарсларида бадиий асарни ифодали ўқиш учун ундаги парчалар таг маъноси, ғоясини англаб етиш шарт. Она тили дарсларида ўқиладиган бадиий матндаги таг маъно ҳам, ғоя ҳам турли даражада тушунилади:

- а) бадиий матндан таг маънони илғаш қийин;
- б) таг маъно, ғоя қисман англашилади;
- в) бадиий матн ўқувчилар учун таниш асардан олингани, асарнинг умумий ғояси билан парча таг маъноси тенг келгани учун у етарлича тушунилади.

5-синф «Она тили» дарслигининг 316-машқида (113-бет) матннинг маърифий жиҳати (қандай қовун турлари борлигини маълум қилиш) устун туради:

– ... *Oti nima bu qovuningizning? – qiziqib so'radi jo'ram.*

– *Bo'rikalla! Bundan bir tilimini yegan kishi mazaxo'rak bo'ladi...*

Qovun-tarvuzim pishdimi, xuddi paykalning o'zida savdosi boshlanadi. Mening paykalimda bitgan umriboqiy, shakarpalak, qizilmag'iz, bo'rikalla, cho'kkallapish, doniyoriy, gurvoy, amiri yoki qo'zivoiy tarvuzlarimning xaridorlari har qachon yo'lda bo'ladi. (N. Safarov)

Маълумки, адабиёт дарсларида бадий асардаги образлилик тўлиқ ва чуқур англанади, идрок этилади. Она тили дарсларида келтирилган бадий матнда ушбу жараён бир хилда кечмайди:

- а) матндаги образлилик яққол идрок этилмайди;
- б) образлилик қисман инъикос қилинади;
- в) бадий матн ўқувчиларга таниш асардан олингани учун тўлиқ қабул қилинади.

6-синф «Она тили» дарслигидаги 200-машқда [64] образлилик наъматак шохининг синиши, лекин шу ҳолда ҳам у қуёш сари бўй чўзиши мисолида яратилган:

Mirsodiq ko'chaning ikki betidagi turnaqator fonarlar nurida eron gilamidek tovlanib yotgan bu gullarga suq bilan tikilib borar ekan, bir shoxi singan na'matakka ko'zi tushib qoldi. Qaysi bag'ritosh sindirdi ekan? U yaqinroq kelib qaradi, yo'q, sinibdi-yu, uzilmabdi. Quyoshga tomon bo'y cho'zib qaddini rostlab boryapti. Mirsodiq jilmayib qo'ydi. U, albatta, o'sadi, ulg'ayadi. U ochgan gullarining muattar hidi kishilar chehrasiga tabassum, shodlik baxsh etadi, qalblarini ravshan qiladi. Hayot qonuni shunday! (O' Umarbekov)

Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясидан олиб берилган парчадаги образлилик ҳикоя ўқувчилар томонидан ўқилган бўлгани учун осон англанади:

Qobil bobo yalangbosh, yalangoyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib dag'-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi, ko'zlari jovdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi. Xotinlar o'g'rini qarg'aydi, it huradi, tovuqlar qaqqag'laydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga

aql ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi. (Abdulla Qahhor)

Ўқитувчи бадий маттни ифодали ўқитишни режалаштирар экан, юқоридаги ҳолатларни ҳисобга олиши керак. Бунинг методик аҳамияти шундаки, у ўқувчилар маттни етарлича бадий идрок эта олмайдиган пайтларда қисқа изоҳ бериб ўтиш, таг маъно, образлиликни англатиш зарурлигини олдиндан тасаввур қилиб, режага тегишли тузатишлар киритиши мумкин.

Насрий асарларда муаллиф сўзи, баёни, қаҳрамонларнинг диалогик ва монологик нутқини тўғри овозлантириш муҳим роль ўйнайди. Она тили дарсларида ўқиладиган парчада қаҳрамоннинг қандай оҳангда сўзлаши кўпинча бадий матндан англаниб турмайди.

Методист олима Д.Исломованинг таъкидлашича, «Насрий асардаги гаплар шеърий мисралар каби ўқилмайди, муаллиф гаплари бир хил оҳангда, ҳар бир қаҳрамоннинг сўзлари характерига монанд ўз сўзлаш оҳангида талаффуз қилиниши билан ўзига хослик касб этади» [38,84]. Она тили дарсларида ўқиладиган бадий матнда тилга олинган қаҳрамон нотаниш бўлса, яъни адабиёт дарсларида ёки мустақил мутолаа орқали танишилган бўлмаса, унинг сўзлаш оҳанги, одатда, ўқувчининг ўз сўзлаш оҳанги билан алмаштирилади.

Адабиёт дарсларида бадий асар ўқилганда эмоционал-ҳиссий таъсир юзага келади, завқланиш содир бўлади. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, она тили дарсларида бадий матнга ўқувчилар эътибори махсус қаратилмаса, оддий матн сифатида қабул қилингани учун эстетик таъсир турлича бўлади:

а) баъзан матн оҳангдорлик туфайлигина эстетик таъсир кўрсатади;

б) матндаги бадий тасвир воситаларини англаш оҳангдорликка қўшилиб эстетик завқни юзага келтиради;

в) илмий, расмий-идоравий услубга яқин ёзилган

бадиий матн оҳангдорликка эга бўлмайди, бадиий тасвир воситаларидан холи бўлади, шу боис эстетик таъсир содир бўлмайди.

Юқоридаги ҳолатлар она тили дарсларида бадиий матнни ифодали ўқиш сифатига муайян таъсир ўтказди. Бунинг устига асарнинг жанр хусусияти ҳам бу борада маълум роль ўйнайди. Шунинг учун ўқувчиларга матнни ифодали ўқиш топшириғини бераётган пайтда ўқитувчи ўз кириш сўзи билан унинг (насрий асардан олинган парчанинг) адабий асар эканлигига урғу бериш, жанр хусусиятига эътиборни қаратиш, энг муҳими, ёшларни ифодали ўқишга ундаш, йўналтириш яхши самаралар келтиради.

Она тили дарсларида ифодали ўқишга адабиёт дарсларида бўлгани каби кўп вақт ва эътибор ажратилмасда, бадиий асардан олинган гаплар, парчаларни ифодасиз ўқишга ҳам йўл қўйилмаслиги керак. Бошқача айтганда, ифодали ўқишга ўргатишда ўқув фанлариаро узвийлик бўлиши кераклиги ўз-ўзидан равшанлашади.

Ҳатто грамматик топшириқни бажаришдан олдин ҳам бадиий матнни ифодали ўқишга ҳаракат қилиш керак. Таҳлил пайтидагина гаплар одатдагидек, М.Омилхонова таъкидлаган интонацияга риоя қилиб ўқилади.

М.Э.Рожнова, В.И.Зелениналар ифодали ўқиш тил ҳодисалари устидаги ишларга ҳалақит бермаслиги керак деган маънода шундай ёзадилар: «Ўқувчилар мазмунини тушунсинлар ва шеър устида ишлаганда ўқишга камроқ эътибор берсинлар, аксинча, айни топшириқни бажаришга: ҳар бир гапдан эга ва кесимни топиш, улар нима билан ифодаланганини айтишга доир вазифани бажаришга кўпроқ аҳамият берсинлар учун шеърни 2-3 марта ўқиб чиқиш тавсия этилади» [75,56].

Методист олима Р.И.Альбеткова ўқувчиларни ифодали ўқишга ўргатишда куйидаги изчилликни маъкул деб ҳисоблайди: шеърни аввал ўқитувчи ўқиб беради. Кейин ўқувчилар овоз чиқариб ўқийдилар. У буни шун-

дай деб изоҳлайди: «Бизнинг мушоҳада юритишимиз қандай қурилганига эътибор беринг: аввал тасаввурни фаоллаштирамиз, тасвирланган манзарани кўз олдимизга келтирамиз. Манзарани тасаввур қилиш учун сўзларнинг: отлар, сифатлар, феъллар маънисини уқиб оламиз. Кейин нутқ характери қай тарзда ўзгариб бориши, шу муносабат билан кайфиятнинг ҳам алмашилишини бандма-банд тушунишга ҳаракат қиламиз. Ниҳоят, тил хусусиятларини уқиб олганимиздан сўнг, асар *мағзини* чақишга муваффақ бўламиз» [20, 52]. Бундай ўқишда ўқувчилардан «Биринчи бандда нимани кўз олдингизга келтирдингиз?», «Иккинчи банд орқали кўз олдингизда нима гавдаланди?», «Шеърнинг ифодалилиги ёқдимми?» каби саволлар билан тасаввурларини сўраб туришнинг аҳамияти катта.

Она тили дарсида бадий матнни ифодали ўқиш учун кўп вақт ажратишга зарурият сезилмайди: ўқувчилардан бири бадий матнни бошқалар учун ибрат бўла оладиган даражада ифодали ўқиш беришга муваффақ бўлса, шунинг ўзи кифоя қилади. Шундан сўнг асосий иш турларидан яна бирига – тил хусусиятлари таҳлилига ўтиш мумкин бўлади.

Шеъринг асардан келтирилган парчага аксарият ўқувчилар ифодали ўқиладиган матн сифатида қарайдилар. Бунда қуйидаги изчиллик жорий этилгани маъқул: парчани ифодали ўқиш; тил ҳодисаларини аниқлаш ва изоҳлаш; қўшимча равишда бадий тасвир воситалари устида ишлаш; шеърни якуний ифодали ўқиш.

Д.Исломованинг фикрича, ўқувчи «...адабий матннинг мазмунинигина эмас, балки шу мазмун орқасида яширинган тағ маънони ҳам, ёзувчи илгари сурган ғояни ҳам англаб етган тақдирдагина тушуниш ўзининг юқори чўққисига кўтарилади. Бунга бадий образларнинг тўлиқ ва чуқур идрок этилиши келиб қўшилгач, эмоционал-ҳиссий таъсир рўй-рост намоён бўлади. Бундай таъсир-

нинг ташқи кўрсаткичи ифодали ўқишда ўз ифодасини топади» [38,82]. Бундан ташқари, дастлабки ифодали ўқиш учун асар образларини идрок этиш ниҳоятда зарур [38,89].

Бадиий матн реал воқеликдан ажратиб ўрганилса, у «сўзли бадиий феномен» хоссалари нуқтаи назаридангина кўриладиган бадиий матнга айланади. Бадиий матн реал воқелик билан қўшилиб ўқувчига кучли эстетик таъсир кўрсатади. Қўшилмаса, фақат ифодали ўқишдаги ширадорлиги таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, турли синтактик қурилмаларни ифода этувчи гап намуналарини ифодали ўқишдан фарқли ўларок, она тили дарсларида бадиий матнни ифодали ўқиш ўзига хос тарзда, ўзига хосликларни ҳисобга олиб ташкил этилади. Ушбу ўзига хослик адабиёт дарсларидаги ўқишга нисбатан тафовутлари борлиги билан шартланади. Бунда парчанинг тағ маъноси, ғоясини англаш, образлиликни идрок этиш, эстетик таъсирни туйишдаги даражаланиш, асарнинг, қаҳрамонларининг ўқувчиларга таниш ёки таниш эмаслик ҳолатлари туфайли юзага келади.

Демак, она тили дарсларида бадиий идрок ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уни биринчи планга олиб чиқиш учун бадиий матн асосидаги машқ шартига қўшимча топшириқ киритиш йўли билан тил хусусияти устидаги ишларни фигурага айлантириш зарур. Бу ишлар ижодий тафаккур соҳибини тарбиялаш, унинг эстетик маданиятини ривожлантириш мақсад ва вазифаларига мос келади.

Бадиий матнда образ яратилиши билан боғлиқ бўлган сўзлар нотаниш бўлмаслиги керак. Шундагина уни бадиий поэтик сўз сифатида англаш мумкин. Бундай сўзни матнни ифодали ўқишдан олдин, машқ шарти бажарилаётган пайтда тушунтириб ўтиш лозим. Шунда у ўқиш жараёнида эстетик жиҳатдан англонади.

Хуллас, она тили дарсларида ифодали ўқиш ўзига хос тарзда ташкил этилиб, бадиий матннинг тағ маъноси,

гояси, образлари қай даражада анлангани, турли услубий бўёқли сўзларга бериладиган урғулар назарда тутилади, асарнинг адабиёт дарслари орқали таниш ёки нотанишлиги ҳисобга олинади. Ифодали ўқиш жараёнига оз вақт ажратилади. Бунда шу фурсат ичида ушбу мақсадга эришилганлик даражасидан келиб чиқилади.

3.2. Бадиий матннинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш орқали ташқи ва ички интеграцияни амалга ошириш йўллари.

Бадиий тасвир воситалари ва шеърий санъат турлари билан танишиш ёшларни ижодий фаолиятга ундайди, бадиий иншо ёзиш қобилиятини юксалтиради. Ушбу йўналишдаги ишларни амалга ошириш, яъни бадиий қиймат яратувчи тил ҳодисалари устидаги ишларни ташкил этишдан аввал ўқитувчи «Ona tili» дарсликларини ўрганиб чиқиб, улардаги ҳар бир бадиий матнда қандай бадиий тасвир воситаси ишлатилганини аниқлаб олмоғи, бошланғич синфлар «O'qish kitobi» дарсликларидagi савол ва топшириқлардан бохабар бўлмоғи, 5–9-синфлар «Ona tili» дастури талабларига ва дарслик материалларига ижодий ёндашган, «Adabiyot» дарслиги ва дарслик-мажмуалари материалларини яхши билган, икки ўқув фанини интеграциялашни ўйлаган ҳолда иш бошламоғи даркор. Бадиий матнларнинг тил хусусиятларини аниқлаш ва ажрата олиш учун эса ўқитувчининг ўзи, Ё.Жўраев таъкидлаганидек, асардаги «бадиий сўзни ҳис қилиши» [33,4] лозим.

Бадиий матн ифодали ўқилгандан сўнг режамизга кўра қисқа (кўпи билан 5–7 дақиқа) вақт ажратилиб, шу вақт ичида унинг тил хусусиятларини ўрганиш жараёни ташкил этилади. Ушбу жараён уч йўналишдаги таълимий тадбирлар шаклида амалга оширилади:

1) бадиий тасвир воситалари ва шеърий санъатлар устида ишлаш (ташқи интеграциялаш);

2) эмоционал-экспрессив (маъно-мазмунни кучайти-

рувчи) тил ҳодисалари устида ишлаш (ички интеграциялаш);

3) асар қаҳрамонлари ва муаллиф руҳиятини очувчи сўзлар устида ишлаш (ички ва ташқи интеграциялаш).

Она тили дарсларини адабиёт дарслари билан интеграциялаш, бир томондан, таълим мазмунига киритиладиган ўзгаришларда ўз ифодасини топса, иккинчи томондан, бадиий матнда қўлланган бадиий тасвир воситалари ва шеърини санъатлар устида ишлаш тариқасида рўёбга чиқарилади. Бу ишлар она тили дарсларида ўрганилаётган мавзуларга баъзан бевосита боғланади, баъзида уларга қўшимча равишда бажарилади. Масалан, сўзнинг ўз ва кўчма маънолари ўтилар экан, 5-синфдаёқ мажоз, рамз (кўчим) ҳақида тушунча бериш мумкин бўлади. Бадиий тасвир воситаси она тили дарсида ўрганилаётган тил ҳодисасига уланиб кетади.

Она тили дарсларида ички интеграцияни амалга ошириш ишлари ўтилаётган мавзунини ривожлантириш мазмунида бўлади, чунки бунда мавзу доирасида ўрганиладиган тил ҳодисаларининг маънони кучайтирувчилик жиҳатларини очиш мақсад қилиб қўйилади.

Бадиий матнларнинг бирида она тилидан ўрганилган тил ҳодисаси, бошқа бирида бадиий тасвир воситаси, яна бирида қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини ифода этувчи сўзлар, баъзиларида униси ҳам, буниси ҳам мавжуд бўлиши ёки бўлмаслиги мумкин. 5-синфда дастлабки дарсларда булар (тил ҳодисаси, бадиий тасвир воситаси, руҳиятни ифодаловчи сўзлар) айрим-айрим таҳлил қилдирилгани маъқул бўлса, кейинроқ улар кўп бўлмаган тақдирда бир йўла таҳлилга тортилиши тўғри бўлади. Бунда осондан қийинга, оддийдан мураккабга қараб борилади.

БТВ ва ШС устидаги ишлар эмоционал-экспрессив тил ҳодисалари устида олиб бориладиган ишлардан қисман фарқ қилади. Шунга кўра ҳам мазкур фаслни ўрганиш усулларини ёритишдан бошлашни маъқул деб билдик.

3.2.1. Бадиий тасвир воситалари ва шеърӣ санъатлар устида ишлаш.

Тадқиқот ишимизнинг иккинчи боби 2.2-фаслида қайси синфда қайси бадиий тасвир воситаси ва шеърӣ санъат тури устида иш олиб бориш лозимлигини лингводидактик жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган эдик. Ўқитувчи уларни 5–9-синфлар бўйича ўтиладиган мавзулар билан боғлаб ўрганиш режасини тузиб чиқади. Бунда қайси дарсда нима устида иш олиб бориш кераклигини дарсликдаги мавзу билан боғлаш имкониятларидан, машқ материалида бор-йўқлигидан, қай бирини ўрганиш шу дарс учун муҳимлигидан келиб чиқади. Шундан кейин таълимий тадбирларни амалга оширишга киришади. Бадиий матн ифодали ўқилиб, хулосаланиб, бадиий тасвир воситаси (ёки шеърӣ санъат) устидаги ишларнинг мақсад ва вазифалари ҳақида ўқувчиларга тушунча берилгандан (ўқитувчининг кириш сўзидан) сўнг қуйидаги изчилликда иш олиб борилади:

1) бошланғич синф «O'qish kitobi», 5–9-синфлар «Adabiyot» дарслик ва дарслик-мажмуалари асосида танишилган бадиий тасвир воситасини ўқувчилар хотирасига тушириш ёки интегратив асосда киритилаётган янғисини ўргатиш;

2) матндан бадиий тасвир воситаси ёки шеърӣ санъат турини топиш, аташ ва изоҳлаш;

3) бадиий матндаги бадиий тасвир воситаси нима учун хизмат қилаётганини аниқлаш, изоҳлаш, таҳлил қилиш, шу мақсадда парчадаги ғояга, тағ маънога, образлиликка ўқувчилар эътиборини қаратиш;

4) бадиий матнни мажмуавий таҳлил қилиш.

Қуйида ушбу иш турларининг ҳар бирига қисқа-қисқа тўхталиб ўтамиз.

I. Ўқитувчи кириш сўзидан кейин ўқувчилардан ўхшатиш (ёки бошқа тушунча) ҳақида нималарни билишларини сўраб аниқлайди, уларнинг билимларини таъ-

рифлар ёрдамида чуқурлаштиради, бунда у таълим босқичини, ўқувчиларнинг билим савиясини, ёш хусусиятларини ҳисобга олади. 3- ва 4-синф «O'qish kitobi» дарсликлариди [104; 105] берилган «Shoir she'rdi qorni nimalarga o'xshatgan?», «Bilimsiz kishilar nimaga o'xshatiladi?», «Ola buzoqning ko'rinishi nimalarga o'xshashini aytib bering» каби савол ва топшириқлар асосида мисолларни ўқувчиларнинг эсига туширади ва болалар фаоллигида шу мисолларга таянган ҳолда қуйидаги таърифни келтириб чиқаради: «*Ўхшатиш* дегани тасвирланаётган шахс ёки нарса-буюм ҳақида китобхонда яққолроқ тасаввур пайдо қилиш учун уни бошқа (одатда, яхши таниш) бир шахс ёки нарса-буюмга ўхшатишдир. Масалан: *садаф каби оқ тишлар*».

Ўхшатиш сўз ёрдамида, морфологик шакл ёки синтактик қурилма ёрдамида ҳосил қилиниши мумкин. Масалан, 5-синф «Ona tili» дарслигидаги [61] 7-машқ материали сифатида Миртемирнинг шеъридан келтирилган парчада ўхшатиш синтактик усул билан ифодаланган:

*Ona tilim – onajonim tili bu,
Beshikdanoq singgan jon-u quloqqa.
El-u yurtim, xonumonim tili bu,
Qadimlikda o'xshar ona tuproqqa.*

Шеърда она тилининг қадимликда тупроғимизга ўхшаши айтилар экан, бу билан бадий ифода тиниқлигига, таъсирнинг кучли бўлишига эришилган.

128-машқда матндаги «*Yuz yoshga kirgan va qaddi yoʻydek egilgan bir qariya hassaga tayanib borar edi*» гапида -дек қўшимчаси (*qaddi yoʻydek egilgan*) ўхшатиш орқали бадий образ яратиш учун восита бўлиб хизмат қилган. 131-машқда ўхшатиш синтактик усул билан ҳосил қилинган: «*Aqlli qariya – oqib turgan daryo*». 168-машқда *мен каби, кийикдек, балиқдек, лочиндек* сўзлари ўхшатиш бўлиб, маънони кучайтиришга *каби* кўмакчиси, -*дек* қўшимчаси орқали эришилган, булар алоҳида таъкидни юзага чиқарган.

Навбатдаги матнларда ўхшатишнинг ифодаланиши билан боғлиқ билим кенгая боради. 7-синфга келиб ўқувчиларнинг бу борадаги билими яхлит шаклланади. Чунки шу синф «Adabiyot» дарслик-мажмуасида [14; 15] берилган назарий маълумотда ўхшатишни ҳосил қилувчи воситалар ҳам санаб ўтилади. «Восита иштирок этган ўхшатишларда ташбиҳ аниқ кўриниб, билиниб туради. Сўз санъатида *-дек, -дай, -дайи(ин), -ча, -симон, -вор, -саро, -оро, -ваш, -ий, -айин* каби қўшимчалар, *каби, сингари, мисли, зўё, янглиғ, худди, ўхшаб, нечукки* ва бошқа сўзлар восита бўлиб келади». Булар морфологик шакллар, кўмакчили бирикмалар саналади. Лекин гапга ўхшатиш мазмунини берадиган синтактик фигуралар ҳам бор.

Ўқитувчи бир бадий тасвир воситаси устида ишлангандан кейин шу воситанинг учраши жуда ҳам кечикиб кетадиган бўлса, ё кечикиб бўлса ҳам учраган матнни аввалроқ ўқиб-ўрганиш йўлини танлаши, ёки дарсга ўзи маъқул топган бадий матнни олиб кириши мумкин.

Сўзни кўчма маънода ишлатиш кўпинча образ яратиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Масалан, *хафа бўлмоқ* феъли шахс отлари билан бирикиб, асл маъносида ишлатилса, «Қозон хафа бўлди» каби нарса-буюм отлари билан бирга келганда кўчма маънода бўлади.

Машқ. Сўзни ўз ва кўчма маъносида қўллаб гап тузинг, улар ўртасида қандай умумийлик борлигини изоҳланг.

Киноя (метонимия) – бир нарсани ўз номидан бошқа ном билан айтиш киноя деб аталади [36,140]. Отабек бир жойда «*кўз нури*», бошқа жойда «*кўз оғриғи*» номи билан аталади.

Жонлантириш асосан сўзларнинг ўзаро бирикишидаги номувофиқлик орқали намоён бўлади. Ушбу ғайриоддий бирикувлар китобхоннинг диққатини ўзига тортса-да, кузатишларнинг далолат беришича, кўпинча улар томонидан бадий тасвир воситаси деб анланмайди. Нарса-буюмларнинг жонлантирилгани баъзан

пайқалмайди, бадиий қиймат яратилгани аён бўлиб тургани ҳолда, ўқиш пайтида улар лексик жиҳатдан эътиборсиз ўтиб кетилади. «Жонлантиришда маълум маънода предикативлик мавжуд. Шу боис улар синтактик ҳодиса бўлиб, иш-ҳаракат ва унинг бажарувчиси ўртасидаги синтагматик муносабатда ўз ифодасини топади» [119,38].

Уқори синфларда, хусусан, 7-синфда адабиёт дарсларида ўтилган назарий маълумотни она тили дарсларида вақти-вақти билан эсга олиб туриш мақсадга мувофиқ. Ўқитувчи ўқувчилардан қандай БТВ ва ШСни билишлари ҳақида сўраб билгандан сўнг уларга матнни яна бир марта ичдан ўқиб чиқиб, унда қайси БТВ ёки ШС тури ишлатилганини айтиш вазифасини топширади.

Бунда бадиий матнни ифодали ўқишдан сўнг бадиий қиймат яратаётган сўз ва грамматик воситаларга, улардан **образ яратиш усуллари**га, ғояни чуқурроқ англаш томон борилади, чунки сўзлар ва сўз шакллари, ифода воситалари орқалигина муаллифнинг асосий мақсадини тўғри тушунишга эришилади.

II. Бадиий матндан у ёки бу бадиий тасвир воситаси (ёки шеърини санъат тури) ўқувчилар хотирасида тиклангач ёки у ҳақда тушунча ҳосил қилингач, бевосита ушбу тил ҳодисалари устидаги ишларга ўтилади. Бу ишлар уч босқичда ташкил этилади:

- 1) топиш (аниқлаш);
- 2) изоҳлаш;
- 3) таҳлил қилиш.

Биринчи ҳолатдан ўқувчининг бадиий тасвир воситаси ҳақида берилган маълумотни мустаҳкамлаш ва такрорлаш пайтида фойдаланилади. Иккинчи ҳолат ўқувчиларда бадиий тасвир воситалари ҳақида билим, кўникма ва малакалар шакллана бошлаган даврда қўл келади.

Монографиянинг биринчи боб 1.3-фаслида айtilганидек, 2015–2016 ўқув йилида Тошкент, Наманган, Самарқанд вилоятларидаги айрим мактабларнинг 9-синф-

ларида карточка типиди берилган топшириқлар асосида назорат иши ўтказилди. Топшириқда бадий матн ёки бир-икки байтдан иборат шеър берилди. Ўқувчилардан матнни (шеърни) ўқиб, уч хил жавоб қайтариш: тил ҳодисасини топиш (аниқлаш), уни аташ ва изоҳлаш талаб этилди. Натижа шуни кўрсатдики, 220 ўқувчининг 9 нафари матндан тегишли мисолни тўғри, 12 нафари хато топган, 199 киши БТВ ёки ШС турини кўрсатмади. 73 нафари бутун матнга нисбат берган ҳолда БТВ ёки ШС турини тўғри, 111 таси хато атади, 37 нафари уни атамасди; 4 нафари тўғри, 17 нафари хато изоҳлади, 199 таси изоҳ беришга уринмади. Маълум бўлишича, ўқувчилар бадий матндан бадий қиймат яратишда ёзувчи (шоир) фойдаланган БТВ ёки ШСни топиш (аниқлаш) ўрнига уларни бутун матнга нисбат берган ҳолда аташ билан кифояландилар. 200 ўқувчининг 73 нафари БТВ ёки ШСни матндан ажратиб кўрсатмаган бўлса-да, уни тўғри атади. Ана шу кўрсаткич ўртача ўзлаштиришни ифода этади. Бундан бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш дарсларида ўқитувчи ўқувчиларнинг бадий матндан тегишли БТВ ёки ШС турини ифодаловчи сўз ёки сўз шаклини топишлари, аташлари ва изоҳлашлари билан боғлиқ машқларга кўпроқ вақт ажратмоғи лозим.

Бадий матнда ишлатилган бадий тасвир воситасини (ёки шеърини санъат турини) топа билиш, ажрата олиш учун парчада ифодаланган тағ маънони англаб етиш, ёзувчи (шоир)нинг ниятини тушуна олиш, гап, мисра орқали ифодаланаётган маъно-мазмун моҳиятига кира олиш талаб этилади. Бугина эмас, ўша маъно-мазмун нимани англатиши, нима деб аталиши, атамаларнинг фарқли тушунчалар билан боғлиқ жиҳатидан воқиф бўлиши даркор.

Она тили дарсларида бадий матндан тегишли бадий тасвир воситасини топиш (аниқлаш) ўзига хос қийинчиликларга эга. Шуни назарда тутиб унга доир савол ва топшириқлар икки хил тарзда тузилади:

– савол ва топшириқда бадиий тасвир воситаси тилга олинади;

– восита тилга олинмайди.

Биринчи ҳолат атамани англаш даражасидаги билимни, иккинчи ҳолат бадиий қиймат яратишда ёзувчи фойдаланган воситани билиш даражасини тақозо этади. Шубҳасиз, иккинчиси таълимий тадбирлар натижасида эришиладиган марра саналади. Атамага таяниб матндан тегишли сўз ва сўз шакллари, синтактик қурилмани топиш учун ўқувчи онгида атама билан тил ҳодисаси ўртасида ассоциатив боғланиш шаклланиши зарур.

Кузатишларнинг кўрсатишича, ўқувчилар матндаги ўхшатишни осон аниқлайдилар, чунки унинг морфологик шаклидан, шунингдек, гапнинг синтактик қурилишидан ўхшатиш маъноси яққол англашилиб туради. Лекин сифатлашни ажратиш бирмунча мушкулроқ, чунки бадиий тасвир мақсадида қўлланилган сўз (сифат, белги билдирувчи от)ни шунчаки ишлатилган сифат ёки отдан фарқлаш алоҳида эътиборни, таҳлилни талаб этади.

Сифатлаш аниқловчига ўхшаб кетади, лекин ундан фарқ қилади. Ўқувчи бу хусусда аниқ тушунчага эга бўлиши керак. Ушбу фарқни Б.Умурқулов шундай изоҳлайди: «...тилда тасвирийликни таъминловчи махсус воситалар ҳам мавжуд бўлиб, улар фикрни образли тасвирлаш натижасида нутқнинг ифодалилигини ошириш, нарса ва ҳодисанинг характери, хусусиятини ифодали тасвирлаш имкониятини яратади. Сифатлашлар ана шундай воситалардан бири саналади. Сифатлашлар моҳияти жиҳатидан аниқловчиларга ўхшаш бўлиб, аниқловчилардан эмоционал таъсирчанлиги, фавқулодда вужудга келганлиги билан фарқланади» [91,66–67]. Муаллиф сифатлашнинг аниқловчидан тафовутини Р.Қўнғуровнинг фикри асосида шундай тушунтиради: «Р.Қўнғуров сифатлашнинг доимий аниқловчилардан фарқли равишда экспрессивлиги, кўчма маънода ишлатили-

ши каби хусусиятлари мавжудлигини қайд қилиб, уни поэтик-аниқловчи деб атаган» [91,67].

Б.Умурқуловнинг қуйидаги изоҳи сифатлашнинг моҳиятини янада ойдинлаштиради: «Сифатлашлар турли лексик воситалар, чунончи, нейтрал сўзлар ва нейтрал бўлмаган, нутқнинг бирор тури учун услубий табақаланган сўзлар ёрдамида ҳам ҳосил бўлади. Услубий нейтрал бўлган сўзлар сифатлаш вазифасида келганда аниқловчиларга ўхшаб кетади. Бундай сифатлаш кўпинча сўзнинг кўчма маъноси асосида вужудга келган бўлиб, шу хусусиятга кўра, у аниқловчи эмас, сифатлашдир» [91,67].

Тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчилар жонлантириш ва муболағани топишда бир қадар қийналсалар-да, образлиликни вужудга келтирган сифатлашларни ажратишда катта мушкулликларга дуч келадилар. Шунга кўра ҳам матндан сифатлашни аниқлаш билан боғлиқ машқларга кўпроқ ўрин ажратиш лозим.

Ҳ.Ўроқовнинг «Ўзбек сўзлашув нутқида сифатлаш» номли мақоласида сифатлашга бундай таъриф берилади: «Сифатлаш бир турдаги предметларнинг ўзига хос хусусиятларини конкретлаштириш ёки баҳолаш орқали аниқлайди ва уларда образлилик, эмоционал-экспрессивлик вужудга келтиради: *анор юз, мрамар билак* каби. Масалан: *Синфга анор юзли муаллима кирди. Унинг қаршисида укки кўз киши намоён бўлди.* [103,31].

Истиора ўхшатишга тенглаштирилади. Лекин у аслида ўхшатиш эмас. А.Ҳожиаҳмедов бир сўзга вақтинча бошқа маъно юклаш истиора эканлигини таъкидлайди [120,12]. Масалан, байтда севикли ёрга *эй гул* деб мурожаат этилар экан, *ёр* ўрнида *гул* сўзи қўлланади. Сўзлашув нутқида *бўтам, тойчоқ, бўталоқ, асалим, лочиним, шакарим* каби сўзлар билан ўз яқинларига мурожаат этиш ҳолатлари кенг тарқалган. Булар халқимизнинг миллий қадриятлари асосида шаклланган сўзлар бўлиб, улар ҳам истиора тарзида амал қилади. «Ҳа, тулки!» деганда

ҳам ўхшатиш эмас, балки истиора ишлатилган бўлади. Эслатиш жоизки, истаган ўхшатишни истиора вазифасида келтириб бўлмайди. Масалан, *кийигим, балиғим* дейиш қабул қилинмаган.

Истиора – сўзнинг асл маъноларидан ташқари кўчма маъноларда ишлатилиши. «Оққўнгил одам» деганда оқ сўзи рангни эмас, шахснинг яхшиликка мойиллигини ифодалайди. Мажоз умумий ном, истиора мажознинг бир тури. Кўчма маънода ишлатилган сўз **мажоз** деб аталади [36,139].

Маълумки, 7-синфда ташбих тушунчаси ўрганилади. У ҳам ўхшатиш билан вазифадошлик қилади. Ўқувчилар уларни фарқлаб ишлатишлари керак. Фарқлаш асар жанрига кўра амалга оширилади: шеърий асар (масалан, ғазал, рубоий) ўқилганда, шеърий санъат турларидан бири сифатида ташбих тилга олинади, насрий асар ҳақида гапирилганда бадий тасвир воситаларидан бири бўлмиш ўхшатиш атамаси қўлланади. Шунини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозимки, бадий тасвир воситалари сирасида ишлатиладиган муболаға, истиора шеърий санъат турларига ҳам киритилган.

Навбатдаги икки-уч бадий матн таҳлилида ўқувчилар айтилган БТВ ёки ШС тури вазифасидаги сўз ёки сўз шаклини аниқлаш амалини бажарадилар. Шундан кейин ёшлар матнда қайси бадий қиймат яратувчи восита ишлатилганини ўзлари аниқлашни ўрганадилар.

III. Матнда қайси бадий тасвир воситаси ёки шеърий санъат тури қўллани тегини сўз, сўз шакли ёки синтактик қурилмани кўрсатиш йўли билан аниқлангандан сўнг ушбу тил ҳодисаларининг бадий қиймат яратишдаги ўрнини **изоҳлашга** ўтилади. Бунда изоҳлаш сўз ишлатиш маҳорати билан боғлиқ равишда ташкил этилади.

Айрим ҳолларда оддий матндаги нейтрал сўзларни бадий бўёқли сўзлар билан алмаштириб уни бадийлаштиришни топшириш мумкин. Бу ишда ҳам ўқувчи

ўзи танлаган сўзни изоҳлаб, исботлашга ҳаракат қилсин. Ниҳоят, ҳосил бўлган бадий матн синфда ўқувчилар фаоллигида муҳокама қилиниши лозим. Бунда ифодаси, таъсирчанлиги, образлилиги ва бошқа жиҳатлари кўрилиши зарур.

Таъкидлаш жоизки, бадий матннинг тил хусусиятларини аниқлаш ва изоҳлашга қаратилган тадбирлар уларнинг нечоғлик маҳорат билан ишлатилганлигини мушоҳададан ўтказиш билан яқунланиши керак. Бу ишлар натижасида ўқувчиларнинг зеҳни, бадий идроки чуқурлаштирилади, бадий диди ривожлантирилади. Бу ерда тил ҳодисасини тавсифлаш, уларга таъриф ва тасниф бериш, фарқли белгиларини кўрсатиш ишлари вақтинча ўз аҳамиятини йўқотади, чунки бадий матннинг тил хусусиятларига диққат кўчганда, ўқувчилар тил ҳодисасининг моҳиятини англаб етишлари, уни ойдинлаштиришлари муҳим бўлмай қолади, аксинча, асар тилини ўрганиш орқали унинг бадий матн яратишдаги вазифасини тушуниб етишлари биринчи планга чиқади. Зеро, ўқувчиларни бадий матндан янги бадий-тасвирий воситаларни аниқлашга қизиқтиради, ҳаёт лавҳалари асосида қандай бадий-тасвирий воситалар билан фикр юритиш, образ яратиш мумкинлигидан сабоқ беради.

IV. Ниҳоят, бадий матннинг тил хусусиятларини мажмуавий таҳлил қилишга ўтилади. Масалан, 5-синфда бадий тасвир воситалари билан параллел равишда шу синфда она тилидан ўрганиладиган мавзулар таркибида ажратилган маънони кучайтирувчи (эмоционал-экспрессив) тил ҳодисалари, асар қаҳрамонининг руҳиятни очувчи сўзлар ўрганила бошлайди. Маълум дарсга келиб, бадий матннинг тил хусусиятларини **мажмуавий таҳлил қилиш** машқларини ташкил этиш мумкин бўлади. Бундай таҳлил қилиш жараёни аввалги жараёнларни бирлаштиради. Масалан, шоир Миртемирнинг она тили ҳақидаги тўртлигини олайлик. Шеърга доир

берилган машқ шартига кўшимча равишда шоирнинг бадий образ яратишда сўзни маҳорат билан ишлатганига ўқувчилар диққатини қаратиш лозим. Одатда, «*сут билан кирган*», «*жонига оро кирди*», «*қулоққа гап кирмади*» каби бирикмаларда *кирмоқ* феъли кўлланади. Шоир маъноси ушбу феъл маъносидан кучлироқ *сингмоқ* феълни танлаган. Аёнки, кириш бошқа, сингиб кетиш бошқа. Бундан ташқари, *кирмоқ* феълида и унлиси билинар-билимас талаффуз қилинади. Шоир шеър бандининг иккинчи туроғида «урғули – урғусиз» бўғинлар тартибини кўллаган, шу боис биринчи мисрадаги *онажоним*, учинчи мисрадаги *хонумоним*, тўртинчи мисрадаги *ўхшар* сўзларига оҳангдош бўлсин деб, иккинчи мисрада биринчи бўғини урғули «*сингган*» сўзини ишлатган, натижада оҳангдорлик ортган.

Биз бадий матннинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш деганда методист олима М.Мирмахсудова она тили дарслари учун умумлаштирган ҳолда санаб кўрсатган таҳлил турларидан икки тури – қисман ва тўлиқ таҳлил ўтказишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Ўқитувчи Миртемирнинг шеъри мисолида бадий матннинг тил хусусиятларини умумлаштира бошлаш даврига келганда мажмуавий таҳлил ўтказиш учун интерфаол усулни танлаб, синф ўқувчиларини қуйидаги кичик гуруҳларга бўлади: «Билимдонлар», «Тадқиқотчилар», «Талқин қилувчилар», «Танқидчилар», «Баҳоловчилар». Ҳар бир гуруҳга савол ёки топшириқ ёзилган карточка тарқатади, шеър устидаги жами ишлар учун 10 дақиқа ажратилишини маълум қилади.

«Билимдонлар» гуруҳи ўхшатиш, маънодош сўзлар, оҳангдошликка шеър асосида таъриф берадилар, мисоллар келтирадилар.

«Тадқиқотчилар» гуруҳи топшириқ шартига кўра шеърий парчадан ўхшатишни, маънодошлари мавжуд бўлган сўзни (*сингмоқ*), оҳангдош сўзларни топадилар, ифодаланишини айтадилар.

«Талқин қилувчилар» гуруҳи сўз ишлатиш маҳорати хусусида фикр юритадилар, сўз танлашнинг эҳтимол тутилган вариантларига тўхталадилар.

«Танқидчилар» гуруҳи учала гуруҳ берган жавоблардаги йўл қўйилган хатоларни кўрсатиб, тузатишга ҳаракат қиладилар.

«Баҳоловчилар» гуруҳи тўртала гуруҳ фаолиятига балл бериб борадилар, охирида бу балларни эълон қиладилар.

Ўқув жараёнининг боришида аниқлаш, изоҳлаш ва таҳлил қилиш билим, кўникма ва малаканинг ҳосил бўлишидан ўтиб, лаёқат даражасининг шаклланиши билан яқунланади. Бу жуда узоқ давом этадиган жараёнدير. Малака деганда амалий ҳаракатларга (масалан, бадий матнни таҳлил қилишга, бадий матн яратишда бадий қиймат вужудга келтира билишга) тайёр бўлиш тушунилади. Албатта, бундай амалларнинг хатосиз бажарилиши ҳам назарда тутилади. Малака интеллектуал фаолиятнинг олий шакли ҳисобланади. Кимдир шеър ёзишга лаёқатли бўлади, кимдир бир-икки мисра шеър билан кифояланади, лаёқат даражаси ҳам шу даражада қолади.

Ўқилганлар мазмунининг қанчалик тушунилганлиги ифодали ўқишда аён бўлади. Назарий материалнинг тўғри, чуқур анланганлиги шу жараёнда маълум бўлади. Сўз устида ишлаш жараёнида ифодали ўқиш кўникмаларини ривожлантириш ҳам кўзда тутилиши керак. Ифодали ўқиш аслида ижод қилишни ҳам талаб этади.

Хуллас, ҳар бир бадий матн ўқувчиларни секин-аста бадий ижод сир-асрорларига олиб киради, шу тариқа уларнинг бадий дидини тарбиялайди, билимини оширади, тил ҳодисалари ёки БТВларига эътиборли муносабатни шакллантиради, бу борадаги мустақилликни ривожлантиради.

Юқоридаги иш турларини 7-синф она тили дарсларида таносибни ўргатиш мисолида кўриб чиқамиз.

Дарслар 7-синф адабиёт дарсларида таносиб юзасидан назарий маълумот ўрганилгандан кейин етти дарс давомида ташкил этилиши мўлжалланди, бир неча машғулотга оз-оздан режалаштирилади. Чунончи:

I. Ўқувчилар билан биргаликда қуйидаги байт ўқилади:
*To g'aming changinda kuydi xasta ko'nglim uzbek,
Nola-u i(n)gramakni mendin o'rgandi rubob.*

Ўқитувчи ўқувчилардан адабиёт дарсларида ўрганилган шеърий санъатлардан бўлган таносиб ҳақида нима-ларни билишларини савол-жавоб орқали аниқлайди ва қоида эслатади.

«Tanosub baytda, umuman she'riy bandlarda ma'no jihatidan bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatuvchi so'zlarni qo'llash orqali hosil qilinadi». Ушбу қоидага қўшимча тарзда ўқитувчи шоирлар бирор ҳодисани ёрқинроқ, ишончлироқ тасвирлаш учун таносибдан фойдаланишлари ҳақида маълумот беради. Келтирилган байтдаги *chang, ud, rubob* номли мусиқа асбобларининг мутаносиблиги, шу билан бирга, *g'am, kuymoq, xasta, nola, ingramoq* сўзларининг лирик қаҳрамон руҳиятини ифодалашга мослиги аниқланади. Дарс давомида ушбу таълимий ишларга 5-7 дақиқа вақт сарфланади.

Таносибни ўрганишнинг қийин томони шундаки, уни аниқлаш учун байтдаги сўзларнинг бир тушунча атрофида мутаносиб равишда уюша оладиган, маълум маънода уядош сўзлар каби матний уядошлик ҳосил қила оладиган сўзларнинг бор ёки йўқлигини ажрата билиш керак.

Ўқувчиларга таносиб ҳақида тушунча бериб, уни қандай қилиб аниқлаш лозимлигини маълум қилгач, байт ўқилса ва шоир унда қайси шеърий санъат турини қўллаганлигини топиш сўралса, табиийки, жавоб таносиб бўлади. Бу ўринда жавоб учун таҳлилга зарурият йўқ: таносиб ўрганиляпти, ўқиш учун байт келтирилдими, демак, ушбу байтда таносиб қўлланган бўлади. Ўқувчилар ўйламасдан жавоб бермасликлари учун дастлабки машқ

байтни ўқиб, ўзаро мутаносибликни ташкил этадиган сўзларни топишдан иборат бўлиши мақсадга мувофиқдир.

II. Ўқувчиларга куйидаги топшириқ берилади:

Alisher Navoiy qalamiga mansub baytni o'qing va berilgan topshiriqni bajaring.

Jonim badaning shifosi bo'lsin,

Boshim qadaming fidosi bo'lsin.

Baytda she'riy san'atning qaysi turi ishlatilganligini asoslash uchun mutanosib so'zlarni ajrating va qisqa izohlang.

Ўқувчилар байтдаги «*jon*» билан «*badan*» ва «*bosh*» билан «*qadam*» сўзларидаги мутаносибликни аниқлайдилар. Бундан ташқари, жоннинг баданга шифо бўлиши билан бошнинг қадамга фидо бўлиши ўртасидаги уйғунликни изоҳлайдилар.

III. Ўқувчилар дастлабки икки иш турида байтдан таносибни ҳосил қилувчи сўзларни аниқлашни ўрганадилар, таносиб санъатининг асосий белгиси таносиб сўzlари эканлигини билиб оладилар. Ана шу билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш мақсадида аввал таносиб санъатида битилган байтни бошқа санъатлар асосида ёзилган байтлар билан таққослаш, шу асосда таносибни бошқаларидан ажрата билиш талаб этиладиган тарзда топшириқ тузилади.

Quyidagi uch baytni o'qing. Tanosibda yozilgan baytni aniqlang va izohlang.

Ya'qub bikin ko'p yig'idin qolmadi sensiz,

Nuri basarim, xoh inon, xoh inonma. (Lutfiy)

Qosh-u ko'z-u kirpugingning fitnasidin yo'q kalom,

Ul balodin, netayin, kelmasa bir-bir ustina. (Ogahiy)

Yo rab ul shahd-u shakar yo labdurur?

Yo magar shahd-u shakar yolabdurur? (Alisher Navoiy)

Ўқувчиларга таносибда битилганлиги аниқланган байтни қайта ўқиб, таносибга оид сўзларни аниқлаш ва изоҳлаш топшириғи берилади ҳамда улар қай тартибда ва нима сабабдан қўллангани сўралади. Ўқувчилар таносиб

сўзлари (*қош, кўз, киприк*)ни айтиб, байтни изоҳлайдилар. Ўқувчилардан шоир нима учун ушбу сўзлардан фойдалангани сўралади. Бу ишлар ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади. Аслида ҳам бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш қизиқиш билан ҳам боғлиқ. «Лекин қизиқишни мароқлилиқ, завқ билан алмаштириб бўлмайди» [73,17].

Яна бир дарсда ҳам аввалги дарсда мустаҳкамлана бошлаган билимларни қатъийлаштириш, кўникмаларни малакага айлантириш мазмунида иш олиб борилади. Ўқувчилар билан биргаликда қуйидаги байтлар ўқилади:

Oraz Quyoshin ochib, ashki qurug'an ko'zni

Ko'p hajrda yig'latding, bir vaslda ham yig'lat. (Alisher Navoiy)

Sabr qilsang, guradin halvo bitar,

Besabrlar o'z oyog'idan yitar. (Gulxaniy)

Vah, muhabbat ko'yida qon yig'ladim,

Yeti iqlim g'arq bo'ldi yoshima. (Mashrab)

Ўқувчилар тегишли байтни аниқлаб, мустақил ҳолда *oraz, ashk, ko'z* ҳамда *hajr* ва *vasl* сўзлари таносибни юзага келтирганини таъкидлаб, шу сўзлари бўлганлиги учун байтда таносиб санъати қўлланган деб ҳисобланади, деган изоҳни айтадилар. Шоирнинг сўз ишлатиш маҳоратига ўқувчилар эътибори қаратилади.

IV. Ўқитувчи синф ўқувчиларини қуйидаги кичик гуруҳларга бўлади: «Изланувчилар», «Зукколар», «Талқин қилувчилар», «Танқидчилар», «Баҳоловчилар». Ҳар бир гуруҳга савол ёки топшириқ ёзилган карточка тарқатади:

Quyidagi ruboiyda qaysi she'riy san'at qo'llanganini aniqlab, baytni tahlil qiling.

Ko'z birla qoshing yaxshi, qabog'ing yaxshi,

Yuz birla so'zung yaxshi, dudog'ing yaxshi,

Eng birla menging yaxshi, saqoqing yaxshi,

Bir-bir ne deyin boshtin-oyog'ing yaxshi. (Alisher Navoiy)

Рубойи таҳлили устидаги жами ишлар учун 10 дақиқа ажратилиши маълум қилинади.

Ниҳоят, ўқитувчи ўқувчиларнинг шеърий санъатлардан таносиб ҳақидаги билим, кўникма ва малакаларини аниқлаш мақсадида якуний назорат иши ўтказиши мумкин.

Ўқувчилар ўйлаб, шеърий санъат турларининг фарқига бориб жавоб беришлари учун таққослаш асосидаги назорат иши олинади. Бу иш олинган билимлардан фойдаланишни тақозо қилади. Шу ниятда учта байт берилиб, шеърий санъат турини таҳлил асосида аниқлашни топшириш тўғри бўлади. Топшириқ:

Quyidagi baytlarni o'qib, har birining tagiga qaysi she'riy san'at qo'llanganini aniqlab, tegishli so'zlarni ajratish orqali qisqa izohlang.

Bog'larda sensiz, ey sarvqomat,

Qumridek etdim oh-u nadomat. (Muqimiy)

Tuturmen ko'zki, ko'rsam orazingni,-

Ki derlar: «Oqqan ariqqa oqar su(v)». (Lutfiy)

Olma yanoqing ko'rgach, men banda nechuk o'lmay?

Bodom ko'zi fitna, pista dahani nozuk. (Lutfiy)

Ўқувчилар биринчи байтда ташбеҳ қўлланганини аниқлаб, *qumridek* сўзини ажратишади.

Иккинчи байтда шеърий санъатлардан ирсоли масал қўлланганини таъкидлаб, *Oqqan ariqqa oqar su(v)*нинг мақол эканини аниқлашади. Бугунги кунда ушбу мақол «Оққан дарё оқаверади» тарзида қўлланишини изоҳлашади.

Ўқувчилардан учинчи байтда *таносиб* санъати қўллангани ва бу *yanoq, ko'z, ayuq, dahan* сўzlари орқали ифодаланганлигини аниқлаб, ёзишлари кутилади.

3.2.2. Она тили дарсларида маъно-мазмунни кучайтирувчи (эмоционал-экспрессив) тил воситалари устидаги ишлар.

Биз мазкур монографиямизнинг 2.2-қисмида ҳукмингизга ҳавола қилган она тили дарсларида ўтилаётган мавзуларда ўрганиладиган тил ҳодисалари

шу мавзулар доирасида экспрессивлик жиҳатига кўра алоҳида эътибор бериб ўрганиш учун ажратилган маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларидан иборат таълим мазмуни билан ички интеграцияланади. Бундан янги грамматик материал юзасидан берилган назарий маълумот билан шу маълумот таркибида таъкидлаб кўрсатилган ёки ўқувчилар диққатини кўшимча равишда қаратиш мумкин бўлган маънони кучайтирувчи тил ҳодисаси устида олдинма-кейин аввал яхлит, сўнг алоҳида иш олиб борилади.

Маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларини қай мазмунда ва қай тартибда ўрганиш кераклиги қуйидагиларга боғлиқ:

1) ўтилаётган мавзу доирасида айрим тил ҳодисалар дастлаб нейтрал услубда, нейтрал луғавий маънода ўрганилиб, кейин унинг экспрессивлиги маълум қилинади. Масалан:

- **фонетика бўйича:** бир товушнинг гапдаги (мисрадаги) бир неча сўзда учраши; сўздаги унли ёки ундошни талаффузга, асар қаҳрамонининг руҳиятига мослаб икки-учта қилиб ёзиш (оббо-о, йў-ў-ўқ каби) ва ҳ.к.

- **лексикология бўйича:** сўзнинг ўз ва кўчма маъноси; маънодош сўзлар, уларнинг салбий ва ижобий бўёқда бўлиши; зид маъноли сўзлар (жумладан, сифатлар), уларнинг экспрессив қўлланиш ҳолатлари; жуфт ва такрорий сўзлар;

- **морфология бўйича;** феълнинг бўлишсиз шакллари; орттирма нисбат; ҳаракат номи, унинг -моқ, -мақ шакллари; ҳозирги ва келаси замон сифатдошлари (-ажак шакли); феълнинг -(и)б (-май) бўлади (бўлмайди); -(и)б (-май) бўпти; -(и)б (-май) кўр(-чи); эмас сўзи; айрим ҳолат равишлари; кўшимчалар ва уларда экспрессивлик (Ойдан-да гўзал, -чун, -ла, -ға, -а, -я, -на); феълда замон шаклларининг алмашинуви; айрим кўрсатиш олмошлари; сўроқ олмошлари;

белгилаш олмошлари, уларнинг такрорий шакли; бўлишсизлик олмошлари; нейтрал ва бадий услубга хос кўмакчилар; феълнинг –са экан шакли; тасдиқ ва инкор сўзлари; йўқ сўзи;

– **синтаксис бўйича:** сўроқ гап (риторик сўроқ гап); ундов гап (риторик ундов гап); ундалма (риторик ундалма); шахси маълум гап; кимдир, баъзилар; одамлар, кўпчилик сўзларининг эга вазифасида келиши; шахссиз гап; атов гап (риторик атов гап); сўз-гаплар; гапда сўз тартиби (ўзгарган тартиб); ажратилган гап бўлаклари; киритмалар; диалог; аммо боғловчили гап таркибида –у (-ю), -ку, -я, -да юкламалари; тўсиқсиз ва шарт эргаш гап; ўхшатиш мазмунидаги гапда каби, сингари, гўё, худди сўзлари; -ки боғловчиси; бош ва эргаш гапнинг тартиби;

2) тил ҳодисаларидан иборат маънони кучайтирувчи мавзу материаллари алоҳида экспрессивлик йўналишида ўрганилади:

– **лексикология бўйича:** иборалар; тасвирий ифодалар; бўёқдор сўзлар;

– **морфология бўйича:** жуфт ва такрорий сўз туркумлари; кичрайтириш ва эркалаш шакллари; сифат ва равишларнинг орттирма даражалари; тақлид сўзлар; ундов сўзлар; айрим модал сўзлар; ҳеч, ҳаргиз, асло, зинҳор, бирор марта, сира, мутлақо, тариқча сўзлари; кошки (қани энди) сўзлари; ўхшатиш-қиёслаш юкламалари;

– **синтаксис бўйича:** ҳис-ҳаяжон гап, инверсия, синтактик фигуралар (эллипсис, градация, антитеза, фарқлаш, ўхшатиш).

Мавзуларни бу тарзда ўрганиш нутқнинг бойлигини таъминлаб беради. Методист олима Л.Г.Смирнова берган изоҳга кўра, «Нутқнинг бойлиги, энг аввало, сўзловчининг умумий маданияти, унинг фикрлаш қобилияти билан белгиланади. «Тил бойлиги фикрлар бойлигидир», –

деб ёзган эди Н.М.Карамзин. Катта луғат захирасига эга бўлган, ушбу сўзлардан турли маъно жилоларига хос тарзда фойдалана биладиган, синтактик қурилмалар, оғзаки нутқнинг оҳанг хилма-хиллигига эга бўлган кишининг нутқи бой саналади. Нутқ ўз тил структурасига кўра ранг-баранг бўлса, унда айтилиши бир хил элементлар камроқ такрорланса, нутқ шунчалик бойроқ бўлади. Нутқнинг бойлиги унинг бошқа барча коммуникатив сифатларини белгилаб беради» [81,9]. Жумладан, нутқнинг таъсирчанлиги ҳам ана шуларга боғлиқ.

«Фонетика» мавзуси ўтилади деганда ўқувчиларга шеърини мисраларда бирор товуши такрор келган сўзларни ишлатиб образ яратиш ҳақида, айрим унли ёки ундошларнинг сўз талаффузида унинг чўзиброқ, баъзан эса қисқароқ айтилишини ёзувда акс эттириш, шу йўл билан унга бўлган эътиборни кучайтириш хусусиятлари юзасидан тушунча берилади, бадий асарлардан олинган мисоллар ёрдамида мустаҳкамланади.

«Лексикология» бўйича ўтиладиган мавзуларда ўқувчиларга сўз ёрдамида ҳосил қилинадиган бадий қиймат моҳияти юзасидан бериладиган қуйидаги каби тушунчаларга алоҳида эътибор қаратилади: сўзнинг маъно кўлами жиҳатидан сиғимлилиги; жумлада маънодош сўзлар танланиши, градацияси; зид маъноли ва шаклдош сўзларнинг қўлланиш хусусиятлари; жуфт ва такрорий сўзларнинг таъсирчанлик томонлари; ибора ва тасвирий ифодаларнинг фикрни ихчам, лўнда, ёрқин аниқлаш имкониятлари ҳақида тушунча берилиб, бадий матнлар орқали кузатирилади, шу йўл билан бадий ижод сир-асрорлари маълум қилиниб, ижодий машқлар жараёнида мустаҳкамланади.

Сўз ишлатишдаги маҳорат сирлари билан таниша бориш она тили дарсларида нутқ маданиятини ривожлантириш соҳасида олиб бориладиган ишларнинг муҳим жиҳати саналади. Масалан, 5-синф «Она тили» дарслигидаги

110-машқда Э.Воҳидов ижодидан қуйидаги шеърӣ мисра келтирилган: «Баҳор... Барқут кийиб безанди боғлар». Бу ерда боғларнинг яшил барглар билан безаниши барқут сўзи орқали яққол ифода этилган.

Мазкур дарслик, 48-машқдаги парча, бадий матн ўқилгач, ўқувчилардан ундаги маҳорат билан ишлатилган жуфт сўзларнинг (масалан, *ақл-заковат, ёлғон-яшиқ* сўзларининг) таъсир кучини изоҳлаш талаб этилганлиги эътирофга лойиқ. Умуман, сўз ишлатиш ҳақида гап кетганда, энг аввало, бадий услубга хос лексика мавжудлигини, ўзбек тили бундай сўзларга бой эканлигини таъкидлаш, бундай сўзларга ўқувчилар эътиборини тез-тез қаратиб туриш мақсадга мувофиқдир.

Бадий матнга нисбатан айтганда, сўзларнинг маъно сифимида бўёқдорлик, жарангдорлик алоҳида аҳамиятга эга. Ёзувчи (шоир) асосан шундай сўзларни танлаб ишлатишга ҳаракат қилади. Шундай экан, матн ифодали ўқилгач, унинг таъсир кучи қайси сержило сўзлар, қандай товушли сўзлар воситасида юзага чиқарилганлиги болалардан сўралгани маъқул.

5-синф «Ona tili» дарслигининг 123-машқда Раҳмат Файзийдан қуйидаги парча келтирилган:

Yoshim bir yerga borib qolganida, yurtim boshiga kulfat tushdi. La'nati urush kattalargamas, begunoh norasidalarga ham changalini soldi. Qarab turolmadik. Baholi qudrat shulardan bir nechtasini bag'rimizga oldik. Endilikda qurbim yetib, ana shu toychoqlarga o'zim taqa bo'la olsam, shular toymay, qoqilmay, yiqilmay yurib ketsa, gurs-gurs bosgan qadamlarining ovozi quloqlarimga kirib tursa, dunyodan bearmon o'tardim. Niyatim shu!

Матнда кўчма маънодаги сўзлар (*бош, чангал, тойчоқлар*), иборалар (*ёшим бир ерга бориб қолганда, бағримизга олдик, тақа бўлмоқ*) маъно сифимлиги туфайли бадий матнни мазмундор ва таъсирчан

қилган. Масалан, *бағримизга олдик* ибораси боқиб вояга етказиш учун ўз тарбиямизга олдик деган мазмунни ихчам, лўнда ифодалаш учун хизмат қилган.

8-синф «Ona tili» дарслигидаги 71-машқ учун Фарҳод Мусажоновнинг асаридан қуйидаги бадий матн келтирилган [108,33]:

Doniyor o'n ikkinchi qavatning ayvonida o'tirib atrofni tomosha qilardi. Balandda yashash qiziq bo'lar ekan. U yerdan shaharning talay qismi, hatto olisdagi oppoq tog' cho'qqilari ham ko'rinardi.

Doniyorlarning avvalgi uyi Eski shaharning qoq o'rtasida edi, desa bo'ladi. Torgina jin ko'chada turishardi. Shu paytgacha xuddi quduqqa tushib yashayotganligini sezmas ekan. Mana endi «osmon-u falak»ka chiqib oldi. Balkonda o'tirib, olis-olislarini tomosha qilish mumkin, Hov, ana savdo markazining muhtasham binosi, orqasida odamlar yashaydigan osmono'par uylar; yonida «Chorsu» mehmonxonasi. Eski shahar bozorining qubbasi, «Ko'kaldosh» madrasasi...

Ушбу матнда *qoq o'rtasida*, «osmon-u falak»ka, *olis-olislarini*, *muhtasham*, *osmono'par* сўзлари бадийликни ошириш учун хизмат қилган. Ўқувчиларга шу сўзларни таҳлил қилдириш мақсадга мувофиқдир.

Баъзи сўзлар ўзидаги услубий бўёқдорлик билан экспрессив баҳо жилосига эга бўлади: *нурафшон*, *халоскор* каби. Сўзлашувга хос айрим сўзлар ижобий ҳамда салбий муносабатни ўзида акс эттиради: *ўралашмоқ*, *болакай* каби.

Бўёқдор сўзларнинг маълум бир қисми ўқувчиларнинг бадий ижодкорлиги учун асос бўлади. Луғат иши бадий матн ғояси билан чамбарчас боғланган бўлганлиги учун ажойиб тарбия воситаси саналади.

Бадий қиймат яратишда сўз такрори муҳим аҳамиятга эга. А.Алиев Ҳ.Олимжоннинг поэтик ижодида сўз такроридан фойдаланиш маҳорати ҳақида гапириб, шундай дейди: «Шоир ўз шеърларининг оҳангдорлиги

ва таъсирчанлигини кучайтириш мақсадида айрим сўзларни атайин такрор қўлайди. Такрорланиб келган сўз ёки бирикмалар асарнинг ғоявий мазмунига мос ҳолда ишлатилади» [19,8].

Такрор ишлатилган сўзлар тасвирланаётган табиат лавҳаси, воқеа ҳақида ёрқин тасаввур уйғотишга, лирик қаҳрамоннинг рухий кечинмаларини кенгроқ очишга ёрдам беради. Шу боисдан ўқувчиларга кузатиш ва изоҳлаш учун сўз такроридан маҳорат билан фойдаланилган бадий матнлар тавсия этилади.

Маънодош сўзларни ишлатиш алоҳида маҳорат талаб этади. «Развитие речи: теория и практика обучения: 5–7 классы» қўлланмасида таъкидланишича, «Биз, мактабда, афсуски, синонимик қаторни давом эттириш вазифасини осонлик билан удалайдиган ўқувчи нутқ жараёнида керакли сўзни қийинчилик билан қидириб топадиган (баъзан эса топа олмайдиган ҳам) ҳолатларни тез-тез кузатамиз» [51,8].

Маънодош сўзларнинг нутқ вазиятига мос равишда танлаб ишлата олиш кўникмалари ўқувчиларга катта қувонч ва ишонч бахш этади. «Ўқувчида энг аввало ўзига тахминан қуйидагиларни айтиш имконияти туғилади: ушбу нутқий вазиятда нутқимнинг мазмунини бошқаларига қараганда яхшироқ етказиш мумкин бўлгани учун синонимик сўзлар қаторидан (ёки параллел конструкциялардан) мен мана бунисини танлайман» [52,8].

Коммуникатив жараёнда синонимик лексика фикрнинг аниқ, ранг-баранг бўлишини, нутқ объектига нисбатан субъектнинг ижобий, салбий ва холис муносабатини таъминловчи муҳим омиллардан биридир. Синонимлардаги бу хусусиятлар инсон билан инсон, инсон билан жамият, инсон билан нарса ва ҳодисалар ўртасидаги мураккаб муносабатларнинг пайдо бўлиши натижасида келиб чиқади [32,4].

М.Т.Барановнинг таъкидлашича, синонимик қаторга

кирувчи сўзларни таҳлил қилганда, ўқитувчи уларнинг миқдорига, қайси вазиятларда ва қайси услубларда ишлатилишига, қайси шарт-шароитларда уларнинг бири-бирини алмаштира олишига эътибор қаратади. Конкрет синонимик қатор бойлиги шу тариқа очиб берилади ва синонимларнинг ҳар биридан нутқда ўринли фойдаланиш учун шарт-шароитлар тайёрланади [24,27].

Бадий матннинг тил хусусиятлари юзасидан олиб бориладиган юқоридаги каби ишлар ўқувчиларда аста-секин миллат хазинаси ҳисобланмиш луғат бойлигини асар орқали унинг барча қирралари асосида кўриш малакасини ривожлантиради. Ўқувчи сўзнинг сиғими, матннинг фикрга бойлигини илғай бошлайди, ўзида ҳам шундай бойлик тўпланиб боради. Бадий матн устидаги ишлар ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатади, санъат асарини тушунишларига ёрдам беради, уларни тўғри баҳолашга одатлантиради. Ўқувчилар айрим сўзлар ёрдамида турли хил предметлар ва воқеа-ҳодисаларни аташдан ташқари, улар орқали муайян муносабат ифода этилишини ҳам билиб оладилар. *Экспрессив-баҳо берувчи, эмоционал лексика* ана шундай сўзлар сирасига киради.

Р.И.Альбеткова ўқувчиларга маҳорат билан ишлатилган сўзни қайси позициялардан туриб таҳлил қилиш керак, бунда қайси усулга таяниш лозим деган саволга қуйидагича жавоб беради: «Сўз ишлатиш маҳорати устидаги ишларда хусусий кузатишлардан умумий хулосаларга қарабгина эмас, балки умумийдан хусусийга қараб бориш, яъни дедукция йўлидан борган яхши. Дедукция усули қўлланганда билимдан мисолга қараб борилади. Масалан, ҳаётни ҳар қандай бадий тасвирлаш воситаси уч белгига (тасвирлаш, билиш ва баҳолаш) эга эканлигини айтиб, кейинроқ бадий тасвирлашнинг айрим носиталари ва бошқа категориялар билан дуч келганда, юқоридаги уч белгини кўра олишни ўргатиш лозим» [20,109].

Имкон бўлганда ёзувчи ёки шоирнинг сўз ишлатиш маҳорати ҳақида гапирганда, бадий асардан олинган бирор гапга қараганда бирор парчани ажратиб олиб таҳлил қилиш тўғрироқ бўлади. А.В.Текучевнинг фикрича, «Айрим олинган гапдан фарқли ўлароқ матнни яхлит таҳлил қилиш муаллиф томонидан фойдаланилган у ёки бу грамматик воситаларни шу воситалар ёрдамида ифодаланадиган мазмун билан нисбатлаш учун катта имкониятлар беради» [85,78].

Шуни ҳам эслатиш зарурки, она тили дарсларида бадий матн устида ишлаш жараёнини ташкил этишда методик хатоларга йўл қўймаслик лозим. Бу хатолар, А.В.Текучевнинг таъкидлашича, қуйидагиларда кўринади: «...ўқитувчи матнга грамматик-услубий тавсиф беришга ўтишдан аввал моҳиятан керак бўлмаса ҳам парчанинг қайси асардан ва қайси ёзувчининг асаридан олингани, матнда учраган у ёки бу сўзлар қайси қаҳрамонга тегишли эканлиги ва бу сўзлар нима муносабати билан айтилгани (агар парча ўқувчилар учун таниш асардан олинган бўлса); яхлит олганда ушбу парчанинг ғоявий мазмуни нимада эканлиги; ушбу манзаралар ва образларни етказиш учун қайси бадий тасвир воситаларидан фойдаланилгани; ушбу парчада муаллиф томонидан ишлатилган гапларнинг грамматик қурилиши қай тавсифда эканлигини аниқлаш учун кўп вақт сарфлайдилар» [85,78]. Биз ҳам шу фикрдамиз.

5-синфда такрорий сўзлар, сўзнинг ўз ва кўчма маънолари ва бошқа бир қатор мавзулар ўтилгач, уларнинг ҳозиргина ифодали ўқилган бадий матндаги аҳамиятини кўрсатишга киришилади. Шу тариқа вақтни оқилона тарзда тежаган кўйи дарсдан дарсга ёзувчиларнинг сўз ишлатиш маҳорати билан танишув содир бўлади. Бу ишлар ўқувчиларни сўздан келгусида бажариладиган ижодий-амалий ишларда ёзувчи асарда фойдаланганидек фойдаланишга ундаши зарур.

Ўқувчиларнинг нутқ маданиятини юксалтириш ижод қилиш билан бевосита боғлиқдир. «Бундан ташқари, ўз туйғуларини англаш ва ифодалашга уриниб кўрган, бунинг учун энг яхши шаклни излаган, бир дунё сўзлар орасидан предметни тасвирлаш учун ягона зарурини танлаган киши сўз санъати усталарининг асарларини бутунлай бошқача ўқийди. У шеърларнинг жарангдорлигидан, ғайриоддий қофиялардан, ёрқин ўхшатишдан, ўткир эпитетдан, ажойиб метафорадан қувонч сезади» [20,49].

Она тили дарсларида бадиий матнларни кўр-кўрона ўзлаштириш, лисоний таҳлилдан фойдаланмаслик ўқувчиларнинг иншоларида *парқув булутлар, тупроғи олтин* каби нутқий штампларнинг пайдо бўлишига олиб келиши мумкин. Кузатиш ишлари ташкил этилса, ҳар ким ўзича ифодалар топади. Нутқий штамплар бадиий матннинг таъсири эмас, балки лингвистик таҳлил ўтказилмаганининг оқибатидир.

Бадиий матнда ишлатилган айрим луғавий бирликлар китобхоннинг ақлига, шуурига баъзан шу қадар кучли таъсир қиладики, унинг ёзувчи маҳоратидан лол қолмаслигининг иложи йўқ. Шунга кўра ҳам луғат бойлиги орқали «она тилини тил ҳиссига, сўзга, сўз ўйинига нисбатан жонли қизиқиш уйғотиб, мароқли тарзда, хушнудлик билан ва ўгитли-доно ўрганиш мумкин ва керак» [80,5]. Рухшуносларнинг маълумотларга қараганда, айти 6-синф ўқувчилари дарсларнинг қизиқарли бўлишини истайдилар. Зерикишга ўрин қолдирмаслик керак. Бунинг учун кўпроқ қизиқарли ишлар, турли хил фаолият шаклларига мурожаат этиш лозим.

Юқорида айтилганлардан она тили таълимининг амалий мақсадлари, ички интеграцияни амалга оширишнинг асосий шартлари бадиий матн ёрдамида маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларининг бадиий қиймат яратишдаги ролини кўрсатиш эканлиги ойдинлашади. Ушбу тил ҳодисалари қуйидаги жиҳатлари

билан матннинг таъсирчанлигини, унда тасвирланаётган шахс, нарса-буюм, воқеа-ҳодисаларнинг ишончлигини таъминлайди, китобхонни ўзига ром этади:

1) айрим сўзлар маъносини кучайтириш, улар орқали ифода этилаётган тушунчаларга китобхон эътиборини қаратиш. Масалан, фонетика соҳасида фонографемалар, лексикология соҳасида сўзларнинг жуфт ва такрорий қўлланиши, морфология соҳасида сифат ва равишларда орттирма даража ҳосил қилувчи сўзлар ва ҳ.к.;

2) жумлани ўқимишли, ёқимли, ширадор қилиш. Масалан, сўзда товуш орттирилиши ёки уни тушириб қолдириш, талаффузни равон қиладиган сўзларни танлаш, гапни ихчам (бир нафасда айтиш мумкин бўлган синтагмалардан иборат қилиб) тузиш ва ҳ.к.;

3) образлиликни вужудга келтириш. Масалан, байтда бир ундошнинг (з ундошининг) кўп сўзларда учраши арининг учишини англатади ва ҳ.к.

Образлиликни яратиш бадий услубнинг энг қийин жиҳатларидан бири саналади. Тимсолни вужудга келтиришда тилнинг барча сатҳлари (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис) бақамти иштирок этади, бадий матннинг таг маъноси, ғояси атрофида бирлаштирилади. Лекин сўз устидаги ишлар морфологик шакллар ва синтактик қурилмаларнинг экспрессивлигини ўрганишга қаратилган ишлардан фарқ қилади. Кейингисида аввал янги лингвистик тушунча англантилиб, мустаҳкамланади, сўнгра тил ҳодисасининг бадий матнда маънони кучайтирувчи восита сифатида ишлатилганини кузатиш, аниқлаш, изоҳлаш амалга оширилади. Бу ишлар изчил режалаштирган ҳолда бир неча дарс мобайнида кўпи билан 5–7 дақиқага мўлжалланган қуйидаги каби иш турлари ва топшириқлардан иборат бўлгани маъқул:

1) индуктив усулни қўллаш пировардида ўқувчилар-

нинг эътиборини ўтилатаётган мавзуга доир назарий маълумот таркибида ажратилган эмоционал-экспрессив воситага қаратиш;

2) назарий маълумот машқ ёрдамида мустақамлангач, бадиий матнни ифодали ўқиш, маънони кучайтирувчи тил ҳодисасини аниқлаш, маъносини изоҳлаш;

3) бадиий матндаги тағ маъно ва ғоядан келиб чиққан ҳолда ўрганилаётган тил ҳодисаси нима учун хизмат қилаётганини изоҳлаш;

4) бадиий матндаги маънони кучайтирувчи тил ҳодисасини яхлит таҳлил қилиш;

5) ўтилган маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларини ўқув йили мобайнида такрорлаб бориш.

Қуйида ушбу иш турларининг ҳар бирига қисқа-қисқа тўхталиб ўтамыз.

1. Биринчи ҳолатда дастлаб мавзу юзасидан истиқлол даврида методик адабиётларда кенг ёритилган индуктив усулда иш олиб борилади: янги тил ҳодисаси берилган машқ материали асосида кузатилади, саволлар ёрдамида таҳлил қилинади ва хулоса чиқарилади.

Саволлар пухта тузиб олиниши керак. «...ўқувчи ҳукмига ҳавола этилаётган саволлар педагогик талаблар асосида тузилиши; савол ва топшириқлар ўқувчилар учун мос бўлиши; савол матннинг аниқлиги; мантиқий тўғри тузилиши; қизиқарлилиги; муаммоли ҳамда мунозарали қурилиши; ўқувчи тафаккурини ривожлантиришга бевоқиф таъсир этадиган бўлиши керак [81,14].

Ниҳоят, дарсликдаги назарий маълумот ўқилади. Шундан сўнг ўқувчиларнинг эътибори ўтилатаётган мавзуга доир назарий маълумот таркибида таъкидлаш йўли билан ажратилган ёки ажратиш мумкин бўлган маънони кучайтирувчи (эмоционал-экспрессив) воситага қаратилиб, ушбу восита дарсликда келтирилган мисоллар асосида изоҳлатилади. Бу нарса ўқувчиларнинг бадиий матнда бадиий қиймат яратишда ёзувчи фойдаланган ушбу во-

ситани таҳлил қилиш ишига онгли равишда киришишларини таъминлайди: улар бу билан топшириқ шартини ундаги лингвистик *термин-тушунчага таяниб* тўғри тушуна олиш имконига эга бўладилар.

Иккинчи ҳолатда мавзуни ўрганиш жараёни тўғридан-тўғри экспрессив тил ҳодисасини индуктив усулни қўллаган ҳолда англатиш, таҳлил қилиш ва хулоса чиқариш жараёнини ифода этади. Кузатиш учун бадиий матндан фойдаланишга алоҳида эътибор берилади.

Одатда, индуктив усулга кўра янги мавзуни ўрганиш мисолларни кузатиш ва хулоса чиқариш талаб этиладиган бир-икки машқдан бошланади. Асосан тарқоқ (терма) гаплардан иборат машқ материаллари тил ҳодисасининг маънони кучайтирувчи жиҳати ҳақида сўз юритишни тақозо этмайди. Бу нарса назарий маълумотда таъкидлаб ўтилади.

Кузатиш учун бериладиган матнда топшириқ шартини кўзда тутилган тил ҳодисалари ажратиб кўрсатилган бўлади. Аниқлаш ва изоҳлаш талаб этиладиган матнда уларни ўқувчининг ўзи топади. Шунинг учун ҳам бир-икки бадиий матн асосида кузатиш ишлари алоҳида дарс унсури сифатида ташкил этилса, бошқа матн мисолида кейинги бир-икки дарсда аниқлаш ва изоҳлаш ишлари бажарилади.

Ўтилаётган мавзуга доир тил ҳодисаси дастлаб лингвистик тушунчани ўзлаштириш, кейин эса ундаги айрим экспрессив жиҳатларига ўқувчилар эътиборини қаратиш характерида ташкил этилар экан, сўнгги ҳолатда кузатиш ва аниқлаш ҳамда изоҳлаш ишлари айрим-айрим, лекин бир-бирига уланиб кетадиган икки босқични ифода этади:

а) дастлаб ўқувчиларга янги мавзу доирасида янги тил ҳодисасини умумий тарзда ёки экспрессивлик жиҳати устуворлигида ўргатиш;

б) уларнинг эътиборини бадиий матн асосида янги

тил ҳодисаларининг эмоционал- экспрессив жиҳатларига қаратиш.

Ўқувчилар ана шу изчилликда бадиий матн мазмунининг сўз орқали ифодаланадиган тўқимасига кенгроқ ва чуқурроқ кириб бориш учун заруриятга қараб янгидан-янги лисоний тушунчалардан, тил ҳодисаларининг бадиий қиймат яратувчи жиҳатларидан воқиф бўлиб борадилар.

II. Бадиий матнни ифодали ўқиш ва ундаги ғояни, тағмаънони, образлиликни аниқлаш асосида тағмаънони кучайтирувчи тил ҳодисасини кузатиш ва тағмаъносини изоҳлаш дарсда ўрганилган янги тил материални бадиий қиймат яратишдаги ўрни жиҳатидан кўриш имконини беради. Кузатиш таҳлил учун йўл очади, замин яратиб беради.

Л.С.Саломатина ўз мақоласида [77] XIX аср методист олимларининг бадиий матндан фойдаланиш тажрибалари ва бу ҳақдаги тавсиялари ҳақида гапириб, Ф.И.Буслаев, И.И.Срезневский, Д.И.Тихомирова, В.И.Водовозов ва бошқа методистлар бадиий матнни тил воситаларини қўллаш намунаси сифатида ўрганиш ва болалар нутқини ўстириш асоси деб билганликлари, грамматикани ўрганиш муносабати билан бадиий матнни таҳлил қилиш методини қўллашни таклиф қилганларига диққатни тортади. Чунончи, Ф.И.Буслаев ўқитувчи ҳеч вақт сўз туркумларини бадиий матндан айрича таҳлил қилдирмаслиги, уларни органик бирликда амалга ошириш лозимлигини таъкидлаган. И.И.Срезневский грамматик таҳлилни инкор этмаган ҳолда ўқувчиларни сўз ва ифодаларга синчиклаб қараш, уларнинг фикр ифодалашдаги аҳамияти ҳақида ўйлашга одатлантириш лозим деб ҳисоблаган; буюк педагог К.Д.Ушинский грамматикани адабий материаллар орқали тил устидаги кузатишлар асосида ўзлаштиришни таклиф этган. Бизнингча, тағмаънони кучайтирувчи тил ҳодисалари устида ишлашда ҳам ана шу тавсияларга амал қилмоқ лозим. Таҳлил жараёнида матн тўқимаси орқали сўз, сўз шакли, синтактик қурилмаларнинг назарий ту-

шунтирилмаган томонлари очила боради. Ўқитувчи шуни унутмаслиги керакки, «...тил – жонли, ривожланувчи система, мулоқот, фикрнинг ўзини ҳам ифодалаш воситаси, улкан эстетик қувонч ва кашфиётлар манбаи...» [80,5].

Кузатиш, тил ҳодисасини аниқлаш, образлиликни англаш, айниқса, изоҳлаш кўникмалари ўз-ўзидан ҳосил бўлиб қолмайди. Буни назорат ишлари ҳам тасдиқлайди. 9-синф ўқувчиларига карточка типда берилган топшириқларда улардан маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларини топиш, аташ ва изоҳлаш сўралганда, натижа қуйидаги манзарани ҳосил қилди: 190 ўқувчининг 60 нафари матндан тегишли мисолни тўғри, 86 нафари хато топган, 44 таси тегишли тил ҳодисасини кўрсатмаган; 6 нафари тўғри, 33 таси хато атаган, 151 нафари уни атамаган; 4 нафари тўғри, 17 нафари хато изоҳлаган, 169 таси изоҳ беришга уринмаган. Маълум бўладики, ўқувчилар бадий матндан бадий қиймат яратишда ёзувчи (шоир) фойдаланган маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларини кўра олиш, топиш, аташ ва изоҳлашни туркум машқлар ёрдамида машқ қилишлари зарур.

Тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш жараёнида кўпроқ кўникма ва малакалар устида ишлаш устун туради. Шунинг учун бу жараён аввалги дарсда чиқарилган хулосани мустақамлаш мақсадига эга бўлади.

Бадий матн ифодали ўқилгач, уни ичдан ўқиб чиқиб, маънони кучайтирувчи тил ҳодисасига ўқувчилар эътибори қаратилади. Масалан, ўқитувчи ўқувчиларга ҳисҳаяжон гапларни ажрата олишни ўргатиш учун дарсликдаги 108-машқ бажарилади.

Shu payt Shohistaning bobosi kirib keldi:

– *Bay-bay-bay! Bunday ajoyib gulni kim parvarishlab o'stirdi-yu, kim sovg'a qildi senga? – deb so'radi nabirasidan.*

– *Gulni men o'stirdim! – Bu gap og'zidan qanday chiqib ketganini Odiljon sezmay qoldi.*

Ўқувчилар «*Bay-bay-bay!*», «*Gulni men o'stirdim!*» гапла-

рини кўрсатадилар. Биринчи гапда ҳайратланиш, иккинчи гапда қилинган ишдан фахрланиш ҳисси ўз ифодасини топганлигини айтиб изоҳ берадилар.

«Русская словесность», «Риторика» бўйича методик тавсиялар яратган методист олимларнинг ишларида бадиий матнлардан у ёки бу тил ҳодисасини аниқлаш эмас, ушбу тил воситалари нутқда нима учун ишлатилганини кўрсатиш асосий мақсад сифатида ажратилган. Лекин назорат ишлари аниқлашни ўргатишнинг ҳам аҳамияти оз эмаслигини тасдиқлайди. Демак, бадиий матн устидаги ишлар кузатиш, аниқлаш ва изоҳлашдан сўнг ундаги бирор тил ҳодисаси нима учун айни шундай қўлланганини таҳлил ва тадқиқ этишга қаратилади. Дарснинг асосий материалларини ўрганишга халал етказмай бажариладиган бундай мўъжаз таҳлил ўқувчини бадиий ижод сир-асрорлари билан яқиндан таништириш, адабиёт дарсларида ҳамма вақт ҳам тўхталиб, эътибор берилавермайдиган қирраларига диққатни тортиш учун хизмат қилади.

Методикада тил воситалари, бадиий тасвир воситалари таҳлили бадиий асар тилини таҳлил қилиш тушунчаси орқали ифода этилади. Бошланғич синфлар учун мўлжалланган «Она тили о'қитиш методикаси» номли дарсликда бу ҳақда шундай дейилади: «Бошланғич синфларда бадиий асар тилини таҳлил қилиш орқали ўқувчиларда ўз она тилига муҳаббат ҳисси, бадиий асарни онгли ўқиш кўникмаси ўстирилади, асар ғоясини чуқур идрок этишга замин ҳозирланади, ўқувчилар нутқи ривожлантирилади» [67,131]. 5-синфдан бошлаб она тили дарсларида ўқувчилар бадиий асар матнidan тил ҳодисаларини топишга ўрганибгина қолмай, уларни таҳлил қилиш, матн билан ишлашни ҳам ўрганишлари, сўз ва сўз шаклларининг маҳорат билан ишлатилиши юзасидан муайян тушунчаларни эгаллашлари лозим. Айни пайтда ушбу тушунчаларни ўрганиш орқали биз

бадий асар яратилишига хос қонун-қоидаларни ҳам ўқувчилар онгига етказамиз.

Таҳлил кўпроқ суҳбат методи асосида олиб борилади. Адабиёт дарсларида ўтказиладиган суҳбатда ушбу иш тури кенг доирада ташкил этилади. А.Алиев қуйидаги каби савол ва топшириқлардан фойдаланишни тавсия этади: «*Бу асар қандай мавзуда ёзилган?*», «*Ёзувчининг сўз танлаш, жумла тузиш – услубий маҳорати ҳақида сўзланг*», «*Ёзувчининг услуби яна нималарда кўринади?*». Услуб устидаги ишлар ўқувчиларнинг билимини бойитади, тасвирланган табиат, воқеа-ҳодисалар ҳақида мустақил фикр ҳосил қилади. Улар асарга баҳо бериш, хулоса чиқариш кўникмаларини эгаллайдилар. Ўқувчилар эстетик тарбия топадилар, бадий адабиётга ҳавас уйғотишга ёрдам беради [19,12]. Она тили дарсларида таҳлил, шу мақсадда ўтказиладиган суҳбат ёзувчининг услуб маҳорати даражасида бўлмайди. Кўпроқ бадий матнда сўзнинг маҳорат билан ишлатилгани атрофида сўз юритилади. Адабиёт дарсларида ўтилган асар орқали ёзувчининг услуб маҳорати ўрганилган бўлса, она тили дарсида суҳбат шу маълумот билан интегратив асосда ўтиши мақсадга мувофиқдир.

Бадий матннинг (насрий ва шеърий) тил хусусиятларини таҳлил қилиш учун қуйидаги каби саволлардан фойдаланиш мумкин: *Ушбу матн нимаси билан сизга ёқди? Воқеа-ҳодисалар қандай тасвирланиши мумкин экан? Улар қандай таассурот уйғотади? Ушбу таассурот қайси образли ифодалар ёрдамида уйғотилади?*

Бадий матндаги тил ҳодисасини таҳлил қилиш, юқорида таъкидлаганимиздек, дастлабки чиқарилган хулосани мустаҳкамлаш жараёнини ифода этади. Ушбу жараён ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини ўстиришга қаратилган бўлади. Бу ўринда Қ.Хусанбоевнинг «Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари» мавзусидаги

докторлик тадқиқот иши [122] ва монографияси [121] эътиборга лойиқ.

Эътироф этиш лозимки, кузатиш жараёнида ҳам таҳлилга яқин ишлар бажарилади: ўқитувчи ўқувчиларга муаммоли саволлар беради, уларни тадқиқ этишга ундайди, бунда тил ҳодисасининг маъноси ва функцияси, образлилик, бўёқдорлик, жарангдорлик жиҳатлари диққат марказида туради. Кузатиш якунида тил ҳодисаси юзасидан тегишли хулоса чиқарилади. Бадиий матн тўлақонли англанади.

Дастлабки даврларда матнда таҳлил қилинадиган тил ҳодисаси битта бўлишига эътибор бериш керак. Айти пайтда уни бошқа шу каби бирор тил ҳодисаси билан қиёслаш мумкин бўлмоғи лозим. Уларнинг кўп бўлиши эса бадиий матндаги экспрессив материалларга ўқувчиларнинг қизиқишларини пасайтириб юборади, асардан олинган илк ижобий таассуротнинг ўзгаришига олиб келади. Таҳлил ишлари дарсда асосий иш турига айланиб кетмаслиги ҳам лозим. Албатта, бунинг учун бадиий жиҳатдан пишиқ матнлар ажратиб олингани маъқул.

Кузатиш, аниқлаш ва изоҳлаш юзасидан бажарилган ишларга баҳо бериб борилади, аниқликлар киритилади, далилланади. Энг охирида, албатта, ўқитувчининг ўзи якуний хулоса чиқаради. Зарур бўлса, далиллашдан сўнг хулосани ўқувчилар кўчириб олишлари учун имкон бериш лозим бўлади. Бундай аниқ якун кейинчалик унга таяниш имконини берибгина қолмай, ўқувчиларнинг фикрларини тартибга келтиради. Ўқувчилар фикрлаш маданиятини ва аниқ хулосалар чиқариш усулларини ўрганадилар.

Бадиий матннинг тил хусусиятларини идрок этиш, кузатиш, англаш пировардида якуний қайта ўқиш ташкил этилади. Бу иш қуйидаги изчилликда амалга ошади:

Кузатиш, аниқлаш жараёнини тил ҳодисасининг қўлланиш хусусиятлари бадиий ва бадиий бўлмаган матнлар асосида ташкил этилгани мақсадга мувофиқдир. Бундай

вазиятлар ўқувчиларни мустақил фикрлаш, мушоҳада юритиш, хулоса чиқаришга ундайди. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, таққослаш (қиёслаш) тарзида берилган гаплар ёки матнлар кузатиш жараёнини яна ҳам жонли қилади. Баъзан матнларнинг бирида матннинг бадий қийматини ифода этувчи тил ҳодисалари атайин тушириб қолдирилади ёки бошқа маънодоши билан алмаштирилади, иккинчисида улар ўз ўрнида турган, алмаштирилмаган бўлади.

Таққослаш учун берилган мисолларни таҳлил қилиш ишлари мантиқий таҳлилга айланиб кетмаслиги керак. Бунинг учун ўқувчиларнинг тасаввурини ишга солиш лозим. Топшириқ: «*Тасаввур қилинг-чи, майда қор учқунлари бир-бирини қувиб аста учиб тушади. Улар нимага ўхшайди? Бундай қорни ким кўрган? Ҳикоя қилиб беринг.*»

Г.Г. Граник, Н.А. Борисенколарнинг фикрича, «Ўқувчилар таққосласинлар, қиёсласинлар учун каттароқ ҳажмдаги мисоллар берилиши керак» [27]. Бизнингча, матнларни қиёслашда уларнинг ҳажми ҳал қилувчи роль ўйнамайди.

Матнларни қиёслашга доир машқлар шунинг учун зарурки, бу машқлар ўқувчиларнинг бадий матндаги бадий қиймат ташувчи тил ҳодисасини аниқлаш учун уни сўздан, гапдан тушириб қолдириб ёки бошқаси билан алмаштириб кўришга ўрганиши керак. Масалан, «*Gulni men o'stirdim!*» гапини одатдаги тартибга келтириб айтиши мумкин: «*Men gulni o'stirdim*» Бундай алмаштириш натижасида ҳис-ҳаяжон гап оддий дарак гапга айланади. Агар «*Men gulni o'stirdim!*» гапи ҳис-ҳаяжон гап тарзида айтилса, фикр ўзгаради, яъни бола ўсмай ётган гулни ўстирган бўлиб чиқади.

Кўринадики, изоҳлаш маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларини аниқлаш ва фарқлашнинг муҳим жиҳати ҳисобланади. Шунинг учун ўқувчиларга изоҳлашни ўргатиш ишларига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Бу иш дастлаб мавзу бўйича ўрганилаётган назарий маълумот-

ни мустақкамлаш жараёнида амалга оширилгани маъқул. Масалан, юкламаларнинг маъно турлари ўтилгач, уларни аниқлаб, маъносини изоҳлаш талаб этиладиган машқ ба- жарилиши мақсадга мувофиқдир.

Масалан, 7-синф «Она тили» дарслигининг 89-бетида қуйидаги машқ берилган:

234-mashq. Yuklamalarni toping va ma' no turlarini aniqlang.

-mi, faqat, bilan, va, -ku, hatto, ya'ni, -a(-ya), hamda, ham, nahot, -chi, -da, uchun, tomon, -yu, barcha, ammo, goh, lekin, yoki, biroq.

Маъно турларини аниқлаш тил ҳодисасининг (юкламаларнинг) маъноларини айтишга (изоҳлашга) тенг келади, шунинг учун машқда изоҳланг деган топшириқни бериш шарт эмас.

Айрим мавзуларда ўқувчилардан ўтилаётган тил ҳодисасини дарсликдаги назарий маълумотдан фойдаланиб тушунтиришни талаб этиш мумкин. Бундай машқлар ёшларни мустақил равишда изоҳ бериш кўникмалари билан қуроллантиришда тайёрлов босқичи саналиши мумкин. Масалан, 7-синф «Она тили» дарслигининг 92-бетида қуйидаги таъриф шундай имконият яратади: «Гапнинг маълум бир бўлаги ёки бутун гап маъносини кучайтириб, таъкидлаб келувчи юкламалар кучайтирув- таъкид юкламалари саналади». Ўқувчи, масалан,

Hatto, it urishsa zirqirar qalbm,

Odam odam payin qirqmoq bo'lsa-chi? (S.Zunnunova)

шеърий мисраларидаги *ҳатто* сўзи кучайтирув- таъкид маъносини англатади, деб изоҳлаши лозим.

Хуллас, бадий матндан маънони кучайтирувчи тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш унинг қўлланиш хусусиятларини англаб етиш, айрим маъно нозикликларини кашф этиш, буларни тушунтира билиш кўникмаларини шакллантиришга юқори самара билан хизмат қилади.

III. Бадий матндаги бадий қиймат яратишда иштирок

этган тил ҳодисаси нима учун хизмат қилаётганини, нима учун айна у ёки бу сўз, сўз шакли ёхуд гап қурилмаси танланганини аниқлаш ва изоҳлаш учун ўқувчи мустақил равишда мушоҳада юрита бошлайди, мисоллар устида изланиш, бир тил ҳодисасини бошқа варианты билан алмаштириб кўриш вазиятига тушади. Бу ишлар ўқувчиларни эстетик таъсир қай тарзда юзага чиқарилганлиги ҳақида ўйлашга ундайди.

– ўқувчи бадий матндан ажратиб кўрсатилган тил ҳодисасини тушириб қолдириб ўқиб кўради;

– бир тил ҳодисасини бошқа варианты билан алмаштириб кўради;

– сўз шаклларини таянч шаклга келтиради;

– ўзгарган тартибдаги гапни одатдаги тартибга келтириб кўради;

– эллипсис шаклидаги гапнинг тушириб қолдирилган сўзини тиклаб кўради ва ҳ.к.

Маълумки, юқоридаги каби ўйлаш (фикрлаш) жараёни одамнинг ихтиёри (иродаси)га боғлиқ бўлмаган ҳолда кечади. Ўқувчининг ўйлаётган нарсаси оғзаки бажарилиб, тегишли хулоса чиқарилган (изоҳланган) тақдирдагина билимга айланади. Шунинг учун ушбу ўқувчилардан ушбу ҳаракатларни машқ тарзида адо этиб кўришни талаб қилиш фойдадан холи эмас. Фақат бундай машқларга ортиқча берилиб кетмаслик, кўп вақт ажратмаслик зарур. Акс ҳолда бундай иш турлари баъзан матндан туғилган эстетик завққа салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Бадий матндаги тил ҳодисасини аниқлашга қараганда унинг вазифаси (нима учун ишлатилгани)ни **изоҳлаш** анча қийин кечади. Ўқувчилар ўз изоҳларида кўпроқ «таъсирчанлигини оширган», «жарангдорлигини оширган», «воқеа-ҳодисани яққол тасаввур қилиш имконини берган» сингари ифодаларни ишлатадилар.

Аён бўладики, икки нарса изоҳланади: 1) маъно; 2) вазифа (функция).

Ўқувчидан ушбу тил ҳодисасини изоҳлаб, зарур ҳуло-са чиқариш сўралади. Бундай усул қўлланганда, «Ўқувчи тил шакли орқали асар тағ маъносига кириб бориш малакасини эгаллаш сари йўналтирилади. Бошқача айтганда, ...тилни ўрганишдан сўз ишлатиш маҳоратига томон қараб боради, яъни асосий эътибор матндаги тил ҳодисаларига: фонетик, сўз ясалиш, лексик, грамматик воситаларга қаратилиб, шу йўл билан образ, сюжет, ғояни англашга қараб ўтиб борилади» [21,34–35]. Бундай топшириқни бажаришга киришаётган ўқувчи озми-кўпми матн мазмунини, унинг мавзуси ва муаммоларини тушунган бўлиши керак.

Бадий матн орқали кузатиладиган тил ҳодисаси бир эмас, бир нечта бўлиши мумкин. Шунга кўра бажариладиган ишлар кўлами ва характери турлича бўлади. Ўқитувчи бадий матннинг шундай нуқталарини ажратиши керакки, бу нуқталар эстетик таъсир уйғотадиган тил ҳодисаларини ифода этсин. Эстетик таъсир чиройли сўзлардан, кўркем табиат ҳодисаларидан, асар қаҳрамонининг гўзал хулқ-атворидан ва бошқа шу кабилардан завқланиш натижаси ҳисобланади. Масалан, 108-машқда келтирилган бадий матнда «*Bay-bay-bay!*», «*Gulni men o'stirdim!*» гаплари шундай нуқталар бўла олади. Биринчисида асар қаҳрамонининг ўз меҳнати билан гўзаллик яратганидан, иккинчисида унинг ўз меҳнати самараси туфайли завқланиш юзага келган. Демак, ана шу икки гап нима учун ишлатилгани, улар нима учун бошқача эмас, айти шундай ифодаланганини изоҳлаш, таҳлил қилиш ўринли бўлади. Таҳлил давомида асарнинг эстетик қиммати, бадий гўзаллиги ҳам алоҳида қайд қилиб ўтилади.

Бадий матнда сўз ва сўз шакллари маънога бой бўлади. Ўқувчи таҳлил жараёнида ана шу маъно бойлигини эгаллайди. Ўқитувчи заруриятга қараб айрим сўзлар ва сўз шакллари, айниқса, эмоционал-экспрессив бўёқли сўзлар ва сўз шакллари қўшимча изоҳ бериб ўтиши керак бўлади. Бундай сўз ва сўз шакллари билан маъно-

си устида ишлаганда шуни унутмаслик керакки, уларни «нейтрал маъноли сўзлар билан алмаштириш машқлари ўқувчилар нутқини камбағаллаштириб юбориши мумкин» [43,33]. Аслида бунинг акси бўлиши керак: бирор ёзма ишни олиб, баъзи услубий нейтрал сўзларни эмоционал-экспрессив сўзлар билан алмаштириш машқларини ўтказиш лозим. Бундай машқлар бадий ижодкорликка *тайёрловчи машқ* саналади. Бадий матн таҳлилида эса ўқувчилардан, ёзувчи эмоционал-экспрессив сўзни қайси нейтрал сўз ўрнида ишлатган, бу билан нимага эришган, деб сўраш мумкин.

Асарни таҳлил қилишда фойдаланиладиган савол ва топшириқларни белгилашда адабиёт дарсларини она тили дарслари билан интеграциялаш зарур. Адабиёт дарсларида асарнинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш кўзда тутиладиган савол ва топшириқлар берилиши маълум. Лекин она тили дарсларида бундай таҳлил уч муносабат билан ўтказилиши мумкин:

1) «Adabiyot» дарслигидаги савол-топшириқлар шартда талаб этилгани учун;

2) асар таҳлил қилинаётган дарсда ўқитувчининг ташаббуси билан;

3) «Adabiyot» дарслигида берилган назарий маълумотда тилга олинган тил ҳодисасини мустаҳкамлаш мақсадида.

Ниҳоят, ўқувчилардан бадий матнни ўқиб, маънони кучайтирувчи тил ҳодисасини аниқлаш ва нима учун айнан шу восита танланганини изоҳлаш талаб этиладиган машқлар бажарилади. Ушбу машқлар тегишли кўникма ва малакаларни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Хуллас, ёшларни ёзувчи (шоир)нинг парчада нима учун айна шу танланган сўз, сўз шакли ва гап қурилмаларини ишлатгани ҳақида ўйлашга ундаш, таҳлиллар асосида изоҳлашга одатлантириш учинчи босқичнинг ўта муҳим жиҳати саналади. Бу ишлар янги мавзудаги тил

ҳодисасини кузатиш ёки мустаҳкамлашнинг яхлит жараёнига халал бермайдиган қилиб ташкил этилади.

IV. Ўқитувчи бадий тасвир воситалари билан боғлаб мажмуавий таҳлил ўтказганидек, маънони кучайтирувчи тил ҳодисалари юзасидан ҳам шу хилдаги тадбирни ташкил қилади: интерфаол усулни танлаб, синф ўқувчиларини қуйидаги кичик гуруҳларга бўлади: «Билимдонлар», «Тадқиқотчилар», «Талқин қилувчилар», «Танқидчилар», «Баҳоловчилар». Ўқувчилар ўтилган мавзунини мустаҳкамлашга қаратилган машқ материалли – бадий матнни тўлиқ таҳлил қилиш вазифасини оладилар. Барча гуруҳ аъзолари ишга киришадилар. «Билимдонлар» назарий маълумот асосида ўз хулосаларини изоҳлайдилар, бунда тил ҳодисасининг маънони кучайтирувчи жиҳатига кўпроқ этибор берадилар. «Талқин қилувчилар» матндаги мавзуга доир мисоларни тадқиқ этадилар ва шу асосда аввалги гуруҳ хулосаларини аниқлаштирадилар. Иш шу тарзда давом этиб, 15 дақиқада яқунланади. Кичик гуруҳларда олиб бориладиган ишлар дарс мавзуси билан боғлангани учун вақт кўпроқ ажратилади.

V. Бадий матн маънони кучайтирувчи тил ҳодисаларини гуруҳлаб, шунингдек, парчада учрашига қараб такрорлаб бориш имконини беради. Такрорлашда методист олима Ш.Юсупова ишлаб чиққан «Бу бизники», «Тез юрар» усуллари [99]; М.Абдураимова [7], Т.Юсупова [97; 98] ва бошқа методист олимлар тавсия этган ўйин турларидан, мустақил иш ва тестлардан, савол ва топшириқлардан фойдаланилади, морфологик ва синтактик таҳлиллар ўтказилади.

Бадий матнларда она тили дарсларида ўрганилган ва ўрганилмаган тил ҳодисалари учраши мумкин. Чунончи:

- 1) бошланғич синфларда ўтилган мавзуларга оид билимлардан фойдаланиш;
- 2) 5-синфдан эътиборан ўрганилган мавзуларга доир билимларга таяниш;

3) ўтилаётган бўлим, шу бўлимга кирган бирор мавзу материалларига мурожаат этиш;

4) ўрганилмаган мавзуга доир тил ҳодисасини лексик планда тушунтириб ўтиш.

Мустақил ишлар бажариш, тестлар устида ишлаш ўқувчиларни бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганишларидаги мустақилликларини ошириш, уларда тегишли билим, кўникма ҳамда малакаларнинг шаклланиш даражасини назорат қилиб бориш, зарур бўлганда мустаҳкамлаш чорасини кўриш мақсадини кўзда тутади.

Савол ва топшириқлар бадий матнни таҳлил қилиш орқали ўтилганларни такрорлаб боришда муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчининг саволига аввал бир ўқувчи жавоб қайтаради. Сўнгра бошқа фикрлар бор-йўқлиги аниқланади. Шу йўл билан бажариладиган такрорлаш юмушлари ўқувчилар билимини янгиликлар билан бойитиш учун ҳам хизмат қилади.

Юқоридаги ишлар ўйин шаклида ҳам ташкил этилиши мумкин. Бунда ўқувчилар якка тартибда ҳам, жамоа бўлиб ҳам беллашадилар. Беллашувнинг мароқли ўтишини таъминлаш ўйинни ташкил этишнинг муҳим жиҳатидир.

Хуллас, бадий матн (ёки терма гап) асосида муҳрланган оний табиат, воқеа-ҳодиса ёки инсоний гўзаллик тасвирини кўра олиш ва кейинроқ ўзи ҳам шундай бадий ижод намуналарини яратиш ўқувчиларнинг эстетик тарбияси ва нутқ маданиятини ривожлантириш йўналишларидан биридир.

3.2.3. Рухий ҳолатни ифодаловчи сўзлар устидаги ишлар.

Бадий асарни рухий таҳлил қилиш масалалари Қ.Хусанбоева, Қ.Йўлдошев каби методист олимлар томонидан муфассал ишлаб чиқилган. Уларнинг келтирган таҳлил намуналаридан шуни билиш мумкинки, асар қаҳрамонларининг руҳияти икки хил йўл билан очилади:

1. Асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатлари, юз берган воқеа-ҳодисалар, уларнинг шу ҳақдаги фикр-ўйлари.

2. Бевосита асар қаҳрамонларининг руҳиятини очувчи сўзлар ва иборалар.

Адабиёт дарсларида ўтказиладиган руҳият таҳлилида кўпроқ биринчи ҳолат эътиборга олинади. Асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолатини асарнинг ҳар бир гапи орқали таҳлил қилиб бориш учун эса деярли имкон бўлмайди. Шунинг учун адабиёт дарсларидаги руҳият таҳлилида асар қаҳрамонларининг ҳаётини кескин буриб юборадиган, тақдирига таъсир этадиган ҳолатлар тасвири бўлмиш руҳиятни очувчи сўзлар ва ибораларга ўқувчиларнинг эътибори қаратилади. Она тили дарсларининг ўзига хос жиҳати шундаки, бу дарсларда бадий матндаги руҳиятни очувчи сўзларга кўпроқ тўхталиш имконияти мавжуд. Қ.Йўлдошевнинг таъкидлашича: «*O'quvchilar badiiy asar qahramonlarining ayni holatda nima uchun matndagiday o'ylaganligi, iztirobga tushganligi, qovonganligi yoki harakat qilganligi sababini topishga o'rgatilishi kerak*» [41, 106]. Ана шундай сабабларни топиш учун ўқувчилар қаҳрамонлар руҳиятини ифодаловчи сўз ва воситалар билан она тили дарсларида бадий матнларда учрашига кўра, тор доирада бўлса-да, танишиб борсалар, таъсирчан, туйғуларга бой ифодаларга ўқувчилар эътибори махсус қаратилса, уларда фикрий тиниқлик ва аниқлик юзага келади, улар ўзларининг оғзаки ва ёзма нутқларида ана шундай сўзлардан ижодий фойдалана бориб, ўз нутқларининг таъсирчанлигига эришадилар ва бундай нутқ атрофдаги инсонлар руҳиятига ҳамоҳанг бўлади. Она тили дарсларида ўқувчилар руҳиятни очувчи сўзлар билан танишибгина қолмай, ўз иншоларида ҳам бундай сўзлардан фойдаланишга интиладилар. Лекин бунинг учун уларда руҳий

ҳолатни англаш ва шу ҳолатларни сўз воситасида ифода-
лашга доир кўникмаларни ҳосил қилиш талаб этилади.
А.Эргашева ўқувчилар нутқини ўстиришда бадиий асар
қаҳрамонларининг турли ҳаётӣй вазиятлардаги, бирор
иш-ҳаракатни бажаришидаги умумий ва руҳий ҳолатини
кўз олдига келтириб фикр айтишга ундаш фойдали эка-
нини таъкидлайди [95,51].

Она тили дарсларида бадиий матнларда учрайдиган
қаҳрамонлар руҳиятини очувчи лексика билан таништи-
ришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, қизиқишлари ва
ҳаётӣй тажрибалари билан мос келадиган метод ва усул-
ларни танлаш алоҳида педагогик аҳамиятга эга. Бу ту-
шунчаларнинг изчил тизим тарзида берилиши мақсадга
мувофиқ бўлади. Бундай методик ишлар синфма-синф
такомиллашиб, ўқувчиларнинг ушбу ҳодисалар ҳақидаги
тасаввур ва билимлари кенгая бориб, бадиий асар тилини
ўрганишга иштиёқ табиий ҳолда уйғонади, ўқувчиларнинг
бадиий диди юксалишига хизмат қилади. Бунинг учун
қуйидаги иш турларидан фойдаланиш мумкин:

I. Она тили дарслигида берилган бадиий матндан асар
қаҳрамонининг руҳий ҳолатини очиб берувчи гапларни
аниқлаш:

а) гаплардаги сўз ва ифодаларнинг маънодоши ёки
зид маъносини топиш;

б) ёзувчи нима учун айнан шу вариантни танлагани-
ни изоҳлаш.

II. Берилган гапни руҳиятни очувчи сўз ва иборалар
билан кенгайтириш.

III. Адабиёт дарслигида берилган ёки мустақил
ўқилган бадиий асарлардан қаҳрамонларнинг руҳий хо-
латини ифодалаган сўз ва ибораларни топиш.

IV. Қаҳрамонлар руҳий ҳолатини очиб берувчи сўз ва ибо-
ралардан ўринли фойдаланган ҳолда ижодий матн тузиш.

Қуйида ушбу иш турларига қисқача тўхталиб ўтамиз:
Она тили дарслигида берилган бадиий матндан

исар қаҳрамонининг руҳий ҳолатини очиб берувчи гапларни аниқлашда муаммоли вазият пайдо қилишдан олдин ўқувчиларнинг тасаввурини кенгайтириш зарур. Шундан кейингина уларда билиш жараёни бошланади. Масалан, 5-синф 202-машқда [62, 69-70] келтирилган бадиий матндаги *анқовланиб, ўйланиб, хафа бўлиб* каби сўзлар ўқувчилар билан қуйидагича суҳбат орқали изоҳланиши мумкин:

Ўқитувчи: *Анқов* деганда кўз олдингизда қандай ҳолат гавдаланяпти?

Ўқувчи: Гапга тезда тушуниб ета олмайдиган одам анқов дейилади.

Ўқитувчи: Тўғри, эс-ҳушини ҳадеганда йиғиб ололмайдиган кишиларга нисбатан ҳам бу сўз ишлатилади. *Анқов* сўзининг маънодошлари борми?

Ўқувчи: - *Овсар, эсар* каби маънодошлари бор.

Ўқитувчи: Демак, анқовлик анқовга хос ҳолат, хатти-ҳаракат бўлиб, *анқовланиб* сўзи бадиий асарларда яна *анқовсираб* тарзида ҳам қўлланилади. Ёзувчининг нима учун айнан шу сўздан фойдаланганига ўқувчилар эътибори матндан келиб чиқиб қаратилади. *Ўйланиб, хафа бўлиб* сўзлари ҳам шу тарзда изоҳланади.

6-синф 195-машқ [64,72-73] шартида матнни ўқиш ва ҳолат феълларини топиб кўчириш ва изоҳлаш вазифаси берилган:

Qobil bobo yalangbosh, yalangoyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib dag'-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi, ko'zlari jovdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi. Xotinlar o'g'rini qarg'aydi, it huradi, tovuqlar qaqag'laydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga aql ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi. (Abdulla Qahhor)

Ўқувчилар ўқитувчи кўмагида умумий ҳолатга, аниқ ҳолатга ва руҳий ҳолатга оид сўз ва ибораларни топиб изоҳлайдилар.

7-синф 94-машқда эса [66] келтирилган бадий матндан ўқувчилар қуйидаги гапни ажратиб изоҳлашлари мумкин: *Ўғилчасини етаклаб олма, апелсин тўлдирилган сумкани кўтарганича жавдираб кириб келади-да, хотининг оёқ томонида ўтириб унга термилади. Жавдираб сўзида бемор аёлнинг эридаги руҳий ҳолат акс этган бўлиб, асар қаҳрамонининг нажот излаб, илтижо билан қараши, термулиши ўқувчини ўйлашга, мулоҳаза юри-тишга ундайди.*

Берилган гапни руҳиятни очувчи сўз ва иборалар билан кенгайтириш машқида оддий гапни инсон руҳиятини очувчи сўзлар билан бойитиб, уни бадийлаштириш вазифасини топшириш мумкин. Бу ишда ҳам ўқувчи ўзи танлаган сўзни изоҳлаб, исботлашга ҳаракат қилади. Кишилар ҳолати ва руҳиятини гапда акс эттиришда сифат, сифатдош, равишдошлар ва иборалардан фойдаланишнинг аҳамияти катта эканлиги ҳақида ўқувчиларга тушунча бериш ва бу орқали уларда муайян кўникмаларни шакллантириш мумкин. Масалан: *Содиқ уйга кириб келди* гапини таҳрир қилиш учун ўқувчилар руҳий ҳолатни ифодаловчи қуйидаги сўз ва иборалардан фойдаланишлари мумкин: «зўрға», «тарвузи қўлтиғидан тушиб», «ҳайрон бўлиб», «оғзи қулоғида», «бошини қуйи солиб», «истар-истамас», «хаёлчан», «шошилиб», «бир нимасини йўқотган одамдай» ва ҳ.к.

Демак, ушбу воситалар орқали гап таҳрир қилинганда, унинг мазмундорлиги ортиши билан бир қаторда, тингловчига етказилаётган маълумот янада ойдинлашади.

Адабиёт дарслигида берилган ёки мустақил ўқилган бадий асарлардан қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини ифодалаган сўз ва ибораларни топши уйда бажарилиши кўзда тутилган ишлардан бўлиб, бунда ўқувчилар ёзувчи ёки асар қаҳрамонининг руҳий ҳолатини ифодаловчи сўз ва ибораларни ўқитувчининг

қўмагисиз, мустақил изланиб топадилар ва қайси сўз туркумига оид сўзлар фаол ишлатилишини ўзлари бевосита аниқлайдилар. Ўқитувчи ўқувчиларга қайси ёзувчиларда ушбу воситалар кенгроқ талқин этилиши ҳақида кўрсатмалар бериши мумкин. Маълумки, ўқувчиларнинг инсон ички руҳий олами тавсифига оид лексикани ва бадий матнда муҳим аҳамиятга эга баҳо берувчи сўз ва ибораларни англамасликлари натижасида уларда асарни бадий идрок этишда қийинчиликлар юзага келади. Она тили дарсларида шундай воситаларга мурожаат этиш деганда асарда бадий қиймат қай тарзда ифода этилганини кўрсатиш, шу асосда ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантириш англанади. Натижада, она тили ва адабиёт дарсларида икки томонлама интеграциялаш учун пойдевор яратилади.

Қаҳрамонлар руҳий ҳолатини очиб берувчи сўз ва иборалардан ўринли фойдаланган ҳолда ижодий матн тузиш машқи ўқувчиларда инсон руҳиятини очиб берувчи сўзлар ҳақида муайян малакалар ҳосил бўлгандан кейин амалга ошириладиган тадбирлардан бири саналади. Бунда уларнинг тўғри, мантиқли ва таъсирчан матн туза олиш малакалари синовдан ўтказилади. Ижодий матн тузиш орқали ўқувчи тингловчига (суҳбатдошига) бадий таъсир ўтказиш лаёқатини эгаллайди, бадий матннинг тил хусусиятларини шу мақсадда тадқиқ эта бошлайди. Бадий таъсир ўтказиш эса қуйидаги ҳолатлар асосида юзага чиқади:

а) суҳбатдошида бирор руҳий ҳолатни пайдо этиш (ҳис-туйғу уйғотиш, кулгу қўзғотиш, унга қувонч бағиш-лаш ва ҳ.к.);

б) бирор иш-ҳаракатга ундашнинг таъсирчан воситаларини қўллаш (мақол ва маталлар келтириш, ҳикматли сўзлар, образли ифодалар ва бошқаларга мурожаат этиш).

Бадий матндаги руҳиятни очиб берувчи сўзларни ўрганиш она тилини адабиёт ўқув фани билан интеграци-

ялаш асосида ўқитишдан кўзланадиган асосий мақсадлар сирасида кўрсатилмоғи даркор. Ўқувчи шундай таъсир усуллари билан танишибгина қолмай, ўзи ҳам улардан фойдаланиш имконига эга бўлиши керак. Айни бадий матн инсоннинг руҳий оламига кенг кўламда таъсир этади, уларни ҳосил қилувчи тил ҳодисаларини ўзида муҷассамлаштиради, улар билан изчил таниша боришнинг эса таълимий ва тарбиявий аҳамияти катта. Шунингдек, бадий асар ўқувчини инсон руҳияти оламига олиб киради, ана шу руҳиятни сўз ва грамматик воситалар ёрдамида ўзгаларга етказиш маҳорати билан таништиради. Ана шу жараёнда мустақил фикрлаш, ҳис этиш ва яратишга ўрганиш мумкин.

5-синф «*Ona tili*» дарслигида қўшма сўзлар ўтиладиган 11-дарсда 47-машқ учун С.Барноевнинг асаридан парча келтирилган. Ушбу парча юзасидан лойиҳалар методикасини қўллаш асосида, лекин дастлабки машғулот бўлгани учун ҳар бир ўқувчини якка тартибда мушоҳадага ундаш шаклида қўйидаги иш турлари бажарилади:

Мазкур парчанинг 1-гапига (*Астойдил хафа бўлганимни кўрган бувам тушунтира бошлади*) ўқувчилар эътиборини қаратиш ва *астойдил* сўзининг нима учун танлангани ҳақида уларни суҳбатга тортиш мумкин.

Ўқитувчи: Киши қандай хафа бўлиши мумкин?

Ўқувчи: *Қаттиқ* хафа бўлиши мумкин.

Ўқувчи: *Ёмон, жуда* хафа бўлиш мумкин...

Ўқитувчи: Ёзувчи нима учун айни *астойдил* сўзини танлаган?

Ўқувчи: *Астойдил* сўзининг маъноси *ёмон, қаттиқ, жуда* сўзларининг маъносидан кучли, чунки бунда киши ўзининг хафа бўлганини ҳаракат, имо-ишора билан намоён қилади.

Ўқувчи: Киши қаттиқ хафа бўлса, юзида хафа бўлганлик аломати сезилади. *Астойдил* хафа бўлса, у ўзининг хафа бўлганини сўз билан, ҳаракат билан ҳам ифодалайди.

Ўқитувчи: Гандаги қайси сўз ана шу ҳаракатга ишора қилади?

Ўқувчи: Буvasи набирасининг хафа бўлганини кўради. *Кўрган сўзи хафа бўлганлик ҳаракати билан ҳам намоён қилинганини билдиради.*

Ўқитувчи суҳбат натижаларини умумлаштиради.

47-машқ уй вазифаси бўлганлиги учун юқоридаги каби ишлар 12-дарс бошида (уй вазифасини сўраш босқичида) ўтказилади. («Ўқитувчи китоби»даги дарс ишланмасида бу машқ тилга олинмаган.)

«Дарак гап» мавзусига бағишланган 83-машқ учун Ў.Ҳошимовнинг асаридан парча келтирилган. Матннинг иккинчи гапида *шўх сўзи қўшимча равишда ўхшатиш вазифасини бажарувчи ибора билан изоҳланган: Бири ўз ўғлини жуда шўх, ерга урса осмонга сапчийди, деб мақтанди.*

Ўқитувчи ўқувчиларга *шўх, ерга урса сапчийдиган* болани кўз олдингизга келтиринг, деган топшириқ беради ва «Болаларнинг қандай ҳаракатлари ёзувчининг ўхшатишига мос келиши мумкин?» деб сўрайди. Бундай топшириқ ва саволлар сўз ишлатиш маҳоратининг реал воқелик билан боғланиши ҳақида тушунча ҳосил қилиш имконини беради.

Матнда ўхшатишдан ташқари, матний маънодошлар (*хотин, аёл; мақтанмоқ, улуғламоқ*) ҳам қўлланган. Ўқувчилардан ушбу маънодошларнинг ишлатилиш сабаби ҳам сўраб аниқлатилади.

108-mashq. Matnni ovoz chiqarib o'qing. His-hayajon gaplarning talaffuzi va ohangiga e'tibor bering.

Shu payt Shohistaning bobosi kirib keldi:

– *Bay-bay-bay! Bunday ajoyib gulni kim parvarishlab o'stirdi-yu, kim sovg'a qildi senga? – deb so'radi nabirasidan.*

– *Gulni men o'stirdim! – Bu gap og'zidan qanday chiqib ketganini Odiljon sezmay qoldi. – Hali g'unchasi ko'p, mana ko'rasizlar, ochilganda Nodiraga ham, Nigoraga ham beraman.*

Bobo iljayib uning yelkasiga qoqdi: – Barakalla, bo'talog'im. Niyatingki birovlarning ko'nglini olish ekan, demak, sendan haqiqiy bog'bon chiqadi. (Farhod Musajonov)

Матн юзасидан берилган топшириқ бажарилгач, ўқувчилардан уни ифодали ўқиш талаб этилади. Сўнгра «*ko'nglini olish*» иборасини изоҳлаш сўралади ва куйидаги савол ҳамда топшириқлар устида ишланади: Матннинг охирги гапидаги «*birovlarning ko'nglini olish*» бирикмаси ўрнига «*birovlarga yaxshilik qilish*» бирикмасини қўйиб ўқиб кўринг, қай бирида маъно чуқурроқ ифода этилмоқда? Ўқувчилар ёзувчи ишлатган бирикмани кўрсатадилар ва тушунтиришга, асослашга ҳаракат қиладилар.

Ўқитувчи: Болалар, ёзувчи «*birovlarga yaxshilik qilish*» бирикмасини қўлламай, «*birovlarning ko'nglini olish*» бирикмасини маъқул кўрган экан, бунда маънони чуқурроқ ифодалаш мақсадини кўзда тутган, натижада фикрнинг таъсир кучи ортган.

Матндаги тил ҳодисалари:

- ҳис-ҳаяжон ифодаловчи ундов сўзлар: *bay-bay-bay*;
- гапда сўз тартиби (ўзгарган тартиб): эганинг (*ким, мен, Одилжон*) кесим олдиға қўйилиши;
- ибора: *кўнглини олиш*;
- ўхшатиш маъносига бундай равиши;
- кўчма маънодаги *қоқди* сўзи: *елкасига қоқди*.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, инсоннинг руҳий олами тавсифига оид сўз ва иборалар қаҳрамонларнинг руҳий дунёси, таъсирланиш хусусияти, тафаккур тарзи ва кўнгил нидолари билан ўқувчига завқ бағишлайди, уларда қизиқиш уйғотади. Нафақат ўзгалар, балки, энг қийин масала, ўзини тушуниш, англаш ва ўзини ўзи тафтиш қилишга ундайди. Шу билан бирга, ўқувчиларда адабий қобилиятларни ўз вақтида аниқлаш, уларни янада тараққий эттириш ва такомиллаштиришнинг тўғри йўлларини кўрсатиб бериш имкониятларини юзага келтиради. Адабий қобилиятлар: «...нафосат ҳисларининг

юксак тараққиёт даражаси, хотирада ёрқин кўрғазмали образларнинг жонлилиги, «тил зеҳни», беҳисоб ҳаёлот, руҳиятга қизиқувчанлик, ўзи ифодалашга интилувчанлик ва бошқалардир» [113,187]. Она тили дарсларида машқ материали сифатида келтирилган бадиий матнлардаги инсон руҳиятини очиб берувчи сўзлар билан танишиш орқали ўқувчилар ақлини чархлаш, дунёқарашини кенгайтириш, ҳиссиётини бойитиш ва шу аснода образлар моҳиятига оид бўлган тушунча ва сўзларни фаоллаштириш мумкин.

3.3. Она тили дарсларида бадиий матнларнинг тил хусусиятларини интегрatív ўрганиш орқали ўқувчилар нутқ маданиятини ўстириш усуллари.

Монографиянинг 3.3-фаслигача бўлган боб ва фаслларида ўқувчиларга бадиий матннинг тил хусусиятларини ўргатиш ҳолати, мазмуни ва усуллари, тегишли билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш масалалари ёритилди. Навбатдаги фаслда она тили ва адабиёт дарсларини бадиий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш нуқтаи назаридан интеграциялаш натижаси сифатида ўқувчилар нутқ маданиятини ривожлантириш ҳақида сўз юритилди.

Она тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш муаммолари бир қатор методист олимлар эътиборида бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Она тили ва адабиёт дарсларида ёзма нутқ ўстиришнинг айрим жиҳатлари С.Долимов, Й.Абдуллаев, М.Омилхонова, А.Сайфуллаев, А.Ғуломов, Н.Шукруллаев, Ш.Юсупова, Н.Сатторова, Н.Қосимова, М.Абдураимова, Н.Йўлдошева, Т.Юсупова, Т.Зиёдова, М.Мирмахсудоваларнинг тадқиқот ишларида, монография ва методик қўлланмаларида, илмий мақолаларида ёритилди.

Она тилининг бой ресурслари – фонетикаси, лексикаси, сўз ясалиши, морфологияси, синтаксиси, услубиятини ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг сўз ва грамма-

тик воситалар ёрдамида оламни бадий тасвирлаш сирасрорлари билан кенг ва чуқурроқ таниша бориш, имкон қадар тасвирий ифодалардан ўз нутқида фойдаланиш лаёқати шаклланади, илк адабий малакалар ҳосил бўлади, ўқувчиларнинг ижодий фикрлаши камол топади. Бу борада Ш.Юсупованинг қуйидаги фикри жуда ўринли айтилган деб ҳисоблаймиз: «Тафаккур ва нутқ ривожланишида ижод қилиш муҳим роль ўйнайди. Интегратив дарсларни ташкил қилишда ижод қилиш орқали ўқувчиларнинг зеҳни, мушоҳада қилиш қобилияти, нутқи ривожлантирилади» [99,30]. Ижодий фаолият жараёнида ўқувчилар ўз нутқини кўркамлаштириш устида ишлайдилар: сўз, сўз шакллари, синтактик қурилмаларни танлаш, саралаш, тўплаш, ўз сўз бойлигига айлантириш билан боғлиқ юмушларни бажарадилар, натижада ўз нутқини тўғрилиқ жиҳатидангина эмас, балки чиройлилик, ширадорлик томонидан ҳам назорат қилиб, баҳо бера бошлайдилар. Бундай ўз устида ишлаш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзига баҳо бериш бадий тасвир воситаларини, эмоционал-экспрессив тил ҳодисаларини, инсон руҳиятини очувчи сўзларни ўрганиш, уларга доир муайян БКМларни ўзлаштириш замирида юзага келади.

Бу ўринда Н.Д.Молдавскаянинг қуйидаги таъкиди ҳам муҳим саналади: «Мактаб таълими шароитларида ўқувчиларнинг адабий ижодкорлиги (эркин мавзуда ва ҳаётий таассуротлар бўйича ёзиладиган иншолар, ҳикоялар, шеърлар) – бу адабий фаолият натижасидир, бинобарин, ҳеч бир шубҳасиз, у адабий ривожланиш кўрсаткичи сифатида синчиклаб ўрганилиши керак» [55,25].

Адабий ривожланишни таъминлашга эришишнинг ўзи бўлмайди. Бу масала Л.И.Скворцовда «...ўқувчида тил ҳиссини, унга нисбатан ижодий ёндашувни, ёшлиқданок жонли ва нишонга тегадиган сўзни онгнинг сирт қисмидан сирпаниб ўтадиган ўлик (ва ўлдирувчи) штамплардан, тайёр нутқий қолиплардан фарқлаш малака-

сини қандай қилиб тарбиялаш мумкин?» [80,4] деган ҳақли саволни уйғотган. Бизнингча, бадиий услуб сир-асрорларини эгаллаётган ўқувчи биринчи навбатда бадиий тасвир воситаларидан фойдаланиш йўлларини тадқиқ эта бошлаши керак. Эслатиш лозимки, улар юқорида бир-икки таъкидлаб ўтганимиздек, ўзлари сезмаган (назарий англамаган) ҳолда ўхшатиш, жонлантириш каби бадиий қиймат яратиш усулларидан тез-тез фойдаланиб турадилар. Маълумки, киши сўзлаётган пайтда тингловчининг уни қандай тушунаётганигагина эътибор бермай, уни ўз сўзларига қандай ром этиш ҳақида ҳам ўйлайди. Ўзгаларни ром этиб сўзлаш нотиқий санъат (сўзамоллик санъати [99,21]) саналади. Ушбу санъат сўз ишлатиш маҳоратини ўрганиш ва тегишли малакаларни кўлга киритиш жараёнида шаклланади.

Ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш нутқ маданиятини ривожлантириш асосида амалга оширилгани маъқул. Бу иш уларни ижодга ундаш, сўз ва сўз шаклларининг бадиий қиймат яратишдаги жиҳатларини ўргатиш тариқасида ташкил этилади.

Г.Г.Никитинанинг фикрича, она тили дарсларида ижодий ишларни ташкил этишга интеграциялаш асосида ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Бунда ўқувчиларга бирор ижодий иш турини ўргатиш иши она тили ва адабиёт дарслари, нутқ ўстириш ишлари тизимига муайян изчилликда тартибланади [59,55].

Ўқувчи баъзи бадиий матнларга ўзи яратадиган матн учун андаза сифатида қарасагина, уларни ўрганишнинг амалий аҳамияти намоён бўлиб, таълимий самараси ортади. Шунинг учун баъзан таҳлил сўнгида ўқувчиларга ўзлари ёзадиган ижодий иншода бадиий тасвир унсурларини ишлата бошлашлари, озми-кўпми эмоционал-экспрессивликни акс эттира билишлари кераклигини аён қила бориш мақсадга мувофиқдир. Айтмоқчимизки, ўрганилаётган тил ҳодисасини аниқлаш ва изоҳлаш

учун берилган бадий матнлардан ўқувчилар нутқини ўстириш мақсадида ҳам фойдаланиш даркор. Бунда оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш, нутқ маданиятини ривожлантиришга доир қуйидаги каби бир қатор самарали иш турлари адо этилгани маъқул:

- 1) ижодий тавсифдаги машқлар бажариш;
- 2) бадий матн мазмунини қайта ҳикоялаш;
- 3) бадий матн намунасида фойдаланиб бирор мавзуда оғзаки ҳикоялаш;
- 4) бадий матн асосида баён ёзиш ва уни образли ифодалар нуқтаи назаридан таҳлил қилиш;
- 5) берилган мавзуда ижодий иншо ёзиш (матн яратиш);
- 6) иншони баҳолаш, такомиллаштириш (таҳрир қилиш).

Қуйида ана шу иш турларини ташкил этиш ҳақида қисқа-қисқа сўз юритамиз.

I. Илк ижод қилиш билан боғлиқ машқлар матн даражасида эмас, балки бир-икки гап тузиш ёки бир-икки мисра шеър яратиш даражасида ташкил этилмоғи лозим. Чунки матннинг ҳар бир гапи устида узоқ ўйланиш фикр баён қилиш жараёнига салбий таъсир кўрсатади: ҳам фикр баён қилиш, ҳам гап ёки мисрани бадийлаштириш оғир кечадиган жараён саналади. Биз ишлаб чиққан ва тавсия этаётган ижодий тавсифдаги асосий машқ турлари қуйидагилардан иборат:

- 1) нуқталар ўрнига фойдаланиш учун берилган сўзлардан мосини қўйиб гапни (шеър мисрани) ўқиш ёки кўчириш;
- 2) ажратиб кўрсатилган сўзни маънодошларидан мақбули билан алмаштириш;
- 3) гапга сўз киритиш, сўзга маънони кучайтирувчи шакл ёки шакллар қўшиш, сўзни жуфт ёки такрорий сўзга айлантириш;
- 4) гапга ибора, тасвирий ифода киритиш;

5) нарса-буюмга, портретга, расмга (тасвирий санъат асарига, картинага) қараб ёки яқинда рўй берган воқеа-ҳодисани кўз олдига келтириб гап тузиш;

6) жумлани ширадор қилиш;

7) ўқилган асарлардан чиройли ифодалар тўплаш ва кичик матн яратишда, шеърий бандни вужудга келтиришда улардан фойдаланиш.

Бадиий асардан олинадиган мисоллар (айрим-айрим гаплар) сўз ишлатиш, образ яратиш маҳоратини ўзида мужассамлаштирган бўлиши керак. Бу талабга мос гаплар танлаш қийин бўлса-да, амалга ошириш мумкин бўлган ишдир. Шеърий мисралар ва парчаларга ҳам шундай талаблар нуқтаи назаридан қарамоқ лозим.

1. Нуқталар ўрнига фойдаланиш учун берилган сўзлардан мосини қўйиб гапни (шеърий мисрани) ўқиш ёки кўчириш, амалга оширилган танловни асослаш сўралган машқлар нисбатан осон бажарилади. Чунки уларга қавс ичида бериб қўйилган сўзларни ёки қўшимчалардан бирини танлаш вазифасигина юкланади, холос. Нисбатан осон деганимизга сабаб шуки, бу ўринда ўқувчи бор материаллар асосида «ижод қилади». Машқдан намуна: *Бундай пайтларда одамлар ... келишма-са, ... ниҳоллар ... мумкин-..., ахир!*

Нуқталар ўрнига қўйиш учун сўз ва қўшимчалар: *ёрдам, қўмак, мадад; нимжон, нозик, заиф; қуриб қолмоқ, но-буд бўлмоқ, ўсмай қолмоқ; -да, -ку, -ми.*

Бувам бўлса ... тутни ... кестирмайдилар (С.Барноев).

Нуқталар ўрнига қўйиш учун сўзлар: *кекса, азим, қари; ҳеч, сира-сира.*

Кампирнинг ... қозончаси бор эди (А.Қаҳҳор).

Нуқталар ўрнига қўйиш учун сўзлар: *тўрқовоқдай, дўппидай.*

Қўл кўтарган (вазифани бажариб бўлган) ўқувчи гапни овоз чиқариб ўқиши, ўз танловларини қисқа изоҳлаши керак.

2. Гапдан ажратиб кўрсатилган сўзни маънодошларидан мақбули билан алмаштириш талаб этиладиган машқ туридан амалиётда кенг фойдаланилади. Машқдан намуна: *Боласининг касал бўлишидан кўрқиб қолган аям нима қилишини билмас эди.*

Фойдаланиш учун маънодош сўзлар: *чўчиб қолган, хавотирга тушган, юрак олдириб қўйган.*

Таҳлил сўнгида ўқитувчи ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг варианты юрак олдириб қўйган ибораси эканлигини маълум қилиши мумкин.

3. Гапга сўз (бўёқдор сўз, бадий тасвир воситаси) киритиш, сўзга маънони кучайтирувчи шакл ёки шакллар қўшиш, сўзни жуфт ёки такрорий сўзга айлантириш талаб этиладиган машқлар ўқувчиларни мустақил мушоҳада юритишга, ижод қилишга ундайди. Машқ учун дарсда назарий маълумот юзасидан тузилган, бадий асардан олинган гаплар танланади. Ўқувчиларга ушбу гапларни таъсирчан ҳолга келтириш топширилади. Машқдан намуна: *Болалар атрофни томоша қилишар эди. – Болалар атрофни тўйиб-тўйиб томоша қилишар эди (Н.Фозилов).*

Ўқувчилар ўз вариантларини айтадилар. Бу ишлар охирида ўқитувчи ёзувчининг вариантини маълум қилиши мумкин.

Айрим ҳолларда оддий матндаги нейтрал сўзларни бадий бўёқли сўзлар билан алмаштириб уни бадийлаштиришни топшириш мумкин. Бу ишда ҳам ўқувчи ўзи танлаган сўзни изоҳлаб, исботлашга ҳаракат қилсин. Ниҳоят, ҳосил бўлган бадий матн синфда ўқувчилар фаоллигида муҳокама қилиниши лозим. Бунда ифодаси, таъсирчанлиги, образлилиги ва бошқа жиҳатлари кўрилиши зарур.

4. Гапга ибора, тасвирий ифода киритиш сўралган машқ аввалги машқ тури каби ўқувчилардан мустақил мушоҳада юритишни талаб этади. Машқдан намуна: *Мен баҳорни яхши кўраман. – Мен фасллар келинчаги (бўлмиш) баҳорни яхши кўраман.*

5. Суратда тасвирланган нарса-буюмга эпитетлар танлаш, уни кўчма маънодаги сўз билан аташ, расм асосида метафоралар ва ўхшатишлар яратиш ва бошқа машқлар алоҳида ўрин тутати.

Кўпинча ўқувчига кўриб чиқиладиган тил ҳодисасининг қўлланишига доир ўз мисолларини келтириш, муайян тил ҳодисасини қатнаштириб гаплар тузиш таклиф этилади. Бунда куйидаги мазмунда топшириқлар берилиши мумкин: Расмга қараб бадий тасвир воситасини қўллаб гап тузинг. Бадий услубда икки-уч гапли матн тузинг. Нарса-буюмга қараб маънони кучайтирувчи тил ҳодисасини ишлатиб гап тузинг. Қоидага мос мисол келтираётганингизда руҳиятни ифодаловчи сўзлардан ҳам фойдаланинг каби.

Ўқувчилар расмда кўрган нарсаларини сўз билан ифодалашга ҳаракат қиладилар. Картинада тасвирланганлар гўзал бўлгандан кейин, унинг сўз ифодаси ҳам таъсирчан бўлиши керак. Буни ҳис этган ўқувчилар шунга яраша ошуфта тасвирга интиладилар.

6. Жумлани ширадор қилиш талаб этиладиган машқлар гапни синтагмаларга бўлиб ўқиш асносида бажарилади. Машқдан намуна: *Болам касал бўлади, деб қўрққан аям нима қилишини билмас эди.*

Гап синтагмаларга бир-бирига яқин узунликдаги синтагмалардан иборат эмаслиги туфайли айтарлик раван ўқилмайди. Ёзувчи Абдулла Қаҳҳорда бу куйидаги гап кўринишида эди: *Боласининг касал бўлишидан юрагини олдириб қолган аям нима қилишини, ўзини қаёққа уришини... билмас эди.*

Ўқитувчи намунада келтирилган гап вариантини маъноли қисмларга бўлиб ўқишни топширади: *Болам касал бўлади, деб қўрққан аям нима қилишини билмас эди (Болам / касал бўлади, // деб // қўрққан аям // нима қилишини билмас эди).*

Машқ ўқитувчининг йўналтирувчи саволлари ва топшириқлари асосида жамоа бўлиб бажарилади, син-

тагмаларнинг узунлиги бир-бирига яқинлаштирилади. Якуний гап болаларга ўқитилади ва намуна билан қиёсланади.

7. Ўқилган асарлардан чиройли ифодалар шунга ўхшаш янги ифодаларни ижод қилиш учун замин яратади. Топшириқлардан намуналар:

– Ўқилган асарлардан ўхшатиш қўлланган иккита гап топиб ёзинг.

– Шеърдан кўчма маънода ишлатилган сўзларни аниқлаб кўчиринг.

– Ўқилган эртақдан жонлантириш қўлланган сўзли иккита гап топиб кўчиринг.

– Асардан сифатлаш ишлатилган гаплардан иккитасини дафтарингизга кўчириб ёзинг.

Ўқитувчи ўқувчиларни ўхшатишлар билан кенгроқ таништириш мақсадида Н.Маҳмудов, Д.Худойбергано-валарнинг «Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати»да [49] келтирилган айрим ўхшатишлар ва уларнинг изоҳи билан таништириб бориши фойдадан холи эмас.

Ўқитувчи баъзан ўқувчиларга гапларни эмас, балки сўзларни ёзиб келишни топшириш, дарсда эса улар ишти-рокида гаплар туздирishi мумкин.

Хуллас, ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлан-тириш йўлида уларда илк ижод қилиш кўникмаларини элементар даражада ҳосил қилиш муҳим бўлиб, шу мақсадда нуқталар ўрнига фойдаланиш учун тавсия этилган сўз ва қўшимчалардан энг мақбулини танлаш, ўз танловини асослаш, берилган гапни бадиий тасвир воси-талари, маънони кучайтирувчи тил ҳодисалари, руҳиятни ифодаловчи сўзлар билан кенгайтириш ва бошқа машқ турларини бажартириб туриш фойдалидир.

II. Оғзаки нутқ ўстиришда бадиий матн мазмуни-ни қайта ҳикоя қилиш, баён ёзиш каби иш турлари-нинг аҳамияти катта. Айниқса, матнга яқинлаштириб, унда маҳорат билан ишлатилган, тимсол яратилган тил

ҳодисаларидан фойдаланиб қайта ҳикоя қилиш нутқ ўстиришда муҳим роль ўйнайди. Бу усулни методист олим А.Алиев метод сифатида кўрсатган [19,12]. Муаллиф мисол тариқасида А.Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясига тўхталган. Бунда ўқувчилар қаҳрамонларнинг тили ва муаллиф нутқи ширали, қисқа ва лўнда эканлигини ҳис қилиш, образли ибора ва халқ мақоллари асар руҳига мос равишда ишлатилганлигини билиб олишдан ташқари [19,13], шу тарзда сўзлашни ҳам машқ қиладилар.

5-синф «Она тили» дарслигига ўқитувчилар учун мўлжаллаб ёзилган методик қўлланмада куйидаги муҳим йўриқни ўқиймиз: «Зукколик ва тадбиркорликка, тўғри сўз танлашга, нутқда маънодош, шаклдош ва зид маъноли сўзлардан тўғри фойдаланишга ўргатиш, тил услубларини тўла ўзлаштириш асосий мақсад бўлиб қолмоғи даркор» [46,6]. Шу жиҳатдан қараганда бадиий матнлар ўқувчилар учун намуна вазифасини бажаради: уларни ўқиш ва таҳлил қилиш, баъзан ёд олиш нутқ ўстиришга ёрдам беради, бадиий услубга хос тил ҳиссини, бадиий дидни ривожлантиради.

Она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш мақсадини рўёбга чиқариш, машғулотларни тўғри йўналтиришда ўқув йили давомида 2-3 марта бадиий жиҳатдан пишиқ матнлар мазмунини тил хусусиятларини, бадиий тасвир воситаларини сақлаган ҳолда қайта ҳикоя қилиш нутқ маданиятини юксалтиришда муҳим ўрин тутаяди. Ушбу иш тури, бир томондан, ёшларнинг эстетик дидини ўстириш, иккинчи томондан, тил сезгирлигини ошириш, учинчидан, бадиий ижодкорлиги учун пухта замин яратиш имконини беради. Аслида бадиий матн қайта ҳикоя қилдирилмаслиги зарур. Бунинг боиси шундаки, бадиий услубга оид сўз ва сўз шакллари сўзлашув нутқига сингиб кета олмайди, чунки улар ушбу нутқ услубига нисбатан нофаол саналади.

«Она тили» дарсликларида киритилган бадиий матнларнинг ҳаммасини бирма-бир қайта ҳикоя қилдириш тўғри

бўлмайди. Ушбу иш тури учун матн ҳажман кичик бўлса-да, сўз, сўз шакллари, иборалар, сўз бирикмалари, синтактик қурилмаларга бойроқ бўлганини танлаш лозим.

Биз 6-синф «Она тили» дарслигидаги [63,10] куйидаги машқда келтирилган бадий матнни қайта ҳикоя қилишни топширдик:

U ko'l yoqasiga kelib qolganini ham sezmedi. Ro'parasida tiniq suvday zilol ko'zguni ko'rdiki, uning go'zalligidan to'xtab qoldi... Ko'ldagi suv jimirlab turar, quyiroqda ko'kimtir tusga kirgan silliq toshlarga ohista urilardi. Elyorning vujudiga orombaxsh shabada yugurdi. U hovuchiga suv olib, yuz-qo'lini chaydi. Tomchilar go'yo durlar singari ko'lga bir zumda singib ketdi... (H. Ikromov)

Қайта ҳикоялашнинг коммуникатив жиҳати нутқ орқали тингловчиларга бирор таъсир ўтказишдир. Шу боисдан ўқувчилар олдига матн мазмунини таъсирчан қилиб етказишга ҳаракат қилиш вазифаси топширилади. Бунинг учун эса парчадаги бадий тасвир воситасини, эмоционал-экспрессив тил ҳодисасини, руҳиятни ифодаловчи сўзларни имкон қадар қатнаштириш лозимлиги эслатилади.

Юқоридаги матн ўқилиб, тил хусусиятлари таҳлил қилинганидан, мазмунидан нималарни кўз олдига келтирганликлари ўқувчилардан сўраб аниқланганидан кейин, улардан бири (Т. Ёдгор) вазифани бундай бажарди:

Асар қаҳрамони Элёр кўлга боради. У атрофни томоша қилиб кўл ёқасига етганини сезмай қолади. Сиз кўлни яқиндан кўрганмисиз? У тиниқ сувдай зилол кўзгуга ўхшайди. Кўл сувлари яқиндан жуда гўзал эди. Сувлар оҳиста жимирлаб, қирғоқдаги кўкимтир силлиқ тошларга аста уриларди. Элёр ҳовучига сув олиб юзини ювди. Унинг юз-кўлидан кўлга қайтиб тушаётган томчилар гавҳар-у дурларга ўхшарди.

Ўшатиш ўқувчилар нутқида тез-тез учраб тургани учун уларга матндаги бундай сўзлар қайта ҳикоя қилиш

чоғида қийинчилик туғдиргани йўқ. Бу ўринда таълим олувчиларнинг нутқ савиясини ҳисобга олиш тамойилига амал қилинган бўлади. Бадий матн уларнинг нутқини бойитади, таъсирчан сўзлаш кўникмаларини шакллантиришга ёрдам беради.

III. Бирор мавзуда ҳикоя қилиш жараёнида ўқувчилар бадий матнлар мазмунини қайта сўзлаб бериш орқали эгаллаган билим ва кўникмаларига таянган ҳолда, лекин тўлиқ мустақил равишда гапирдилар. Бу усулни методист олим А.Алиев жонли ҳикоя деб атайтиди [19,12].

Дастлабки машқларда ўқитувчи ўқувчиларга аввалги дарсларда ўқилган матнлардан андаза олиш мумкинлигини таъкидлайди. Лекин ҳикоялашни тўсатдан ўтказмайди. Аввал мавзу бўйича сўзлаш пайтида кўз олдида нималар намоён бўлади, деб сўраши ва ўқувчиларнинг тасаввурини ишга тушириши керак.

Ўқувчиларнинг тасаввурида гавдаланган одам, нарса-буюмлар, ўрин-жой, воқеа ёки ҳодиса оғзаки баён учун материал тўплаш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Улар саёҳат (экскурсия) пайтида объектни қандай кўрсалар, ички нигоҳларида намоён бўлган объектни ҳам шундай кўрадилар.

Оғзаки баён кўпи билан 10 та гап ҳажмида бўлиши мумкин. Шунинг учун тўпланадиган материал кўп бўлмайди. Бу нарса танланган мавзуга ҳам бир қадар боғлиқ. Масалан, кўл ҳақидаги бадий матн қайта ҳикоя қилдирилгач, ўқувчилардан «Булоқ бўйида» мавзусида оғзаки баён қилишни талаб этиш мумкин. Ҳикояда ишлатиладиган сўзларнинг бир қисми аввалги қайта ҳикояда қўлланган сўзлардан олиниши кутилади. Буларга булоқ билан боғлиқ сўзлар қўшилади.

Оғзаки баёнда ҳам тингловчига ҳаяжон улашадиган қилиб таъсирли сўзлаш топшириғи берилади.

6-синф ўқувчиларидан бири (А. Нилуфар) бундай ҳикоя қилди:

Мен бизникига меҳмонга келган қариндошимиз Ҳалима билан булоққа бордик. Суви ер қаъридан қайнаб чиқаётган булоқ бўйида бўлганмисиз?

IV. Бадий матн асосида баён ёзиш мазмунини қайта ҳикоялашнинг ёзма шакли ҳисобланади. Афзаллик томони шундаки, мазкур иш турида ўқувчиларнинг ҳаммаси фаол бўлиб, эшитилганларни қоғозга туширишдан иборат нутқий фаолият кўрсатади. Баён учун танланадиган бадий матнларга оғзаки қайта ҳикоя учун ажратиладиган матнларга қўйиладиган талаблар қўйилади.

Баён шакли кичик (мини) баён саналади. Дарсда ушбу иш турига кўпи билан 20 дақиқа атрофида вақт ажратилади. Парчанинг тил хусусиятлари қисқа таҳлил қилинган, ўқувчиларга унинг асосида баён ёзиш топширилади ва 1-2 марта ўқиб эшиттирилади.

5-синфда 308-машқда берилган қуйидаги бадий матн асосида баён ўтказиш мумкин:

O'ylab-o'ylab topdim. Sag'bonda bitta ammam bor. Shunikiga boraman... Ammamning eri – mo'ynado'z-kosib.

Bola-chaqalari bo'lmaganidan uylari biznikiga o'xshash to's-to'polon emas, yig'inchaqli, innaykeyin, bularning uyi salkam ajoyibxona.

Ularning uyidagi gullarning-ku son-sanog'i yo'q: gulbeor, gulra'no, gulsafsar, gulhamishabahor, qo'qongul, qalampirgul, namozshomgul, sambitgul, atirgul, kartoshkagul, qashqargul – ishqilib sanab tugatib bo'lmaydi. (G'afur G'ulom)

Дастлаб машқ шартига кўра парчадаги қўшма ва жуфт сўзлар аниқланади, жуфт сўзларнинг маъно кучайтирувчилик жиҳатига ўқувчиларнинг эътибори қаратилади.

73-mashq. [64,27] Matnni o'qing. Meva nomi ostida birlashdigan so'zlarni ko'chirib yozing. Ularning farqli belgilariga diqqat qiling.

Havo issiq va shabadasiz edi. O'riklar g'araq pishgan. Yo'llarga to'kilib oftobda oltinlanib yotadi. Oldinpishar jonoqi olmalar olovday yonadi. Hali ... shaftolilarning shoxlari yerda.

Qizilsultonlar yoqutday chaqnaydi. O'ktam mevalarni saralaydi, hidlaydi, biroq yegisi kelmaydi, ko'zi to'q. (Oybek)

Ўқувчиларнинг ёзган ишлари бадий қиймат яратишда ёзувчи фойдаланган тил воситалари нуқтаи назардан таҳлил қилинади ва баҳоланади.

V. Берилган мавзуда ижодий иншо ёзиш (матн яратиш)дан иборат ёзма иш материал тўплашдан бошланади. Бу борада ўзбек тили ўқитиш методикасида ҳам, рус тили методикаси илмида ҳам атрофлича тавсиялар мавжуд. Ушбу манбаларда иншо учун материал тўплашда рангли суратлар ва экскурсияларга катта аҳамият берилади. Уларда таъкидланишича, ўқувчилар экскурсияга чиққанда иложи борица кўпроқ нарсаларни қамраб олишга ҳаракат қилишлари керак. Маълумки, дастлабки кезларда кузатишлари тарқоқ, кўрадиган нарсалари юзаки, бирор тимсол атрофида уюштирилмаган бўлади. Одатда ўқувчилар ёзган иншода майда-чуйда деталлар бисёр бўлиб, баён қуруқ бўлади. Мотив ҳам, мақсад ҳам, кимгадир бирор нутқий таъсир ўтказиш кўзланмайди. Аслида бирор ғоя, бирор тимсолни мўлжаллаб материал тўплаш жараёнида кўзга ташланган нарсаларни танлаш амаллари бажарилиши, маълум даражада умумлаштирилиши даркор.

Ўқувчида ўзи тўплаган материалларга ўз муносабати ҳам бўлиши керак. Бу муносабат «нуқтаи назар»да, устувор руҳиятда намоён бўлади. Ўқувчи иншода ўзининг ички оламини очиб бера олиши лозим. Шунинг учун ўқитувчи экскурсиядан олдин тўпланадиган материаллар, уларга қандай баҳо бериш ва бошқаларнинг ҳаммасини ўйлаб олиши, ўз хомаки вариантини тайёрлаши зарур. Бунда болалар руҳиятини ҳисобга олиши лозим. Картина асосида ёзиладиган иншода ҳам шундай қилиши керак. Лекин ўқитувчи ўқувчиларга ўзи ёзганларини, мўлжаллаб қўйган нарсаларини зўрлаб ўтказмаслиги керак. Чунки ҳар бир ўқувчининг ўз қизиқиш соҳалари,

ўзи ёқтирадиган нарсалари бўлади. Ўқитувчи кўрган нарсаларининг ҳаммасини, картинадаги барча деталларни ёритишга эмас, мақсаддан келиб чиқиб танлаб ёритишга ундаши лозим.

Ўқитувчи сўз ва сўз шаклларини ишлатиш маҳорати юзасидан олинган сабоқларни амалда қўллашга доир билим, кўникма ва малакаларни назорат қилиш мақсадида айрим назорат ишларини ташкил этиб туради. Ана шундай назорат ишларидан бири тасвирий санъат асари асосида ўтказиладиган ёзма ишдир. Расмлар шундай танланиши керакки, улар мўлжалдаги маънони кучайтирувчи тил ҳодисасини, бадий тасвир воситасини ишлатишга ундасин. Ёзма ишдан олдин ўқувчиларга у ёки бу тил воситасидан ўз нутқида фойдаланиш талаб этиладиган топшириқ бериб қўйилади.

Ўқувчи кузатиш маданиятига эга бўлиши лозим. Керакли нарсаларни қайд эта олиш, алоқадорликларини теран англаш, баҳолай билиш, муносабат билдириш ҳам уқувни талаб этади.

Ўқувчилар берилган мавзу бўйича иншо ёзишга улар онгида тегишли нарса-буюм, воқеа-ҳодиса тўлиқ гавдаланмасдан бурун киришмасликлари керак. Шунингдек, тасаввур пайдо бўлиши лозим. Ҳаёт тажрибаси, ўқимишлилик талаб этилади. Бундан ташқари, ўқувчиларда мавзуга нисбатан қизиқиш уйғониши шарт. Шулар бўлмаса, ўқувчиларнинг фикр баён қилиши заиф бўлади.

Демак, иншога материал тўплашда ҳам, уни ёзишда ҳам ўқувчиларнинг ҳаёлотини ишга тушириш, бойитиш, ҳиссиёт билан тўйинтириш зарур. Болаларнинг фикр предмети ва объекти ҳақидаги тасаввури ва фантазияси бойитилмас экан, улар ҳиссиз фантазияга бериладилар.

Ижодий (бадий услубдаги) иншога қуйидаги каби талаблар қўйилишини унутмаслик керак:

а) тасвирланаётган ҳаётини асослар ҳаққоний бўлиши лозим;

б) эстетик таъсир кўрсата олиш мақсадига амал қилиниши шарт;

в) ўқувчилар ўз индивидуал хусусиятларини ишга солишлари зарур.

Оғзаки баёнга баҳо берганда ҳам, иншони таҳлил қилганда ҳам мазмуннинг тўлиқ очилгани, деталлар танлаб ишлатилгани, исботлар борлиги, етарли эканлиги, композицияси яхшилиги, баённинг ифодалилиги ва бошқалар ҳисобга олинади.

Тайёргарлик ишлари иншо турига, мазмунга ва иншо структурасига боғлиқ.

Мактабларда ўтказилган айрим тажриба дарслари шуни тасдиқладики, дарсларда ўтиладиган назарий маълумотларда акс эттирилган эмоционал-экспрессив воситалар билан ўқувчиларни мунтазам равишда таништириб бориш, бадий матнлар мисолида уларнинг асар тилининг ширадорлигини таъминлашдаги аҳамиятини ўрганиш натижасида ўқувчиларнинг иншоларида шундай воситаларни қўллаш ҳолатлари ортди. Масалан, 9-синфда бир неча дарс давомида олиб борилган тажриба-синов синфларида назорат синфига қараганда 31 фоизга ортди.

Она тилидан ўрганиладиган мавзулар ўқувчиларга назарий билим берса, бадий матн ушбу билимларни ҳаёт билан боғлашдан ташқари, тил ҳодисаларига бошқа назар билан, яъни реал воқеликни бадий тасвирлаш нуқтаи назаридан қарашга ўргатади. Масалан, *жўхори сўзи* от деб таништирилса, «*дала маликаси*» шу от ўрнида ишлатилган тасвирий восита саналади. Ушбу тасвирий восита образ яратиш билан боғланади.

VI. **Таҳрир учун** ўқувчиларнинг бўш ёзилган иншолари, тузган матнлари олинади. Баён ёки иншо, матн ўқиб эшиттирилади ва ўқувчилардан таассуротлари сўралади. Ёқмаган бўлса, ёқадиган қилиш учун нималарни ўзгартириш, қўшиш зарурлиги сўралади. Синфда таҳрир ишлари оғзаки, уйда ёзма бажарилади. Синфда

намуна учун ёзма ишнинг бир қисми олинади, хаттахтага ёзилади ва жамоа бўлиб тузатилади. Тил меъёрига бўлган сезгирлик, хушёрлик ўқувчиларнинг эстетик тарбиясида катта аҳамият касб этади. Тил сезгирлиги адабий тил меъёрларини дастур ҳажмида ўрганиш, хатолар устида ишлаш, ёзма ишни таҳрир қилиш жараёнида янада чархланади.

Таҳрир ишлари жамоа бўлиб бажарилади. Бу ўринда гуруҳлар бўйича иш олиб бориш ҳам мумкин. Ҳар бир гуруҳ ўзининг таҳрир вариантыни тақдим этади. Гапларни энг мақбул ҳолатга келтирган гуруҳ ғолиб саналади. Бадиий матн яратиш ҳамма вақт ижод қувончига ошно этади. Бутун синф иштирокидаги ишларда бу қувонч ҳам, ғолиблик ҳам гуруҳга ёки бутун синфга тегишли бўлади. Қузатишлардан маълумки, ижод қувончини ҳис этган, бажараётган иши ҳақиқатан қизиқарли эканлигига, завқ бағишлашига ишонч ҳосил қилган ўқувчилар чиройли сўзлашга ҳаракат қиладилар. Шунингдек, адабий ижодкорликка бир марта қўл уриб, кичкина муваффақиятга эришган ўқувчи кундалик тутадиган, ўз таассуротларини ёзиб юрадиган, ижод сир-асрорларини ўрганишга иштиёқманд бўлиб қолади.

Матн яратиш, битилган матнни таҳрир қилиш каби ишларда ўқувчилар мақсадни англашлари керак – бадиий матн яратиш, айрим гапларни бадиийлаштириш. Бу ўйинда ўқувчиларнинг иштироки ҳар хил бўлади: бири сўзни тез танлайди, иккинчиси чиройли жумла қуради, учинчиси навбатдаги гапга ишора қилади. Шунга қараб ҳамма ижобий баҳо олади.

Матннинг бадиийлашганига ҳамма баҳо бера олади. Шунинг учун истаган ўқувчидан холис баҳо эшитиш мумкин. Айна пайтда ўқитувчи ҳам ўқувчиларнинг ижодий уринишларини қўллаб-қувватлабгина қолмай, уларнинг ютуқларини рағбатлантира олиши керак.

Дастлабки ёзма ишда матнлардан андаза олганлик сезилиб туриши керак.

Шундай ишлардан сўнг ўқувчилар уйда кичик иншо ёзиб келадилар (матн тузиб келадилар). Кейинги дарсда уйда тузилган матнни ўқиш катта қизиқиш билан ўтади. Болалар ёзганларини қўшимча топшириқ сифатида ҳикоя қилиб беришлари мумкин.

Бадий матн яратиш масаласи хусусида фикр юритган методист олимлар кўп эмас. Булар орасида С.Долимов, А.Алиев, Ж.Эсонов, Н.Сатторова, Т.Зиёдоваларнинг методик қўлланмалари эътиборга лойиқ. Бадий матн яратиш сўзли-бадий образлар билан фикрлаш маҳсули саналади.

Сўзли-бадий образлар билан фикрлаш лаёқати – бу, энг аввало, сўз санъатини бадий мазмуннинг ўзига хос ифодаси сифатида идрок этиш қобилиятидир. Равшанки, бундай қобилиятсиз одамнинг адабиёт соҳасидаги ижодий фаолият кўрсатиши мумкин бўлмайди [55,22].

Ҳ.Неъматов, О.Бозоровлар таъкидлашганидек, «Тил бирликларидан ижодий фойдаланиш, бир томондан, нутқни ранг-баранг қилиш, иккинчи томондан, якка шахс нутқидан тортиб услубларнинг ўзига хослигини вужудга келтириш имконини беради» [56,26].

Ўқувчилар бадий матндан ҳаёт лавҳалари асосида қандай бадий тасвир воситалари ёрдамида қандай фикр юритиш, образ яратиш мумкинлигидан сабоқ оладилар.

М.Абдураимованинг таъкидлашича, «Она тили дарсликларида ўқувчилар билиш фаолиятини ривожлантирадиган маърифий матнлар, мантиқий мушоҳада юритишга ундовчи ўзига хос топишмоқли машқлар, мустақил ҳукм-хулоса чиқаришга йўлловчи савол ва топшириқлар берилганки, уларни бажариш жараёнида ўқувчи беихтиёр ўйлашга, фикрлашга, ижод қилишга мажбур» [83,50]. Савол ва топшириқларнинг ўқувчиларни ижод қилишга ундаши уларнинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Ўқувчилар билан биргаликда ижодий иш тури аниқлангач, таянч малакалар ажратилгач, жараён лойиҳаси тузиб олингач, иш фаолиятини ташкил этиш лозим

бўлади. Бунинг учун улар ўз нутқ маҳсулини қай тартибда, ўқийдиганлар сифатида кимларни мўлжаллаб яратиш ҳақида ўйлашлари табиий.

Бадий ижодга «Она тили» дарсликларида матн яратишга доир берилган топшириқлар, шу дарсликлар юзасидан тайёрланган «Ўқитувчи китоби» методик қўлланмаларидаги йўриқлар ҳам туртки бўлиб хизмат қилади. 9-синф «Она тили» дарслиги юзасидан тайёрланган «Ўқитувчи китоби»да қуйидаги каби топшириқлар тавсия этилган: «237-машққа кўра «Юртимизда баҳор» мавзусида бадий матн тузиш ва унда бадий тасвир воситаларидан фойдаланиш, бадий услубнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритиш уйга вазифа қилиб берилди». «Иқтидорли ва ижодкор ўқувчиларга эса матнни шеърий тарзда ёзиш тавсия этилади» [89,110]. Лекин муайян тайёргарлик ишлари бўлмаса, бундай вазифани дафъатан уйдлаш қийин. Ўқувчиларнинг бадий матн тузиш топшириғини муваффақиятли адо этишлари учун олдиндан мазмундор ва таъсирчан гап тузиш устида иш олиб бориш [95], тузилган гапларнинг бадий қийматини вужудга келтириш мақсадида эса сўз танлаш билан боғлиқ таҳрир машқларини ўтказиб туриш зарур. Зеро, ўқувчи ҳар гал сўз танлаш, фикрни тўғрироқ, аниқроқ ва ёрқинроқ ифодалаш ва коммуникатив натижага эришиш учун ифода шакли ҳақида, сўзларни гапга бирлаштириш, матнни қандай қуриш тўғрисида ўйлаш вазиятига тушади.

А.Ғуломов, Б.Қобилова сўз устидаги ишларга алоҳида урғу бериб, шундай изоҳлайдилар: «Сўзларни тўғри танлаш, нутқни тингловчига қулай тарзда туза олиш инсоний маданиятнинг энг асосий таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳар бир сўз, бирикма ва гапни барча қирралари билан тўғри, ўринли ишлата олишни ўргатиш, ўз нутқига нисбатан эҳтиёткорлик туйғусини шакллантириш она тили машғулотларининг асосий вазифаси саналади» [116,3].

Бадиий ижодкорлик машғулоти бадий тасвир санъатининг энг хилма-хил қирралари (сўз ва сўз шаклини керакли маънода танлай билиш ва бу борада хатоларга йўл қўймаслик; баъзан сўз ва сўз шакллари қўллашдаги ноўрин такрордан қутулиш; тасвир учун энг мақбулини танлаш; инсон, табиат ҳамда воқеа-ҳодисалардаги гўзалликларни етказа билиш ва ҳоказолар) билан танишиш асосида амалга ошади. Ўқувчи сўз такроридан, риторик сўроқлардан, ҳис-ҳаяжон гаплардан, эмоционал-экспрессив воситалардан ўринли фойдаланиш қоидаларини эгаллай бориши керак.

Методик қўлланмаларда ўқувчилар бажарадиган юқоридаги каби юмушлар «ижодий-амалий ишлар», «ижодий матн тузиш» ишлари деб юритилади. Аслида ижодий иш иншо саналади. Лекин унда бадиий ижод сари йўналиш ўз ифодасини топмайди. Шунга кўра ҳам ўзининг мос номи топилгунга қадар «ижодий иш», «ижодий матн яратиш» тушунчаларидан фойдаланган маъкул.

Бадиий услубда ижодий матн яратаётган ўқувчига нечанчи синфда эканлигига, иқтидорига, ёш хусусиятларига, билим, кўникма ва малакаларига қараб қуйидаги эслатма тўлиқ ёки қисқа тарзда бериб қўйилади:

Эсдалик ўқувчиларга ўқитилади, ҳар бир модда қандай англани суҳбат орқали аниқланади, ўқитувчи заруриятга қараб қўшимча изоҳлар беради.

Айрим ҳолатларда бадиий ижод моҳиятини очувчи таъриф, қоида ёки изоҳлар устида ишлаш ҳам фойдадан холи эмас. Масалан, қуйидаги таърифни олайлик:

Бадиий матнда (айрим олинган гап, мисрада) олам ва инсонни, инсоннинг жамиятда ўзини туттиш қоидаларини билиш (ўрганиш), ҳис этиш натижалари таъсирчан тарзда қайдланади.

Ушбу таърифни ўйлаб кўрамиз, уни маъноли қисмларга – сўз бирикмаларига ажратамиз Бу иш қай тарзда амалга оширилади? Сўзлар гапларга бирлашади ва

фикр ифодалайди. Асарлар гаплардан иборат. Асарларда: *қайдланади* – нима? – *билиш натижалари* – нимани билиш? – *оламни* – яна нимани билиш? – *инсонни* – сўзларда яна нималар қайдланади? – *инсоннинг жамиятда ўзини тутиш қоидалари* – қай тарзда? – *таъсирчан тарзда*.

Биз экспрессив маъно орқали бирор кишига ёки нарсасизга ўз муносабатимизни ифода этамиз. Бу ҳам тилнинг бойлиги саналади. Бундай сўзлардан фойдаланиш нутқни эстетик идрок этиладиган, ифодали, таъсирчан қилади.

Юқоридаги каби ишларни бажариш учун ўқувчи сўз санъатини эгаллаш, бадиий тасвир воситаларидан фойдаланиш учун сўз танлаш, образлар яратиш, воқеа-ҳодисаларни бадиий услубда ҳикоя қилиш ва шу тарзда мушоҳада юритиш, диалог ва монолог тузиш, ўз фикрларини ва туйғуларини ёзма ёки оғзаки шаклларда, шеър ёки насрда ифодалаш усулларини қўлга киритиши лозим.

Она тили дарсларида ўқувчиларнинг бадиий услубда ижод қилиш жараёни ёзилган матнни таҳрир қилиш жараёнини ҳам ўз ичига олади. Шу мақсадда уларга ўзлари яратган матндан олинган уч-тўрт гап берилади. Ўқувчилар қуйидаги каби ишларни бажарадилар:

1) сўзларнинг оҳангдошлигини, гапларнинг ўқимишлилигини кузатиш ва тўғрилаш;

2) ўрганилган тил ҳодисалари доирасида эмоционал-экспрессив лексик ва грамматик воситаларни киритиб матнни таҳрир қилиш;

3) воқеликни кўз олдига келтирган ҳолда матнга бадиий тасвир воситаларини киритиш;

4) унга риторик фигуралар қўшиш.

Синквейн каби матн яратиш ўйинлари [86] ўқувчиларни гуруҳларда ҳамкор бўлиб ишлашга ўргатади. Улар бир-бирларининг нутқини диққат билан тинглайдиган, яратилаётган матнни таҳрир қиладиган, фикрни ифодалаш учун зарур сўзнинг аниқлигига эътибор бера-

диган бўладилар, шунга одатланадилар. Натижада синф ўқувчиларининг ҳаммаси дарсда фаол қатнашади. Якка тарзда матн тузаётганда эса бундай фаоллик кузатилмайди. Ижодий жараён яширин тус олади.

Ўқувчиларнинг назм ва наср соҳасидаги машқларини кўпчилик ҳолатларда юксак бадий деб атаб бўлмайди, албатта. Лекин кўрган нарсалари ҳақида ўйлаб қолган, ёрқин муфассалликларини кўра билган, ўзининг воқеаларга бўлган муносабатини тушуниш учун ўз тасаввур оламига қарай билган киши ўзининг ички оламини бойитган бўлади. Унинг учун ҳаёт бир хил ва зерикарли туюлмайди, яшаш гўзаллигини туяди, кашфиёт шодлигини ҳис этади. Бундай инсон ҳаётини воқеалар моҳиятини кўра билади, содир бўлаётган жараёнларни баҳолай олади, ўзгаларнинг фикрларини мушоҳададан ўтказиб билади, ўз фикрларини ҳосил қилишга интилади, илмий ишда ҳам, иш қоғозиди ҳам, публицистик чиқишда ҳам, оддий сўзлашувда ҳам ўз фикрларини аниқ, лўнда, ишонарли, таъсирчан ифодалай билади.

Хуллас, она тили дарсларида ўқувчиларда бадий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш орқали ижод қилиш истаги пайдо бўлади, бу истақ интилишга айланиб боради. Ижодий ишлар, ижодий матн яратиш машқлари ана шу интилишга қувват беради.

Сўз ишлатиш маҳоратини ўрганиш методикасининг уч таркибий қисми мавжуд бўлишига аҳамият берилади: ҳазил-мутойиба, ижодкорлик, ўйин [20,28]. Шу мақсадда ҳазил-мутойибага бой матнлар ҳам танланиши керак. Бундай матнлар қувонч келтиради, алоҳида муҳит (кайфият) яратади. Ўқувчилар юмористик асарларни мароқ билан ўқийдилар.

Биз ҳар гал сўз танлаш, фикрни тўғрироқ, аниқроқ ва ёрқинроқ ифодалаш ва коммуникатив натижага эришиш учун шакли ҳақида, уларни гапга бирлаштириш, матнни қандай қуриш тўғрисида ўйлаш вазиятига тушамиз.

Сўз санъати, бадий тасвир воситалари билан танишадиган ўқувчи ўз нутқ маҳсулини яратиш ҳақида ўйлаши табиий. У ёзувчи ёки шоир бўлиб етишмаса ҳам, ҳеч бўлмаганда, матбуотда ўз мақолалари (ёки хабарлари) билан иштирок этиш зарурияти пайдо бўлганда, олинган билим, ҳосил қилинган амалий кўникмалар асқотиб, ўз мевасини бериши аниқ.

Сўзли ўйинлар хилма-хил ва мароқли бўлади. Бу шунчаки кўнгил очадиган материал эмас. Ўйин чоғида ўқувчилар мураккаб тил ҳодисаларини эгаллайдилар, ўзларидаги топқирлилиқ хислатларини тарбиялайдилар, мураккаб масалаларни ечиш орқали ақлни пешлайдилар. Улар топшириқ берилгани учун ўйнамайдилар, балки қизиқарли бўлгани учун ўйнайдилар. Ўйнаш учун эса асар маънисига чуқур кириб бориш керак.

Ўйин ўқувчи қалбини ишга солади, фикрлаш ва ҳис-ҳаяжон намоён этиш фаолиятини фаоллаштиради, ижодкорликка ундайди ва инсонни ривожланишга ундайди. Ўрганиладиган мавзуга ажратилган вақтни ўғирламаган ҳолда ўтказиладиган ўйин дарсни жонлантиради ва унга ижодийлик бахш этади, фаол иш турларини давом эттиришга ундайди.

Ўқитувчи ташаббускор, ўйин ташкилотчиси бўлиши керак. Бунинг учун у ўқувчиларга ҳурмат билан қараши, улар билан мулоқотга тайёр туриши, ҳар бир ўқувчининг манфаатини қўллаб-қувватлаши, ўйиннинг боришига жонли реакция намоён қилиш лозим. Ўйин пайтида ўқитувчи авторитар бўла олмайди. У ўзи қўшилган жамоани уюштиради, иштирокчиларда масъулият ҳиссини ўстиради, уларни жадал ишлашга ўргатади. Бадий матн яратиш ҳамма вақт ижод қувончига ошно этади. Бутун синф фаол қатнашган ишларда бу қувонч ҳаммага тегишли бўлади, ҳамма ғолиб саналади.

Хуллас, тавсия этиладиган иш турлари пировардида ҳамма ўқувчилар матннинг қай тарзда бадийлаштирил-

ганига баҳо бера оладиган бўлади: истаган ўқувчидан холис баҳо талаб этиш мумкин. Айниқса, ўйин шаклида бажариладиган машқлар, беллашувлар жараёнида яхши ва бўш ўзлаштирадиган ўқувчиларнинг имкониятлари, кучлари бир оз бўлса-да, тенглашади. Гуруҳларга бўлиниб ўйналадиган ўйинда шундай ҳолат таъминланади. Шунга кўра ҳам дарсдаги сўз ўйинлари – ўқувчиларнинг қобилиятлари, ижодқорлигини ривожлантириш воситаси бўлиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2009. – 176 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 20-29.

3. Абдуллаев Й. Сўз ишлатиш ҳақида // «Мактабда ўзбек тили ва адабиёт ўқитишни такомиллаштириш масалалари» тўплами. – Т.: ЎзПФИТИ, 1982. – Б. 3-10.

4. Абдуллаев Й. Тилнинг тасвирий-таъсирий воситалари ҳақида // «Ўзбек тили ўқитиш масалалари» тўплами. – Тошкент, 1979. – Б. 3-10.

5. Абдуллаева Б.С. Фанлараро алоқадорликнинг методологик-дидактик асослари (ижтимоий-гуманитар йўналишдаги академик лицейларда математика ўқитиш мисолида): Пед. фан.док. ... дисс. – Тошкент, 2006. – 260 б.

6. Абдурахмонов Ш.А. Ўзбек бадиий нутқида кулги кўзғатувчи лисоний воситалар: Филол.фан.номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 21 бет.

7. Abduraimova M., Qodirov M., Abdumatova G. Ona tili. 8-sinf o'qituvchi metodik qo'llanmasi. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 144 b.

8. Adabiy saboqlar: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma / Q.Yo'ldoshev, V.Qodirov, J.Yo'ldoshbekov. – T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2006. – 160 b.

9. Adabiyot. 6-sinf: O'qituvchilar uchun uslubiy qo'llanma / S.Ahmedov, M.Tursunova, R.Qo'chqorov. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005. – 192 b.

10. Adabiyot. 8-sinf: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma / S.Olim, S.Ahmedov, R.Qo'chqorov (Mas'ul muharrir: V. Rahmonov). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 160 b.

11. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / S.Ahmedov, B.Qosimov, R.Qo'chqorov, Sh.Rizayev. – Toshkent: Sharq, 2007. – 352 b.

12. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. 1-qism, 3-nashri / S.Ahmedov, B.Qosimov, R.Qo'chqorov, Sh.Rizayev. – Toshkent: Sharq, 2015. – 176 b.

13. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma / S.Ahmedov, B.Qosimov, R.Qo'chqorov, Sh.Rizayev. – Toshkent: Sharq, 2007. – 160 b.

14. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik-majmua / Q.Yo'ldoshev, B.Qosimov, V.Qodirov, J.Yo'ldoshbekov. – Toshkent: Sharq, 2009. – 368 b.

15. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik-majmua / Q.Yo'ldoshev, B.Qosimov, V.Qodirov, J.Yo'ldoshbekov. Qayta ishlangan 3-nashri. – Toshkent: Sharq, 2013. – 368 b.

16. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik-majmua / S.Ahmedov, R.Qo'chqorov, Sh.Rizayev. 2-qayta ishlangan nashri. – Toshkent: Ma'naviyat, 2009. – 320 b.

17. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik-majmua: Birinchi qism / S.Olim, S.Ahmedov, R.Qo'chqorov. Qayta ishlangan uchinchi nashri. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014. – 384 b.

18. Алаутдинова Н.Ф. Она тили дарсларида ижодий фикрлаш кўникмасини шакллантириш методикаси (5-синф мисолида): Пед. фан. номз. ... дисс.автореферати. – Тошкент, 2008. – 24 б.

19. Алиев А. Мактабда ёзувчи услубини ўрганиш: Ўқитувчилар учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1977. – 88 б.

20. Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 5 класс». – 2-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2001. – 128 с.

21. Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности.

6 класс». – 2-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2001. – 128 с.

22. Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 7 класс». – 3-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2002. – 160 с.

23. Архипова Е.В. Системный подход к обучению языку и методическая система речевого развития школьников // Русский язык в школе. – 2005. – № 4. – С. 3-11.

24. Баранов М.Т. Эстетическое воспитание учащихся на уроках русского языка // Урок русского языка на современном этапе. (Сборник статей из опыта работы). Пособие для учителей. Сост. Л.А.Тростенцова, М.М.Разумовская. – М.: Просвещение, 1978. – С. 24-29.

25. Боймирзаева С. Бадий матнда қўшма гап. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2008. – 114 бет.

26. Вульфсон Р. Е., Соколова М. В., Ямпольская З. Г. Упражнения по лексике и фразеологии (в связи с изучением литературы в IV—VII классах). – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1973. – 240 с.

27. Граник Г.Г., Борисенко Н.А. Развитие воссоздающего воображения на уроках русского языка // Русский язык в школе. 2006. – № 6. С. 3-10.

28. Давлат таълим стандартига шарҳ: Она тили // Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. – Таълим тараққиёти. Ахборотнома, 1-махсус сон. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 46-54; 55-138.

29. Денисова Л.О. Развитие творческих способностей школьников (Поисковая деятельность) // Русский язык в школе. – 2007. – № 3. – С. 10-15.

30. Досанов К. Бадий асар таҳлилида фанлараро алоқадорликдан фойдаланиш // Тил ва адабиёт таълимининг долзарб масалалари // Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: 2013. – Б. 61-64.

31. Ёқубжонова О. Она тили дарсларида бошқа ўқув предмети материалларидан фойдаланиш. – Т.: Ўқитувчи, 1988. – 75 б.

32. Жўраев А. Чет тилда талабалар коммуникатив малакаларини такомиллаштириш технологияси (испан тили синонимлари материалида): Пед.фан.номз. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2009. – 22 б.

33. Жўраев Ё. Адабиёт дарсларида эмоционал маданиятни тарбиялаш // Til va adabiyot ta'limi. – 2009. – № 4. – Б. 3-8.

34. Jo'rayev R., Zunnunov A. Ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalashtirish omillari: O'qituvchilar uchun o'quv qo'llanma. – T.: Sharq, 2005. – 80 b.

35. Зуннунов А., Алиев А. Адабиётни бошқа гуманитар фанларга боғлаб ўрганиш. Ўқитувчилар учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 72 б.

36. Izzat Sul'ton. Adabiyot nazariyasi. Qayta ishlangan va to'ldir. 2-nashri. – T.: O'qituvchi, 2005. – 272 b.

37. Ильинская И.Л. Приобщение к народным художественным традициям как механизм формирования эстетических чувств младших школьников // Начальная школа. – 2010. – № 2. – С. 3-8.

38. Исламова Д.Д. Академик лицей ва касб-хунар коллежларида насрий асарларни ўрганиш (рус гуруҳлари мисолида): Пед.фан.номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 165 б.

39. M.Yo'ldoshev, Z.Isaqov, Sh.Haydarov. Badiiy matnning lisoniy tahlili: Metodik qo'llanma /: Mas'ul muharrir N.M.Mahmudov. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 112 b.

40. Yo'ldoshev Q. Adabiy saboqlar: Umumta'lim maktablarining 7-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qo'llanma. – T.: Bilim, 2003. – 144 b.

41. Q.Yo'ldoshev. Adabiy saboqlar: Umumta'lim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qo'llanma. –T.: Sharq, 2003. –160 b.

42. Йўлдошева Н. Умумўрта таълим мактабларида синонимларни янги педагогик технология асосида ўқитиш: Пед.фан.номз. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2002. – 24 б.

43. Львов М.Р. Методика развития речи младших

школьников: Пособие для учителя. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.

44. Мавлонова Р. Бошланғич таълимнинг интеграциялашган педагогикаси: Методик қўлланма. – Тошкент, 2005. – 108 б.

45. Маҳмудов Н. Она тили ва ижодий тафаккур такомилли // Таълим жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш масалалари // Ўзбек тили доимий анжуманининг VI йиғини материаллари. – Тошкент: 2001. – Б. 3–6.

46. Mahmudov N., Nurmonov A. va boshqalar. Ona tili. 5-sinf. / O'qituvchilar uchun qo'llanma. – T.: Ma'naviyat, 2004. – 176 b.

47. Mahmudov N. va boshqalar. Ona tili. 7-sinf. / O'qituvchilar uchun qo'llanma. – T.: Ma'naviyat, 2005. – 141 b.

48. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Hojaliyev I., Husanov O., Ziyodullayeva G. Ona tili. 7-sinf. / O'qituvchilar uchun qo'llanma. – T.: Tafakkur, 2011. – 160 b.

49. Маҳмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тили ўқшатишларининг изоҳли луғати. – Т.: Ма'naviyat, 2013. – 320 б.

50. Меркин Г.С., Зыбина Т.М., Максимчук Н.А., Рябикова О.С. Развитие речи. Выразительные средства художественной речи: Пособие для учителя / Под общей редакцией Г.С. Меркина, Т.М. Зыбиной. – 2-е изд., испр. – М.: ООО ТИД «Русское слово – РС», 2005. – 208 с.

51. Методика преподавания русского языка // Под ред. М.Т.Баранова. – М.: Просвещение, 1990. – 365 с.

52. Методика развития речи на уроках русского языка: Книга для учителя: Под ред. Т.А.Ладыженской. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1991. – 240 с.

53. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек тили (Олий ўқув юртига кирувчилар учун ўқув қўлланма). – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 168 б.

54. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил маънаси шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. – Т.: Фан, 2006. – 113 б.

55. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школь-

ников в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1976. – 224 с.

56. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 30 б.

57. Ne'matov H., Mahmudov N., Sayfullayeva R., G'ulomov A., Abduraimova M. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. – T.: Ijod dunyosi, 2001. – 96 b.

58. Ниёзметова Р. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. Монография. – Тошкент: Фан, 2006. – 216 б.

59. Никитина Г.Г. Обучение младших школьников творческим работам на основе интеграции языковой и литературной подготовки. Составление рассказа по серии сюжетных картинок // Начальная школа. – 2007. – № 5. – С. 55-57.

60. Омилхонова М. Мактабда содда гап синтаксисини ўргатиш. – Т.: Ўқитувчи, 1977. – 140 б.

61. Ona tili: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / Mual. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, V.Qodirov, Z.Jo'raboyeva. 2-nashri. – T.: Ma'naviyat, 2007. – 224 b.

62. Ona tili: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik / Mual. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, V.Qodirov, Z.Jo'raboyeva. 3-nashri. – T.: Ma'naviyat, 2011. – 224 b.

63. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik / N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva. – T.: Tasvir, 2005. – 176 b.

64. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva. – T.: Tasvir, 2009. – 176 b.

65. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik / N. Mahmudov, A. Nurmonov va boshq. - T.: Ma'naviyat, 2005. – 128 b.

66. Ona tili: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva, A.Mirzahmedov. – T.: Ma'naviyat, 2013. – 160 b.

67. Ona tili o'qitish metodikasi: Boshlang'ich ta'lim

fakulteti talabalari uchun darslik/ [K. Oosimova, S.Matchonov, X. G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, Sh. Sariyev. – T.: NOSHIR, 2009. – 352 b.

68. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik/ N.M.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sh.Sobirov. – T.: Tasvir, 2010. – 128 b.

69. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik /N.M.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sh.Sobirov. – T.: Tasvir, 2009. – 128 b.

70. Ona tili: 9-sinf. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma / D.A.Nurmonova, N.M.Uluqov. – Toshkent: Tasvir, 2006. – 128 b.

71. Ona tili fanidan Davlat ta'lim standarti (5–9-sinflar). – Toshkent: RTM, 2009.

72. Ona tili fanidan umumiy o'rta ta'lim maktabining o'quv dasturi: Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari. – Toshkent, RTM, 2010. – B. 20-41.

73. Проблемы преподавания русской литературы. Под ред. М.З.Черкезовой и И.В.Андреевой. – Л.: Просвещение, Ленинградское отделение, 1989. – 207 с.

74. Рагимова А.М. Творческое письмо как средство формирования функциональных и аналитических стилистических понятий, умений и навыков у учащихся IV-VIII классов: Автореф. дисс. ... канд.педнаук. – Баку, 1981. – 26 с.

75. Рожнова М.Э., Зеленина В.И. Русский язык. 5 класс: Книга для учителя. – Ташкент: Ўзбекистон, 2003. – 176 с.

76. Рябцева Я.Х. «Донаучные» научные образы // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста / Ин-т языкознания; Отв. редактор Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1990. – С. 162-174. (280с.)

77. Саломатина Л.С. Методические подходы к работе с текстом на занятиях родным языком: Опыт XIX века // Начальная школа. – 2010. – № 1. – С.11–17.

78. Сафарова Р.Ф. Давлат таълим стандартлари – ўқув фанлари мазмунини интеграциялашнинг педагогик омили сифатида // Республика илмий-амалий конференци-

яси материаллари, Тошкент, Т.Н.Қори Ниёзий номидаги ЎзПФТИ, 2007, 35–36-бетлар.

79. Система упражнений по синтаксической стилистике и культуре речи: Пособие для учителя. Под ред. В.Д.Бондалетова. – М.: Просвещение, 1978. – 176 с.

80. Скворцов Л.И. Воспитание словом // Проблемы школьного учебника. Сб.статей. Выпуск 18. Язык и стиль школьных учебников. – М.: Просвещение, 1988. – С. 4–12.

81. Смирнова Л.Г. Культура русской речи. – 2-е изд. – М.: ООО ТИД «Русское слово – РС», 2005. – 336 с.

82. Таълим бўғинларида она тили ўқитиш мазмунини янгилаш асослари. ЎТДА 2-йиғини тезислари (Масъул муҳаррир: Т. Нафасов). – Қарши, 1993. – 172 б.

83. Таълим жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш масалалари // Ўзбек тили доимий анжуманининг VI йиғинининг материаллари. – Тошкент: 2001. – 98 б.

84. Твардовский А. О литературе. – М., 1973. – 296 с.

85. Текучев А.В. Методика преподавания русского языка в средней школе. 3-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1980. – 528 с.

86. Тихомиров О.К. Психология: Учебник / Под ред. О.В.Гордеевой. – М.: Высшее образование, 2006. – 538 с.

87. Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси (ўқув қўлланма). – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 174 б.

88. Uluqov N.M., G'oyibnazarova N.R. Ona tili. 6-sinf: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma / – T.: Tasvir, 2005. – 192 b.

89. Uluqov N.M., Nurmonova D.A. Ona tili. 9-sinf: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma / – T.: Tasvir, 2006. – 128 b.

90. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5–9-синфлари учун адабиётдан ўқув дастури. – Тошкент: РТМ, 2006. – 51 б.

91. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – 110 б.

92. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv

dasturi. Ona tili, O'qish, Matematika, Atrofimizda olam, Tabiatshunoslik (1-4-sinflar). – Toshkent: 2010.

93. Фазылова Б. Закрепление материалов родного языка на уроках литературы IX–X классах школ с узбекским языком обучения: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Т.: 1983. – 19 с.

94. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 302 б.

95. Эргашева А. Она тили дарсларида назарий маълумотларни мустаҳкамлаш жараёнида нутқ ўстириш методикаси. – Т.: Fan va texnologiyalar, 2010. – 69 б.

96. Юсубова Р.Н. Ҳозирги ўзбек поэзиясида лисоний тежамлилик ва ортиқчалик (А.Орипов лирикаси мисолида): Филология фанлари номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2011. – 23 б.

97. Юсупова Т. Гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстиришнинг лингвометодик асослари: Пед. фан.номзоди ... дисс. – Тошкент, 2005. – 157 б.

98. Юсупова Т. Гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстириш. – Тошкент, 2006. – 87 б.

99. Юсупова Ш.Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили дарсларида ўқувчилар тафаккурини ўстиришнинг илмий-методик асослари: Пед. фан.док. ... дисс. автореферати. – Т., 2005. – 44 б.

100. Ўзбек мактабларида она тили таълими концепцияси // Тил ва адабиёт таълими. 1994. – № 1. – Б. 8–13.

101. Ўзбек тили таълими жараёнида миллий истиқлол ғоясини сингдириш масалалари // «Ўзбек тили» доимий анжумани еттинчи йиғинининг материаллари (2003 йил 24–25 апрель). – Т.: РТМ, 2003. – 123 б.

102. Ўзбек тили таълими жараёнида фанлараро боғланиш масалалари. «Ўзбек тили» доимий анжумани саккизинчи йиғини материаллари (Масъул муҳаррир: М. Абдураимова) // – Т.: РТМ, 2005. – 191 б.

103. Ўроқов Ҳ. Ўзбек сўзлашув нутқида сифатлаш //

Til va adabiyot ta'limi. – 2002. – № 2. – Б. 30–35.

104. О'qish kitobi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinfi uchun darslik. To'ldirilgan o'ninchi nashri. M. Umarova, Sh.Hakimova. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010. – 224 b.

105. О'qish kitobi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan beshinchi nashri. S. Matchonov, A.Shojalilov, X.G'ulomova, Sh.Sariyev, Z.Dolimov. –T.: Yangiyo'l Poligraf Servis, 2015. – 240 b.

106. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси: Педагогика олийгоҳларининг филология факультети талабалари учун ўқув-қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.

107. Qobilova Z., Aliyeva G. Adabiyot darslarida fanlararo integratsiya // Til va adabiyot ta'limi. – 2015. – № 3. – B. 21–22.

108. Qodirov M., Ne'matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R. 8-sinf uchun darslik. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 144 b.

109. Қосимова К. Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 216 б.

110. Қосимова Н. Она тили таълими жараёнида ўқувчилар нутқини сўзнинг маънодошлари билан бойитиш. Пед.фан.номз. ... дисс. автореферати. –Тошкент, 1998. – 23 б.

111. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари: Бошланғич таълим педагогикаси ва методикаси факультетлари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 159 б.

112. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 184 б.

113. Ғозиев Е. Психология. Касб-ҳунар коллежлари учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2008. – 352 б.

114. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари: Олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.

115. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида субъектив баҳо фор-

маларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1980. – Б. 64-145.

116. Ғуломов А., Қобилова Б. Нутқ ўстириш маш-ғулотлари: Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 160 б.

117. Ғуломов А., Қодиров М. Она тили ўқитиш методи-каси. – Т.: Университет, 2001. – 221 б.

118. Ғуломов Ё., Расулов И., Рустамов Ҳ., Мирзааҳмедов Д. Ўзбек тили ўқитиш методикаси: Университетларнинг филология факультетлари ҳамда педагогика институтла-рининг тил ва адабиёт факультетлари студентлари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 280 б.

119. Ҳасанов А.А. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида жон-лангиришлар лингвопоэтикаси. – Қазақстаннын ғылыми олеми. 2010. – № 4. – Б. 37–40.

120. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Т.: Шарқ, 2001. – 95 б.

121. Ҳусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикр-лашга ўргатиш асослари. – Тошкент: Ўзинкомцентр, 2003. – 103 б.

122. Ҳусанбоева Қ. Адабий таълим жараёнида ўқув-чиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-ме-тодик асослари. Пед.фан.док. дисс.автореферати. – Тошкент, 2004. – 45 б.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I БОБ

Она тили дарсларида бадиий матннинг тил хусусиятларини интеграциялаш асосида ўрганишнинг бугунги ҳолати (амалий асослар)

1.1. Нутқ ўстиришда она тили ва адабиёт дарсларини ички ҳамда ташқи интеграциялаш берадиган имкониятлар (ўқув мажмуалари таҳлили).....9

1.1.1. Бадиий матн таҳлилини она тилидан ўтиладиган мавзулар доирасида нутқнинг экспрессивлиги билан интеграциялашнинг бугунги ҳолати (ички интеграция).....30

1.1.2. Она тили дарсларини адабиёт дарслари билан ташқи ҳамда икки томонлама интеграциялашнинг бугунги ҳолати.....55

1.2. Она тили дарсларида ўқитувчиларнинг машқ материали бўлмиш бадиий матн устида ишлаш юзасидан тўплаган иш тажрибалари таҳлили.....70

1.3. Ўқувчиларнинг бадиий матннинг тил хусусиятларига доир билим ва кўникмалари ҳолати77

II БОБ

2.1. Бадиий матнлар асосида она тили ва адабиёт дарсларини ўзаро интеграциялаб ўрганишнинг лингводидактик асослари.....93

2.2. Она тили дарсларида бадиий матннинг тил хусусиятларини ўрганишга доир ёндашув ва тамойиллар.....121

2.3. Бадиий матн устидаги ишлар – ўқувчилар тафаккурини ривожлантириш омили.....133

III БОБ

Она тили дарсларида бадиий матннинг тил хусусиятларини ўрганиш ва ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш методикаси.....152

3.1. Она тили дарсларида бадий матни ўқиш орқали ташқи интеграцияни амалга ошириш.....	152
3.2. Бадий матннинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш орқали ташқи ва ички интеграцияни амалга ошириш йўллари.....	166
3.2.1. Бадий тасвир воситалари ва шеърини санъатлар устида ишлаш.....	168
3.2.2. Она тили дарсларида маъно-мазмунни кучайтирувчи (эмоционал-экспрессив) тил воситалари устидаги ишлар.....	182
3.2.3. Руҳий ҳолатни ифодаловчи сўзлар устидаги ишлар.....	206
3.3. Она тили дарсларида бадий матнларнинг тил хусусиятларини интегратив ўрганиш орқали ўқувчилар нутқ маданиятини ўстириш усуллари.....	215
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	238

Илмий нашр

К. Мавлонова

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА БАДИЙ МАТННИНГ ТИЛ
ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ АСОСИДА
ЎРГАНИШ МЕТОДИКАСИ

монография

Мухаррир *Н. Жўраев*
Бадий муҳаррир *А. Мамасолиев*
Мусаххих *Н. Азимова*
Саҳифаловчи *Ф. Ўнаров*

«MASHHUR-PRESS NASHRIYOTI»

Нашриёт лицензияси № АИ 282. 11.01.2016

100129, Тошкент, Ўзбекистон кўчаси 16-уй.
тел: (+99890) 900-75-77. (+99895) 195-94-62
e-mail: mashkhur-press@mail.ru

Босишга 2016 йил 27 октябрда рухсат этилди.

Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Офсет босма. «Vitec Peterburg Uz»
гарнитураси. Шартли босма табағи 15,12. Адади 100 нусха.

«MASHHUR-PRESS»

ISBN 978-9943-4686-1-9

9 789943 468619